Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अभिलेख
ABHILEKHA

वर्ष ३२ २०८१ पूर्णाङ्क ३२

राष्ट्रिय अभिलेखालय

रामशाहपथ, काठमाडौं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अभिलेख
ABHILEKHA

वर्ष ३२ ✿ २०७१ ✿ पूर्णाङ्क ३२

प्रधान सम्पादक
प्रकाश दर्नाल

सम्पादक
राजु रिमाल
मनिता न्यौपाने
रज्जु हाडा

दुई शब्द

राष्ट्रिय अभिलेखालय राष्ट्रका अभिलेख सम्बन्धी महत्वपूर्ण आधिकारिक संस्था रही आएको छ। प्राचीनकालदेखि नै यस हिमवत्खण्डमा ज्ञानको सिर्जना, खोज र रचना हुँदै आएको हामी पाउँछौं। पुर्खाहरूले सिर्जिएका र सँगालेर राखेका सिर्जनाहरूको संकलन निकै लोभलाग्दो छ। घर घरमा रहेका ग्रन्थहरू तथा दरबारमा पुगेका संकलनहरू वीर पुस्तकालय हुँदै २०२४ सालमा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा आइपुगेको देखिन्छ। विभिन्न ग्रन्थहरू, ऐतिहासिक कागजपत्र तथा महत्वपूर्ण अभिलेखहरूको संग्रह निरन्तर भइरहेको छ, यसले गर्दा थप भएका करिब २ हजार हस्तलिखित ग्रन्थहरूको थप नयाँ लगत तयार गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ। दक्ष प्राविधिक तथा जनशक्ति नहुँदा एकातिर व्यवस्थापनमा कठिनाई परिरहेको छ भने अर्कोतिर सेवाग्राहीलाई सर्वसुलभ तरिकाले सेवा पुऱ्याउने उद्देश्यमा चुनौति देखिएको छ। रसायन प्रयोगशालामा लामो समयदेखि प्राविधिक रिक्तताले ग्रन्थहरूको संरक्षणमा बाधा परिरहेको छ भने वाइन्डिङ्ग कार्य सुचारू रूपले संचालन नहुँदा गोरखापत्र, राजपत्र, राइजिङ्ग नेपाल तथा पुस्तकहरूको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा व्यवधान उत्पन्न भएको छ।

अभिलेखालयको संकलनमा विभिन्न लिपि र भाषाका ग्रन्थहरू छन्। यसको प्रमुख कार्यहरू मध्ये लिप्यन्तर गरी सेवाग्राहीलाई सुविधा दिनु पनि एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो। तर भएको अनुभवी विशेषज्ञहरूको अवकाश पश्चात् रिक्त हुन आएको पदको समयमा परिपूर्ति नहुँदा पनि अभिलेखालयलाई यसको उद्देश्य प्राप्तिको दिशामा अघि बढ्न अप्ठ्यारो परिरहेको देखिन्छ।

देशभरीको ग्रन्थहरूको संकलन १९७० देखि २००० सम्म नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षण परियोजना अन्तर्गत गरिएको थियो। यसले गर्दा अभिलेखालयमा लाखौ ग्रन्थहरू १० हजार रिलमा अटाएको थियो। तर प्रविधिको त्रुटीले केही रिलमा खरावी आएको हुँदा ती ग्रन्थलाई वचाउने चुनौती पनि थपिएको छ। मूल ग्रन्थ ३०।३२ हजारको त आवश्यक परे फेरि माइक्रोफिल्म वा डिजिटाइजेशन गर्न सकिन्छ तर जुन संकलन गरेर ल्याइएको छ, त्यसको लगत पुनः खोज्न धेरै गाह्रो छ। तसर्थ त्यस्ता खराब भएका माइक्रोफिल्मका ग्रन्थहरू वचाउन डिजिटल स्क्यान खरिद गर्ने लक्ष्यमा सम्वन्धित सवैको सकारात्मक सोचले सफल हुन्छौं भन्ने लागेको छ।

उच्च भूकम्पीय जोखिम भएको हाम्रो देशमा आएको १९९०, २०४५ र २०६८ सालको भूईचालो हामीले विर्सेका छैनौ। राष्ट्रिय अभिलेखालयको भवन ८।९ रेक्टर स्केलसम्मको भूकम्प आए पनि नभत्कने गरी भूकम्पनिरोधक प्रविधियुक्त भएकोले र खासगरी अभिलेखात्मक सामग्रीहरूको भण्डारण गर्ने प्रयोजनले नै निर्माण गरिएको सन्दर्भमा र दक्षिण पूर्वी एसियामै महत्वपूर्ण भनी ख्याति प्राप्त गरेको अभिलेख भण्डारण लाई अन्यत्र सार्नु कुनै हालतमा उपयुक्त नहुने तथ्य अवगत गराउन चाहन्छु। नारायणहिटी दरवारमा यसलाई स्थानान्तर गर्ने निर्णय उचित थिएन। गिलगिट लिपिको छैठौं शताब्दीदेखिका सद्धर्मपुण्डरिक लगायत अन्य कैयौं अमूल्य ग्रन्थहरू यहाँ सुरक्षित छन्। ती यताउति भएमा देशलाई मात्र हैन विश्वलाई अपूरणीय क्षति हुन्छ। त्यसैले जब सम्म यसको व्यवस्थित र सुहाउँदो भवन तयार हुँदैन तव सम्म अभिलेखालयलाई अन्यत्र सार्न कुनै पनि दृष्टिकोणले उपयुक्त हुँदैन।

परराष्ट्र मन्त्रालयवाट करिव १२०० पोका डकुमेन्टस् आएको पनि ५ वर्ष हुन लागि सक्यो, यस वीचमा परराष्ट्र सचिव नै ४ वटा परिवर्तन भइसके तर कसैलाई ती डकुमेन्टस् राष्ट्रिय अभिलेखालयमा हस्तान्तरण गर्ने चासो नभएको देख्दा यसमा गहिरो चासो राख्ने अनुसन्धाताहरू र मित्रहरू चकित परेका छन्। तर अभिलेखालयले आफ्नो हातमा साँचो लिने प्रयास जारी नै राखेको छ।

अझै पनि नेपालमा व्यक्तिगत संग्रहमा थुप्रै ग्रन्थहरू रहेको छ। ती ग्रन्थहरू दर्ता गरेर व्यवस्थित तवरले नेपालमै रहनु पर्ने र त्यस्ता सम्पदा कुनै पनि हालतमा बाहिर जान नहुनेमा सबै सरोकारवाला पक्षहरू सजग हुनु पर्ने देखिन्छ।

देशको कुनाकाप्चावाट अभिलेखालय प्रति विश्वास देखाई आफ्नो कागजपत्र, ग्रन्थ, पुस्तकहरू दर्ता गराउनु हुने महानुभावहरू प्रति धन्यवाद प्रकट गर्दै डकुमेन्टेशन देशमा जहाँ गरे पनि गर्ने पर्नेमा जोड दिई अभिलेख पत्रिकालाई आफ्नो अमूल्य रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने सवै लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

प्रकाश दर्नाल
प्रमुख
राष्ट्रिय अभिलेखालय

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रकाशक : राष्ट्रिय अभिलेखालय
फोन नं. : ४२६४३५३
Website : nationalarchives.gov.np
प्रकाशन मिति : २०७१ साल, चैत्र
प्रकाशित प्रति : ५००
मूल्य रू. : २५/-
मुद्रक : कोशी प्रिन्टिङ्ग प्रेस, बबरमहल, काठमाडौं
फोन नं. : ४२२५६९६, ४२५१८३३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विषय-सूची

विषय	लेखक	पृष्ठ संख्या
अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावलीमा पाँडे गुरुज्यूहरू	- डा. महेशराज पन्त	५
नेपालको एकीकरणपछि अर्घाकोट कालिकामा गरिएको स्थितिबन्देज	- प्रा. डा. राजाराम उपाध्याय सुवेदी "त्र्यम्वक"	२१
नेपालमा अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास	- डा. भवेश्वर पंगेनी	२८
घरजग्गा बिर्तासम्बन्धी प्रतापसिंह शाहको लालमोहर	- डा. गोपाल धौबन्जार	३६
यौटा परित्यक्त अभिलेख	- डा. पुरूषोत्तमलोचन श्रेष्ठ	४४
एकीकृत नेपालको मुद्रा तिब्बतमा प्रचलनः ऐतिहासिक विवेचनाको नवीन धार	- देविचन्द्र श्रेष्ठ	४८
पशुपतिमा कीलित नेसं ५७३ को नेवाभाषाको तम्बशासन	- काशीनाथ तमोट	५३
महायोगी मिलारेपाको काठमाडौं उपत्यकाको यात्रा	- कल्पना पराजुली	६१
नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्थाया गतिसूत्रमीमांसाख्यपाण्डुलिप्या अनुशीलनम्	- सहप्रा. भीमप्रसादकण्डेल	६६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Pañjikā of Gīrvāṇa Ratnāvalī:
A Text Composed by King Gīrvāṇa of Nepal
- Prof. Shaṅker Thāpā ________ ८२

An Official Letter of the Sa skya Hierarch Kun dga' blo gros kept in the National Archives, Kathmandu
- Christoph Cüppers ________ ९३

Six 19th-20th Century Documents on Elephants from the National Archives of Nepal
- Manik Bajracharya, Rajan Khatiwoda and Axel Michaels ________ ९६

Conservation of Palm Leaf Manuscripts (PLMs) in Nepal
- Griha Man Singh ________ १०६

Struts from the Tāriṇī Devī Temple *- Roshani Shrestha* ________ १११

कौसी तोषाखानाबाट प्राप्त लालमोहर १२४

राष्ट्रिय अभिलेखालयको मूललगतको पानाबाट १३३

आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को वार्षिक गतिविधि १३६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावलीमा पाँडे गुरुज्यूहरू

- डा. महेशराज पन्त*

१. अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावली भनी राष्ट्रिय अभिलेखालयको ढड्डामा चढेको एउटा वंशावलीको मूलको फ्याक्सिमिलि र मूलपाठ आफ्नो छोटो वक्तव्यसहित अभिलेख पत्रिकाको यसभन्दा २ अङ्कअगाडि छपाएको थिएँ ।[१] यस वंशावलीमा **अधिराज** शब्दले श्री ५, **महाराज** शब्दले श्री ३ र **राजगुरु** शब्दले पाँडे गुरुज्यूलाई बुझाएको छ । श्री ३ जङ्गबहादुरको सम्बन्धमा यस वंशावलीमा भएका ५ थरी विषयवस्तुमध्ये ३ थरीको विषयमा डेढ वर्ष जतिअगाडि राजधानी दैनिकमा छोटो लेख छपाएँ ।[२] यसपछि अभिलेखको यसभन्दा अघिल्लो अङ्कमा चाहिँ त्यही वंशावलीमा र अरू अरू वंशावलीमा दिइएको, श्री ५ को पुस्तेवारीको विषयमा लेखेको थिएँ ।[३] अभिलेखको यस अङ्कमा चाहिँ त्यही वंशावलीमा परेको, पाँडे गुरुज्यूहरूको विषयलाई लिएर लेख्दैछु ।

२. यस वंशावलीमा १७४ पद्यसम्म शाहवंश र राणावंशको कुरा आउँछ । त्यसपछि जङ्गबहादुरका ६ जना छोराहरू र नाति युद्धप्रतापजङ्गसम्मको कुरा लेखिएको गद्यवाक्य आउँछ । त्यसपछि फेरि १ श्लोकबाट राजगुरुको वंशावली उठाई त्यो १५ श्लोकमा टुङ्ग्याइएको छ ।[४] जङ्गबहादुरको उदयसँगै राजगुरु भएका विजयराजको र उनका वंशधरहरूको कुरा राजगुरुहरूको मात्र कुरा परेका यी १५ पद्यमा मात्र नभई माथि अरू अरू प्रसङ्गमा पनि छ ।[५]

---

* संशोधन मण्डलसँग आबद्ध हुनुहुन्छ ।

१. महेशराज पन्त २०६९ ।

२. ऐजन २०७० ।

३. ऐजन २०७० क ।

४. यस विषयमा बढी खुलाएर ऐजन २०६९: ६ मा §§ ४-५ मा लेखिएको छ ।

५. ऐजनः २२-२५ पृष्ठमा १०७+,[①] १११, ११४-११५, ११५+-१२० श्लोक, २८ पृष्ठमा १५३ श्लोक, २९ पृष्ठमा १५८-१६१ श्लोक ।

---

①. पद्यको सङ्ख्यापछि आउने गद्यवाक्यलाई धनचिह्न + ले यहाँ बुझाइएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri

३. सबभन्दा पहिले यस वंशावलीअनुसार पाँडे गुरुज्यूहरूको पुस्तेवारी दिइन्छ–

१)	श्रीकृष्ण (३)[६]	
२)	अर्जुन (४)	
३)	लक्ष्मण (४)	
४)	गौरीश्वर (५)	
५)	जगन्निवास (६)	
६)	नारायण (७)	
७)	नागेश्वर (७)	
८)	विजयराज (७-९) + पद्मकुमारी (१५३)	विजयराज (७-९)
९)	नगेन्द्रराज (१०-११)	द्विजराज[७] (१२)
१०)	लोकराज (१३)	चन्द्रराज (१२)
११)	हेरम्बराज (१४)	

४. ११ वर्ष जतिअगाडि छापिएको, काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला)को वंशावली (आइन्दा बडाखोलावंशावली)बाट अब पाँडे गुरुज्यूहरूको पुस्तेवारी दिइन्छ। बडाखोलावंशावलीमा अहिलेसम्मको पुस्तेवारी भए पनि आदिपुरुष धर्मानन्ददेखि अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावलीमा नाउँ परेका हेरम्बराजसम्मको मात्र पुस्तेवारी तल दिइन्छ–

---

६. यहाँ दशस्थानीसम्मका अङ्कले राजगुरुहरूको मात्र कुरा परेको यस वंशावलीको खण्डको र शतस्थानी अङ्कले चाहिँ यस वंशावलीको अघिल्लो खण्डको श्लोकसङ्ख्या बुझाउँछ।

७. यस वंशावलीको राजगुरुको वंशावली भएको खण्डमा नगेन्द्रराजका भाइ द्विजराज भनी लेखिएको छ (१०-१२ श्लोक)। विजयराजबाट पद्मकुमारीले नगेन्द्रराजलाई पाइन् भनी माथि (१५३ श्लोक)मा लेखिएको छ। यताबाट नगेन्द्रराज र द्विजराजको आमा एउटै भएको वा भिन्नै भएको स्पष्ट नभए पनि नगेन्द्रराजका जनाति ऐतिहासिक प्रकाश ए. राज २०५३: ४ ले यस्तो **विजयराजका तीन पत्नी थिए। जेठी पत्नी नगेन्द्रराजकी आमा थिइन् र शायद उनको देहान्त १८९० कै दशकमा भएको थियो। उनकी दोस्री पत्नीबाट पत्र द्विजराज र वेदराज र दुइ पुत्रीको जन्म भयो** लेखेका छन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१) धर्मानन्द
|
२) ज्ञानकर
|
३) विश्वनाथ
|
४) विशालाक्ष
|
५) विश्वम्भर
|
६) नारायण
|
७) केशरी
|
८) श्रीधर
|
९) राधानन्द
|
१०) कमलानिधि
|
११) गङ्गाधर
|
१२) उमाकान्त
|
१३) रमानन्द
|
१४) केशव
|
१५) चिन्तामणि
|
१६) हरि
|
१७) अर्जुन
|

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१८) कृष्णानन्द

१९) लक्ष्मण माधव रुद्रदेव

२०) गौरीश्वर

२१) गोकुलविलास पुण्डरीकाक्ष जगन्निवास चन्द्रचूड यज्ञेश्वर राजीवलोचन रमाराम

२२) नारायण

२३) श्रीकृष्ण वेणीप्रसाद नागेश्वर

२४) विजयराज

२५) नगेन्द्रराज द्विजराज वेदराज

२६) लोकराज ज्ञानराज तर्कराज चन्द्रराज भीमराज कुवलयराज

२७) हेरम्बराज हेमराज विश्वराज

(१ क, १ ग, ८ क पृष्ठबाट)

५. बडाखोलावंशावलीमा आदिपुरुष धर्मानन्दको सोह्रौँ पुस्तामा जन्मेका हरिका छोरा अर्जुन, अर्जुनका छोरा कृष्णानन्द, कृष्णानन्दका जेठा छोरा लक्ष्मण, लक्ष्मणका छोरा गौरीश्वर भएकोमा अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावलीको राजगुरुको कुरा मात्र परेको खण्ड (आइन्दा राजगुरुवंशावली)अनुसार श्रीकृष्णका छोरा अर्जुन, अर्जुनका छोरा लक्ष्मण, लक्ष्मणका छोरा गौरीश्वर हुन्छन् । यसरी गौरीश्वर बडाखोलावंशावलीअनुसार अर्जुनका पनाति भएकोमा राजगुरुवंशावलीअनुसार उनी अर्जुनका नाति हुन्छन् । यसै गरी बडाखोलावंशावलीअनुसार लक्ष्मणका बाजे अर्जुन भएकोमा राजगुरुवंशावलीअनुसार चाहिँ लक्ष्मणका बाबु अर्जुन हुन्छन् ।

५.१. राजीवलोचन पाँडेले आफूले बनाएको रामप्रबन्धमा आफ्नो वंशावली दिँदा उनले आफ्ना वृद्धप्रपितामह अर्थात् बाजेका बाजे अर्जुन; उनका छोरा, आफ्ना प्रपितामह अर्थात् बराजु कृष्ण; उनका छोरा लक्ष्मण; उनका छोरा, आफ्ना बाबु गौरीश्वर भनी लेखेका छन् ।[८] बडाखोलावंशावलीमा र रामप्रबन्धमा दिइएको पुस्तेवारी मिलेको यताबाट देखिएको छ । यसरी मिल्नुमा बडाखोलावंशावली बनाउनेहरूले रामप्रबन्धको उपयोग प्रशस्तिरत्नावलिको उपोद्घातमा

८. नयनाथ पौडेल २०२२: १८-१९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

छापिएअनुसार गरेको देखिएको[९]ले वंशावलीको यस अंशमा बडाखोलावंशावलीको आकर रामप्रबन्ध नै हुनु धेरै सम्भव छ । यसरी राजगुरुवंशावलीमा एक पुस्ता घटी हुन गएको छ ।

६. यस वंशावलीमा राजगुरु विजयराजको, उनका पुर्खाको तथा उनका छोरा, नाति र पनातिको कुरा आएकोले अब यस विषयको चर्चा गरिन्छ र पुराना कागजात र लेखसँग यस वंशावलीको भनाइ दाँज्ने काम पनि यथासम्भव गरिन्छ ।

६.१. यस वंशावलीमा कोतपर्वको कुरा लेख्दा जङ्गबहादुरका सहायकका रूपमा उनका सहोदर भाइ बमबहादुर, कृष्णबहादुर, बदरीनरसिंह, रणोद्दीपसिंह, जगत्शमशेर, धीरशमशेर तथा भाइ पर्ने बखतजङ्ग[१०]को नाउँपछि विजयराजको नाउँ लिइएको छ । त्यहाँ विजयराजमा **काश्यपकुलावतंसकूर्माचलीय नागेश्वरसूरिसुनु** अर्थात् **काश्यपकुलका गहना** = **काश्यपगोत्रमा श्रेष्ठ, कुमाई, नागेश्वर सूरि** अर्थात् **विद्वान्का छोरा; षट्शास्त्रपारगामी** अर्थात् **६ वटै शास्त्रको पार पुगेका; मन्त्रतन्त्राद्यनेकानवद्यविद्याविनोदवान्** अर्थात् **मन्त्रतन्त्र आदि अनेकन् निर्दोष विद्याले मन बहलाउने; गीर्वाणगुरुगीष्पतिरिव राजनीतिविद्** अर्थात् **देवताहरूका गुरु बृहस्पति जस्तै राजनीति जान्ने; पण्डितमण्डलाखण्डल** अर्थात् **पण्डितमण्डलीमा इन्द्र** = **मुख्य** भन्ने विशेषण लगाइएका छन् र **विजयराजशर्मणा च दृढकवचेनेव संरक्षितराज्यसप्ताङ्गः** अर्थात् **बलियो कवच जस्ता विजयराज शर्माद्वारा राज्यका सातै अङ्गको रक्षा गरिएका** भनी जङ्गबहादुरलाई भनिएको छ (१०७ श्लोक +) ।

कोतपर्वको प्रसङ्गमा यस वंशावलीमा यस्तो लेखिएको देख्दा कोतपर्व भएको ५ महीना नपुग्दै[११] वि.सं. १९०३ फाल्गुनकृष्णतृतीया (माघ २३ गते) मङ्गलवारको धर्मपत्रको सम्झना हुन्छ । आफू; विजयराज; आफ्ना दाजु भक्तवीर; भाइहरू बमबहादुर, रणोद्दीपसिंह, बदरीनरसिंह, जगत्शमशेर र धीरशमशेर; काका रेवन्तका छोरा भाइ बखतजङ्ग र कृष्णध्वज तथा अरू २ जना जङ्गी अधिकारीसमेतको नाउँ हाली जङ्गबहादुरले लेखेको यस धर्मपत्रमा यस्तो

हामी सबैका सल्लाहाले मारकाट लेनदेन राजकाज गद्दिमा राज गराउनु सब कुरामा हामि सबको सल्लाह छ. राजकाज गद्दिमा राज गराउन्या कुरामा मेरो सल्लाह छैन भनि मैले भन्या मेरा भाइ गैन्हले भन्या सो झुट्या. जसले छैनौ भन्ला. सो दुई बाबुले जन्मायाका भनि लेखिदिञा.[१२]

लेखिएकोले जङ्गबहादुरका आप्ततममध्ये विजयराज पनि परेको स्पष्ट हुन्छ । यस कारण आफ्ना भाइहरू र विजयराजद्वारा **बलियो कवच जस्ता विजयराज शर्माद्वारा राज्यका सातै अङ्गको रक्षा गरिएका** भनी जङ्गबहादुरलाईयसवंशावलीमाभनेकोकुराकोअर्थलाग्छ।

६.२. श्री ५ राजेन्द्रविक्रमका कान्छा बडामहारानी राजलक्ष्मीदेवीको भाषाको, वि.सं. १९०३ आश्विनशुक्लप्रतिपदा (असोज ७ गते) सोमवारको पत्रमा यस्तो

---

९. काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला) समाजको परिचय एक पृ. ।

१०. मूलमा जङ्गबहादुरका सहोदर भाइहरूको नाउँ लिइसकेपछि **अन्यैश्च बखत्जङ्गप्रभृतिभिर्भ्रातृभिरभियुतः** अर्थात् **बखतजङ्ग आदि अरू भाइहरूले युक्त** भनी लेखिएको छ । बखतजङ्ग जङ्गबहादुरका माहिला बाबु रेवन्तका छोरा (फलेन्द्र विक्रम राणा २०१४: २२) भएकाले मूलमा **भाइ** भनिएको र मैले माथि **भाइ पर्ने** भनी लेखेको हुँ ।

११. वि.सं. १९०३ आश्विनकृष्णनवमीउप्रान्त दशमी (भाद्र ३१ गते) सोमवारको दिन कोतपर्व भएको हो (नयराज पन्त २०३५: १६२) ।

१२. प्रकाश ए. राज २०५३: ४४ मा मूलको फ्याक्सिमिलि,[①] दिनेशराज पन्त २०६८: ३९ पृ.मा ३६ सङ्ख्यामा पाठ ।

① पत्रहरूको पाठ उद्धृत गर्दा फ्याक्सिमिलिसँग रुजू गरेर दिने गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आगे विजयराज पण्डितके. तिमिहरु अधिका पनि हाम्रा गुरुघर हौ. तसर्थ हाम्रा श्रीसाझिला नानि श्रीसाझिला दुलहि बुहारिको दीक्षागुरु पदवीको मोहर गरि तिमिलाई बक्स्यौ. हामिहरुको जय मनाई गुरुले गर्न्या शुभचिन्तना गरि रहु.[१३]

लेखिएकोले साहिँला राजकुमार अर्थात् कान्छा बडामहारानीतर्फका जेठा छोरा रणेन्द्रविक्रम र उनकी दुलहीको दीक्षागुरुको पदवी विजयराजले पाएको बुझिन्छ। कोतपर्व भएको पर्सिपल्टै मुख्तियार भएका[१४] जङ्गबहादुरले आफ्नो पक्षका विजयराजलाई कोतपर्वकी कारयित्री कान्छा बडामहारानीमार्फत कोतपर्व भएको १ हप्ता पनि नपुग्दै ठूलो अनुग्रह गरेको यताबाट देखिएको छ।

६.३. कोतपर्व भएको १ महीना पनि नपुग्दै वि.सं. १९०३ कार्तिककृष्णप्रतिपदा (असोज २१ गते) सोमवारको लालमोहरमा यस्तो

आगे धर्माधिकार विजयराज पंडितके. १९०३ साल आश्विनवदि ९ रोज २ का दिन हंगामा हूल हुदा हाम्रा गातका रक्षानिमित्त बढिया बिन्ति पारि भित्र चलाउदा तेस रीझमा तिमिहरु हाम्रा दर्बारका अधिदेषिका १ घर हुनाले स्वदेसि पर्देसि पंडित ज्योतिषि वैदिक सास्त्रि गैन्हलाइ हाम्रा हजुरमा आसिर्वाद चढाउन आउन्या औ बिदा भै देस जान्याहरु र अरु सामान्य ब्राह्मणहरुलाइ तिमिले कम्यांडर इन चिफसंग साधि हाम्रा हजुरमा बिन्ति पारि निकासिपैसारिको बिंति पार्नु. तिमिबाहिक् अरु कसैले बिन्ति नगर्नु भंन्या बंदेज बाधि आजदेषि तिमिलाइ राजपंडितको षिताबसमेत बक्स्यौं. येस बन्देजमा नरहि जो बिन्ति पार्नामा पसला. सो अप्सरिया होला. आफ्ना षातिरज्मासँग परिआयाका काजकाममा हाजीर रुजु रहि हाम्रो जय मनाई निमकको सोझो चिताई काजकाम गर.[१५]

लेखिएकोले कोतपर्वको हूलहालमा श्री ५ राजेन्द्रलाई कोतबाट दरबारभित्र लगेको रीझबापत धर्माधिकार विजयराजलाई **राजपण्डित**को खिताब दिई स्वेदशी परदेशी सबै पण्डित उनीमार्फत मात्र राजाको अगाडि पर्न पाउने व्यवस्था गरिएको थाहा हुन्छ। **पण्डितराज** रङ्गनाथ पौडेलको तेजोवध गर्न विजयराजलाई **राजपण्डित**को पदवीले विभूषित गरिएको भए पनि बहुश्रुत विद्वान् रङ्गनाथको हाराहारीमा विद्याबाट नाउँ चलेको नसुनिएका विजयराजलाई **पण्डितराज** पदवी दिइहाल्न अप्ठेरो परेकोले उनलाई **राजपण्डित** पदवी दिइएको हो कि जस्तो मलाई लाग्छ। यसो भए पनि वि.सं. १९०३ कार्तिककृष्णसप्तमी (असोज २७ गते) आदित्यवारको एउटा पत्रमा **श्रीराजपंडीत धर्माधिकार विजयराज पंडीतके**[१६] भनी लेखिएकोले **राजपण्डित** खिताब ठूलो रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यो पत्र विजयराजलाई दिइएको, सरदारी खानगीको तिर्जासम्बन्धी भएकोले जङ्गबहादुरले आफ्ना सहयोगी विजयराजलाई सरदारी मानले पनि विभूषित गरेको देखिएको छ।

६.४. कोतपर्वपछि श्री ५ राजेन्द्रविक्रमको मनसुवा बनारस जाने भयो, छोरालाई राज्याभिषेक दिनुपर्छ, मैले बियाँलो गर्नु हुँदैन भनी उनले आफ्ना मुख्य मुख्य मन्त्रीलाई भने (१०९ श्लोक), **खराब मन्त्रीहरूको सङ्गतले चित्तवृत्ति मोहित भएका राजा आफ्नो राज्यभूमिमा नहुँदा तिनका छोरालाई मन्त्री जङ्गबहादुरले राजसिंहासनमा राखे** (११० श्लोक),

---

१३. दिनेशराज पन्त २०६८: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५० पृ., पाठखण्ड ३४ पृ.मा ३२ सङ्ख्या।

१४. जङ्गबहादुर वि.सं. १९०३ असोज २ गते आश्विनकृष्णएकादशीको दिन मुख्तियार भएका हुन् (नयराज पन्त २०३५: १७८)।

१५. दिनेशराज पन्त २०६८: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५५ पृ., पाठखण्ड ३४-३५ पृ.मा ३३ सङ्ख्या।

१६. भवेश्वर पंगेनी २०६६: ४१२। लक्ष्मीपति-नयराजसङ्ग्रहको पात्रोबाट गते हालिएको हो।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शत्रुहरूले यस राज्याभिषेकलाई बिगार्न गरेको कोशिश मन्त्री जङ्गबहादुरको कामले र विजयराजको नीतिले भताभुङ्ग भयो (१११ श्लोक) भनी यहाँ लेखिएकोले श्री ५ राजेन्द्रलाई हटाई श्री ५ सुरेन्द्रलाई राजा बनाउने काममा जङ्गबहादुरलाई विजयराजले निकै भरथेग गरेको देखिएको छ ।

यसको पुष्टि विजयराजलाई राजगुरुको पदवी दिई वि.सं. १९०४ प्रथमज्येष्ठशुक्लद्वादशी (जेठ १४ गते) बृहस्पतिवार[१७] गरिदिएको लालमोहरबाट हुन्छ–

> **आगे श्रीगुरुराज पंडित धर्माधिकार श्रीविजयराज पंडितज्यूप्रति. तपाञीले हाम्रा गाथसंबंधि हुदामा मिहिनेत गरि गाथ बचाइ गद्दिमा राज गराइ राज्यभिसेष गराउदाका रीझमध्ये तपाइका सन्तानले सोझो गरंजिसम्म हाम्रा सकल संतानले तपाञिका संतानसित मन्त्र लिनु भनि गुरुपदवीको मोहर गरिबक्स्यौ. यस बन्देजमा जो रहोइन. तपाञिका संतानले रहेनन् भन्या पनि हाम्रा सकल संतानले रहेनन् भन्या पनि पंचमहापातक लागला. जसले यो बन्देजमा रहला. उसलाइ श्रीनारायणले भलो गरुन् भनि धर्मपूर्वक गुरुपदवीको लालमोहर गरिबक्स्यौं. आफ्ना षातिरज्मासित रहनुहवस्.**[१८]

६.५. **जङ्गबहादुरको बहादुरी देखेर खुशी भएका राजाले नीतिमा सिपालु असल मन्त्री तिनलाई महाराजको पदवी दिए** (११३ श्लोक); **तन्त्रमन्त्र, हित गर्ने वचन र व्यवहारद्वारा विजयराजसँग राजा खुशी भएकाले उनले आफ्नो कुलका गुरु अर्थात् श्रेष्ठ गौरीश्वरको कुलमा जन्मेका विद्वान् विजयराजलाई राजाले गुरुको पद दिए** (११४ श्लोक); **आफ्ना प्रतिस्पर्धी, विद्या नीति र धन भएका, राजगुरु श्रीरङ्गनाथ आदि र अरू श्रीगजराज मिश्र विद्वान्लाई श्रीजङ्गबहादुरको दयारूपी हावाले बढेको, षट्शास्त्ररूपी अग्निको हतियारद्वारा विजयराजले ग्रस्त पारे** (११५ श्लोक) भनी यहाँ लेखिएको छ ।

भण्डारखालपर्व भएको[१९] ३ महीना नाघेपछि तथा कान्छा बडामहारानी र उनीतर्फका २ छोरासाथ काशी जान भनी श्री ५ राजेन्द्र हिँडेको ३ महीना पुग्न पुग्न लाग्दा[२०] आफ्नो अनुकूलको एउटा पत्र विजयराजको हातमा पऱ्यो । खुलाएर भन्दा युवराज सुरेन्द्रविक्रमका साहिँला बडामहारानी[२१] सुरराजलक्ष्मीदेवीको भाषाको, वि.सं. १९०३ फाल्गुनकृष्णचतुर्थी (माघ २४ गते)को मिति भएको धर्मपत्रमा यस्तो

> **आगे श्रीगुरुराज पण्डित धर्माधिकार विजयराज पंडितके. तिमिसित मैले दिक्षाका निमित्त वरण गरिबक्स्याको छ. सो पनि साएत आयेपछि लिइबक्सौला. अत्तोतर पनि मेरा संतान भयापछि तिम्रा संतानलाइ मबाट कृतसक्य गरि श्रीगुरु गराइबक्सौला. श्री ५ महाराजाधिराजका सोझो र हाम्रो सोझो गरिंज्यालसम्म तिमिलाइ कसैले बिगार्न लाग्या बिगार्न बक्सन्याछैन भनि धर्मपत्र लेषि श्रीदक्षिणकालिकाका स्थानमा बक्स्या. एस धर्मपत्रमा रहिन भन्या मेरो भलो नहवस्. एस धर्मपत्रमा रह्या भन्या मेरो भलो हवस्.**[२२]

१७. पात्रोअनुसार यस दिन बुधवार हुन्छ (दिनेशराज पन्त २०६८: ५४ पृ.मा ५० नं.को टिप्पणी) ।
१८. दिनेशराज पन्त २०६८: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५१-१५२ पृ., पाठखण्ड ५३-५४ पृ.मा ४८ सङ्ख्या ।
१९. वि.सं. १९०३ कार्तिक १७ गते भण्डारखालपर्व भएको हो (नयराज पन्त २०३५: १६५) ।
२०. श्री ५ राजेन्द्र वि.सं. १९०३ कार्तिक २६ गते सोमवार काशीतर्फ हिँडे (ऐजन: १६७) ।
२१. प्रकाश ए. राज २०५४: ३० ।
२२. दिनेशराज पन्त २०६८: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५० पृ., पाठखण्ड ४०-४१ पृ.मा ३८ सङ्ख्या । ऐजन: ४१ पृ.मा ४१ नं.को टिप्पणीमा पात्रोबाट मिति दिँदा भ्रमवश **फाल्गुन १० गते** भनी लेखिन गएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

लेखिएको छ । आफूले विजयराजबाट दीक्षा लिने र आफ्ना सन्तान भएपछि विजयराजका सन्तानबाट मन्त्र सुन्ने भनी खुद युवराजकी रानीको भाषामा पत्र लेखिएकोले युवराज सुरेन्द्रको विपक्ष नेपाल छोडी गएपछि उनलाई राजगुरु बनाउने उपक्रम गरिएको देखिएको छ ।

युवराज सुरेन्द्रविक्रमका सहोदर भाइ उपेन्द्रविक्रमको माथिकै मितिको, झण्डै झण्डै माथिकै जस्तो बेहोरा भएको रुक्का पाइएको छ । त्यहाँ विजयराजका छोराबाट आफ्नी रानीले दीक्षा लिने र आफ्ना सन्तानले विजयराजका सन्तानबाट मात्र मन्त्र सुन्ने भनी लेखिएको छ । भाउज्यूको भाषामा लेखिएको धर्मपत्रमा भन्दा देवरको यस धर्मपत्रमा विजयराजको पक्षपोषण अझ बढी भएको छ–

> **आगे श्रीगुरुराज पंडित विजयराज पंडितज्यूके. तिमिसित आफना इक्षाले गुरुको वरण गरिबक्स्याको छ. मेरा रानिलाइ पनि तिम्रा छोराबाट दिक्षा दिलाउला भनि हुकुम बक्स्याको छ. सो कुरो सायेत आयापछि गरिबक्सौला. अतोतर पनि मेरा सन्तानलाई पनि तिम्रा संतानदेखिन् बाहेक अर्कालाइ गुरु गराई मबाट बक्स्याछैन भनि श्रीस्वेष्टदेवतास्थानमा धर्मपत्र गरिबक्स्या. एस धर्ममा चलीन भन्या श्रीदक्षिणकालीको मलाइ कुदृष्टि हवस्. एस धर्ममा चल्या भन्या श्रीदक्षिणकालीले सुदृष्टि गरि मेरो भलो गरुन् भनि स्याहामोहर गरिबक्स्या.**[२३]

युवराज सुरेन्द्रका साहिँला बडामहारानीले विजयराजलाई **मबाट कृतसक्य गरि श्रीगुरु गराइबक्सौला** भनी लेखेको १ हप्तामै जारी गरिएको, वि.सं. १९०३ फाल्गुनकृष्णदशमी (फागुन १ गते) बुधवारको लालमोहरमा यस्तो

> **आगे श्रीराजगुरु विजयराज पंडितज्यूके. श्रीहनुमानढोकादेषि बाहिर हाम्रा परिआयाका प्रतिष्य शांति स्वस्त्ययनहरु श्रीगुरुराज पंडितराज श्रीरंगनाथ पंडितज्यूबाट गर्नु भनी मोहर गरिबक्स्याको हो. अबउप्रान्त श्रीहनुमानढोकादेषि बाहिर परिआयाको प्रतिष्य शांति स्वस्त्ययन गैन्ह तपाञिबाट गर्नु भनि श्रीगुरुराज पंडितराज श्रीरंगनाथ पंडितज्यूका नाउमा भयाको मोहोर हानि मोहर गरिबक्स्यौं. आफना षातिरज्मासँग श्रीहनुमानढोकादेषि बाहिर परिआयाका प्रतिष्य शांति स्वस्त्ययन गैन्ह कामकाज गरि हाम्रो जय मनाउन्या काम गर्नु.**[२४]

लेखिएकोले पौडेल गुरुज्यूबाट काम क्रमशः झिक्न थालिएको देखिन्छ ।

विजयराज राजगुरु भएको झण्डै १ वर्षपछिको भए पनि, श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र[२५]का जेठा बडामहारानी[२६] त्रैलोक्यराज्यलक्ष्मीदेवीको भाषामा लेखिएको, वि.सं. १९०५ ज्येष्ठकृष्णद्वितीया (जेठ ९ गते) शनिवारको धर्मपत्रको पनि यस प्रसङ्गमा चर्चा गर्नुपरेको छ । त्यस धर्मपत्रमा यस्तो

> **आगे श्रीगुरुराज पंडित धर्माधिकार श्रीविजयराज पंडितज्यूके. हाम्रा साहेबज्यादा श्रीयुवराजधिराज श्रीत्रैलोकवीरविक्रम साहबहादुर संसेरजङ्ग साह र अरु साहेबज्यादाहरु सबै जनालाइ हाम्रा गाथ गादि ढुंगाको सोझो चिताउदासम्म तपाइलाइ**

---

२३. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १५१ पृ., पाठखण्ड ४१-४२ पृ.मा ३९ सङ्ख्या ।

२४. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १५६ पृ., पाठखण्ड ३९-४० पृ.मा ३७ सङ्ख्या ।

२५. वि.सं. १९०४ वैशाख ३१ गते बुधवार श्री ५ सुरेन्द्रको सिंहासनारोहण भएको हो (नयराज पन्त २०३५: १७०) ।

२६. पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा. २०४७: ३३-३४ ।
प्रकाश ए. राज २०५४: २९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

र तपाइका सन्तानलाइ गायत्रि र दीक्षाका गुरुपदवीको स्याहामोहरको धर्मपत्र गरिबक्स्यौं. सो जानि हाम्रो जय मनाइरहनुहवस्.[२७]

लेखिएकोले ६ महीना पनि नपुगेका[२८] युवराज त्रैलोक्य र उनीपछि जन्मने भाइहरूको गायत्री र दीक्षा सुनाउने अभिभारा विजयराजलाई दिइएको स्पष्ट हुन्छ । संयोग भनूँ कि के भनूँ, जङ्गबहादुरको नाउँमा पनि यही दिन श्री ५ सुरेन्द्रको भाखामा जङ्गबहादुरहरूको पदवी **श्रीमद्राजकुमारकुमारात्मज राणाजी** भन्न र उनीहरूले **रजपूतहरूसँग बिहावारी** गर्न पाउने[२९] गरी धर्मपत्र गरी दिइएको थियो ।

हुन त पौडेल गुरुज्यूहरूको अधिकार क्रमशः झिक्ने कामको शुरूवात वि.सं. १९०२ को आधाआधीदेखि नै भइसकेको थियो भन्ने कुरा पण्डितराज जनार्दन पण्डितले खाइपाई आएको धर्माधिकारको पगरी वि.सं. १९०२ कार्तिककृष्णप्रतिपदादेखि वि.सं. १९०३ आश्विनशुक्लप्रतिपदासम्मको १ वर्षको लागि विजयराजलाई दिएको कुरा वि.सं. १९०२ कार्तिककृष्णपञ्चमी (कार्तिक ६ गते) सोमवारका २ वटा लालमोहरबाट थाहा हुन्छ ।[३०]

पौडेल गुरुज्यू र मिश्र गुरुज्यूलाई हटाई विजयराज पाँडेलाई किन गुरुज्यू बनाइयो भन्ने कुरा वि.सं. १९२० द्वितीयश्रावणशुक्लदशमी (भदौ १० गते) सोमवारको, श्री ५ सुरेन्द्रको धर्मपत्रमा यसरी लेखिएको छ–

आगे श्रीगुरुराज पंडित विजयराज पंडितज्यूप्रति. अघि तपाईका बाज्या श्रीगुरु गौरेश्वर पंडितज्यूबाट गुरु हुनुहुदा हाम्रा बाज्याज्यूहरूको सोझो गरिरह्याको हुनाले र पौड्याल गुरु हुदा हाम्रा मैञा बिगाऱ्याको ६२ सालमा ब्राह्मणको बिर्ता गुठ गैन्ह जफत हुन्या कुरामा सल्लाह दियाको घुस रोसवत पछि लागी राजकाजमा वजीरहरुको अदलीबदली गराउन्या खेलखालपछि लाग्याको सुन्दा देषता र मिश्रहरूले पनि पाडेसँग मिलि ३६ वर्ष मुषतियारि गरि हाम्रो सोझो गर्न्या वजीर जनरल भीमसेन थापालाइ र अरु भैभारदारहरुलाइ स्मेत् जाल गरि बिगाऱ्याको र घुस रोसवत पछि लागी हाम्रो बिगाऱ्याको सुन्दा पौड्याल मिश्रहरुलाई षारेज गरि तपाइलाई गुरु मान्याको हो.[३१]

६.६. **आफ्नो उदय हुने समयमा ठूलो मदत हुने काम गरेका, पहाडिया राजाहरूको ताँतीको मुकुटले ढोगिएका विजयराज शर्मालाई नेपालका राजाका प्रधानमन्त्री महाराज जङ्गबहादुरले जबसम्म मेरा सन्तान पशुपति र गुह्यकालीको पाठको निगाहबाट नेपालका राजाहरूले दिएको प्रधानमन्त्रीको पद पाउँछन्, तबसम्म तपाईँका छोरानातिपनातिहरूले राजगुरुको र धर्माधिकारको वार्षिक जागीर र सिंहशार्दूलजङ्गको आधिपत्य पाउनेछन् भनी किरिया खाई आफ्ना ५ जना भाइसहित जङ्गबहादुरले सही गरेको सनद पाए** (११५ श्लोक +) भनी यस वंशावलीमा लेखिएको छ ।

यही कुरा श्री ३ जङ्गबहादुर र कम्याण्डर-इन-चीफ बमबहादुरले आफ्ना भाइहरूको र काकाका छोराहरूको सहमतिमा वि.सं. १९११ वैशाखकृष्णदशमी (वैशाख १२ गते) लेखेको धर्मपत्रमा यसरी व्यक्त छ–

आगे श्रीगुरुराज वीजयराज पंडितज्यूलाइ हाम्रो मुषत्यारि भयामा श्री५ सर्कारको गुरुपद्मी गुरुपदवीको षानकी श्रीधर्माधिकार श्रीसिंहसार्दूर्जङ्कंपनि

२७. दिनेशराज पन्त २०६८: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५०-१५१ पृ., पाठखण्ड ५८-५९ पृ.मा ५३ सङ्ख्या ।
२८. त्रैलोक्यको जन्म वि.सं. १९०४ मार्गकृष्णअष्टमीउप्रान्त नवमी मङ्गलवारको दिन भएको हो (ऐजन २०५५: २३) ।
२९. नयराज पन्त २०३५: १७८ ।
३०. दिनेशराज पन्त २०६८: ३०-३२ पृ.मा २९-३० सङ्ख्या ।
३१. ऐजन: फ्याक्सिमिलिखण्ड १५२-१५४ पृ., पाठखण्ड १२८-१२९ पृ.मा १०१ सङ्ख्या ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दियाको छ. तपसीलबमोजीमका तिन बाबुका सन्तानले आफ्ना आफ्ना घरपिछेको जना १ को बाहेक् गुरुपदवी आफना घरको दियाको छ. षोस्मोस् हुन्याछैन. तपाञिपछि पनि तपाञीका छोरा नाति सन्तानपर्य्यन्त पनि यो मानमर्यादा श्री ५ सर्कारको गुरुपदवी गुरुपदवीको षानकी श्रीधर्माधिकार श्रीसिंहसार्दूर्जङ्कंपनि हाम्रा घरको जना १ को बाहेक् गुरुपदवी षोस्मोस् नगर्नु भनि श्रीधर्मको दस्कत गरिदिज्यू. तपाञिले र तपाञिका छोरानातिले हाम्रा जीयको रोटिको बेगार नगरिंज्यालसम्म यो दस्कतबमोजीम रोल भयाका तिन बाबुका संतानले पनि थामनु. जस्ले थामैन. उस्लाइ पंचमहापातक् लाग्ला.[३२]

६.७. **घर, स्वास्नी, हात्ती, घोडा आदि विषयसुखको उपभोग धेरै कालसम्म नेपालमा गरी राजगुरु विजयराज शर्मा आफ्ना छोरा नगेन्द्रराज शर्मालाई आफूले गरेर आएको राजकाजको सबै भारसहित त्यो सनद बुझाएर काशी गए** (११५ श्लोक +) भनी वि.सं. १९०४ को लालमोहरलाई सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

विजयराजका खनाति प्रकाश ए. राज (२०५३: १९)अनुसार विजयराज वि.सं. १९२१ मा पदबाट राजीनामा दिई काशीवास गएका हुन् । विजयराजसँग सम्बद्ध पत्रहरूको सङ्ग्रह (दिनेशराज पन्त २०६८)मा वि.सं. १९२० द्वितीयश्रावणशुक्लदशमी (भदौ १० गते) सोमवारसम्म विजयराजलाई सम्बोधन गरी राजकीय पत्रहरू लेखिएकाले[३३] र त्यसको ४ दिनपछिको अर्थात् द्वितीयश्रावणपूर्णिमा शुक्रवारदेखिका पत्र[३४]मा विजयराजका जेठा छोरा नगेन्द्रराजलाई **गुरुराज धर्माधिकार** पदवीले विभूषित गरी सम्बोधन गरी लेखिएकाले विजयराजले वि.सं. १९२० श्रावणमै राजगुरुको पद त्यागिसकेको देखिन्छ ।

६.८. आफूले राजगुरुको पद छोडी आफ्ना जेठा छोरा नगेन्द्रराजलाई त्यस पदमा विजयराजले आसीन गराइसकेपछि भाइहरू रणोद्दीपसिंह, जगत्शमशेर र धीरशमशेर तथा छोरा जगत्जङ्ग र जितजङ्गद्वारा समर्थन गराई वि.सं. १९२१ मार्गकृष्णएकादशी (मङ्सीर ११ गते) बृहस्पतिवारको दिन नगेन्द्रराज र उनका भाइहरू द्विजराज र वेदराजलाई सम्बोधन गरी श्री ३ जङ्गबहादुरले जारी गरेको रुक्कामा यस्तो

> **ञाहाबाट धपायाका र आफै गयाका गुरुषलक र अरु ब्राह्मण गैन्हलाई नेपालषाल्डामा ल्याउना नल्याउनाको हजुरहरु ३ को अषत्यारि गरिदियाको छ. कदाचित् इनहरुलाइ नेपालषाल्डामा ल्याञ्यूं भन्या गुरुद्रोहि गऱ्याको पाप हामिहरुलाइ लाग्ला भनि रुक्का दस्षत् गरिबक्स्यौं.**[३५]

लेखिएकोले विजयराज र उनका सन्तानको दबावमा पौडेल र मिश्र गुरुज्यूलाई नेपालखाल्डोभित्र आउन पूरै हटक गरेको देखिएकोले **राजगुरु श्रीरङ्गनाथ आदि र गजराज मिश्रलाई श्रीजङ्गबहादुरको दयारूपी हावाले बढेको, षट्शास्त्ररूपी अग्निको हतियारद्वारा विजयराजले ग्रस्त पारे** (११५ श्लोक) भनी यस वंशावलीमा लेखिएको कुराको अर्थ लाग्छ ।

६.९. राजगुरु पद छोडेर काशी गएपछि विजयराजले **कहीँ जीर्णोद्धार गर्ने, कहीँ नयाँ मन्दिर बनाउने, कहीँ तलाउ आदि बनाउने, कहीँ ब्राह्मणलाई सत्कार गर्ने, कहीँ अन्नको सत्रदान गर्ने, कहीँ उपकार गर्ने जस्ता काम गरी समय बिताइरहनुभएको छ** (११६ श्लोक) भनी यस वंशावलीमा लेखिएको छ ।

---

३२. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १७६-१७७ पृ., पाठखण्ड ८५-८६ पृ.मा ७५ सङ्ख्या ।

३३. ऐजनः १६-१२९ मा १७-१०१ सङ्ख्या ।

३४. ऐजनः १३० मा १०२ सङ्ख्या ।

३५. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १५७-१५८ पृ., पाठखण्ड १३४ पृ.मा १०७ सङ्ख्या ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आफ्ना बाबुबाजेले काशीमा स्थापना गरेका मन्दिरहरूमा दैनिक पूजाको लागि, प्रतिदिन सदावर्त बाँड्नको लागि, काशीवासीहरूलाई वर्षाशनको लागि, सदावर्त र कारिन्दाको तलबको लागि विजयराजले आफू राजगुरु पदमा बहाल रहँदै वि.सं. १९१२ शुद्धआषाढशुक्लएकादशी बुधवारको दिन ताहाचलमा खेत गूठी राखेका थिए । त्यसको लालमोहर वि.सं. १९१३ वैशाखकृष्णचतुर्थी बृहस्पतिवारको दिन भएको कुराको सम्भना यस प्रसङ्गमा हुन्छ ।[३६]

६.१०. **नेपालका राजाका मन्त्रीहरूप्रति अङ्ग्रेज शासकको जुन ठूलो वैमनस्य थियो, त्यो हटाउने काम त्रिशक्तिले युक्त जङ्गबहादुरले र सज्जन विजयराजले गरे** (१२० श्लोक) भनी यस वंशावलीमा लेखिएकोले अङ्ग्रेजसँग सम्बन्ध बढाउनेमा पनि विजयराजको हात भएको अनुमान हुन्छ ।

६.११. **श्री ५ सुरेन्द्रका दीक्षागुरु विजयराज र पद्मकुमारीका छोरा, धर्माध्यक्ष, षट्शास्त्र जान्नेहरूले ढोगिएका नगेन्द्रराज हुनुभयो** (१५३ श्लोक), **युवराज त्रैलोक्यका गायत्रीगुरु विद्वान् द्विजराज** (विजयराजका कान्छा छोरा) **हुनुभयो** (१५८ श्लोक) भनी यहाँ लेखिएकोले दाज्यू नगेन्द्रराजले बाबु श्री ५ सुरेन्द्रलाई दीक्षामन्त्र र भाइ द्विजराजले छोरा युवराज त्रैलोक्यलाई गायत्रीमन्त्र सुनाएको थाहा हुन्छ ।

६.१२. **आफ्नो घरको भार बुद्धिमान्, विद्वान्, अतिप्यारा छोरा, राजगुरु द्विजराज शर्मालाई सुम्पेर निश्चिन्त भई विजयराज काशीमा आनन्दसँग सुतेर बसिरहनुभएको छ** (१५९ श्लोक) भनी यहाँ लेखेको देख्दा जङ्गबहादुर र उनका ३ भाइ अर्थात् रणोद्दीपसिंह, कृष्णबहादुर र धीरशमशेरले लेखिदिएको, तल उद्धरण गरिएको पत्रको सम्भना हुन्छ–

स्वस्ति श्रीगुरुराज विजयराज पंडितज्यूको आफुलाइ आफना छोरालाइ १८ सालसम्म दियाको षाइपाइ आयाको तैनाथ दियाको षाइ घर बसि आनन्दसंग सुती आनन्दसंग उठि आनन्दसँग षाइ राजा वजीर भरभारादार दुनिञा रैयत प्रजा कसैको षुसामत् आसा नगरि आनन्दपूर्वक आफ्ना राजीषुसिसँग १९१८ सालसम्म षाइपाइ आयाको षाइ आनन्दपूर्वकसँग आफ्नु षुसि गरि षानुहवस् भनि हाम्रा औलादक षत्यारभर तपाञिका जींदगीभर आफना घरमा मनोग्य गरि कसैलाइ यक रौम जती नमानि भोग्य गर्नुहवस्. तपाञिले दुनिञामा अंन्याय गऱ्याका कुरामा अन्याय गर्न दिन्याछैन. अंन्याय गऱ्याका कुरामा डंड गर्न्याछैन. कसैलाइ तपाञिका हातले षुन गर्नुभया षुन गऱ्याका बातमा तपाइलाइ राज्यमा राषन्याछैनौ. तेस कुरामा डंड जरिवाना गर्न्याछैनौ. हाम्रा ५ भाइका ज्यूमा धनमा रोटिमा मानमा लाग्नुभइ बिगार्नामा तत्पर भै जालसाजी गरि हवस् जालसाजी नगरि हवस् मैले गऱ्याको हु भनि तपाञिले कायेलनामा लेषनुभया पनि तपाञिलाइ गरिदियाको धर्मपत्रबमोजीम हामि ५ भाइले तपाञिलाइ र तपाञिका औलादलाइ बेइजत् डंड जरिवाना तपाञिका गुरुपदवी धन ज्यू इजत् मान्मा मुषले तुछे वचन बोलन्याछैनौ. केहि कुराको हाम्रा ५ भाइमाथि लाग्याका कुरामा सुनि यो गरिदियाको धर्मपत्र उच्युत् गऱ्यौं भन्या श्रीबालनरसिंको संतान् होइनौ. कोटि जन्म नर्कवास् होला. लेषियाबमोजीम हामिले धर्म थाम्यौ भन्या हामिहरुको वैकुंठवास होला. तपाञिले गुन गऱ्याको बदला होला.[३७]

---

३६. ऐजनः ९२-९७ पृ.मा ७९ सङ्ख्या । **बुधवार तृतीया २८ घडी १२ पलाउप्रान्त चतुर्थीमा यो पत्र लेखिएको देखिन्छ** (ऐजनः ९७ पृ.मा ९० नं.को टिप्पणी) ।

३७. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १५८-१५९ पृ., पाठखण्ड १२४-१२५ पृ.मा ९७ सङ्ख्या ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६.१३. यस वंशावलीमा विजयराजका नाति, नगेन्द्रराजका छोरा लोकराजको विषयमा २ श्लोक लेखिएको छ। ती श्लोकमा खास गरी उनको वैदुष्यको प्रशंसा छ। **शास्त्ररूपी समुद्रलाई अँजुलीभरि पानी जस्तो गरी उहाँले पिउनुभएका, बहस गर्न आउनेलाई विमुख पार्नुभएका, लोकराज श्री ५ त्रैलोक्यका दीक्षागुरु हुनुहुन्छ** (१६० श्लोक); **गुरु लोकराज तर्क** अर्थात् **न्यायमा गौतम, जैमिनिनय** अर्थात् **मीमांसामा जैमिनि, कापिल** अर्थात् **साङ्ख्यमा साक्षात् पञ्चशिख, पतञ्जलिको कृति** अर्थात् **योगमा गोनर्ददेशोद्भव** अर्थात् **पतञ्जलि, वेदान्तमा शुकदेव, तन्त्रमा सहज, साहित्यका सागर हुनुहुन्छ** (१६१ श्लोक) भनी यहाँ लेखिएको छ।

आफ्ना नाति अर्थात् जगत्जङ्गका छोरा, ६ वर्ष पनि नपुगेका[३८] युद्धप्रतापजङ्ग र उनका ३ पुस्तालाई गायत्री मन्त्र सुनाउन जङ्गबहादुरले आफ्ना २ भाइ अर्थात् जगत्शमशेर र धीरशमशेरसमेत भई लोकराजलाई वि.सं. १९२८ मा जिम्मा लाएका थिए।[३९]

७. मूल वंशावलीमा पाँडे गुरुज्यूहरूको विषयमा यति लेखिसकेपछि भिन्नै श्लोकसङ्ख्या दिई उनीहरूको विषयमा लेखिएको, १५ पद्य भएको खण्डमा पनि खालि पुस्तेवारी मात्र नदिई उनीहरूसम्बन्धी केही कुरा लेखिएको छ। **काश्यप गोत्रमा जन्मेका, ब्राह्मणहरूमा श्रेष्ठ, गुरु श्रीविजयराजको जन्म जुन कुलमा भयो, त्यस वंशको विषयमा पनि राजाको वंशावलीको प्रसङ्गमा केही लेखिन्छ** भनी यस खण्डमा मङ्गलाचरणको लगत्तै लेखिएको छ (२ श्लोक)।

७.१. वंशावलीको यस खण्डमा सबभन्दा पहिले श्रीकृष्णको (३ श्लोक) र त्यसपछि उनका छोरा अर्जुनको (४ श्लोक) नाउँ दिइएको छ। अनि लक्ष्मणको नाउँ लिई उनलाई अर्जुनका छोरा भनिएको छ र लक्ष्मणलाई सिद्धको रूपमा बयान गरिएको छ (४-५ श्लोक)। त्यसपछि लक्ष्मणका छोरा गौरीश्वरको नाउँ लिई गौरीश्वरले नरभूपाल शाहलाई मन्त्र सुनाएको कुरा त्यहाँ परेको छ (५-६ श्लोक)। अनि गौरीश्वरपछिका जगन्निवास, नारायण र नागेश्वरसम्म ३ पुस्ताको नाउँ लिइएको छ (६-७ श्लोक)। त्यसपछि नागेश्वरका छोरा विजयराजको विषयमा यहाँ ३ श्लोक लेखिएका छन् (७-९ श्लोक)। **जङ्गबहादुरको कृपादृष्टि पाएर शत्रुको समूहलाई जितेका विजयराजले नेपालको राजवंशको धर्माधिकार र गुरु पद पाए** (९ श्लोक) भनी तिनमध्ये एउटामा लेखिएको छ।

७.२. त्यसपछिका २ श्लोक (१०-११ श्लोक) मा विजयराजका छोरा नगेन्द्रराजको बयान गरिएको छ। उनलाई **शास्त्रेषु सर्वेषु सुशिक्षितः** (११ श्लोक) अर्थात् **सबै शास्त्रमा राम्रो शिक्षा पाएका** भनी लेखेको देख्दा पछि राजगुरु र धर्माधिकार भइसकेपछि उनले काशीबाट प्रमाणपत्र लिएको कुराको सम्झना हुन्छ।[४०] त्यस प्रमाणपत्रअनुसार उनले व्याकरणमा सिद्धान्तकौमुदी, मनोरमा, शब्दरत्न, परिभाषेन्दुशेखर र महाभाष्य; काव्य र साहित्यमा रघुवंश, माघ, किरातार्जुनीय, नैषध र कुवलयानन्द; धर्मशास्त्रमा मनुस्मृति र मिताक्षराको दायभाग; न्यायमा कारिकावली, मुक्तावली, व्याप्तिपञ्चक, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव र सिद्धान्तलक्षणी राम्रोसँग पढेको कुरा बापूदेव शास्त्री, राजाराम शास्त्री र बाल

---

३८. जुद्धप्रतापजङ्गको जन्म वि.सं. १९२२ मार्गशुक्लद्वितीया (मङ्सीर ७ गते) भएको हो (महेशराज पन्त २०६९: ७)।

३९. दिनेशराज पन्त २०६८: १४४ पृ.मा १२१ सङ्ख्या। यससम्बन्धी पत्रको नकलमा मिति दिँदा **इति सम्वत् १९२८ साल मिति ज्येष्टवदि**पछि तिथिको ठाउँमा केही ठाउँ छोडी अनि **रोज ६ शुभ्म्** लेखिएको छ।

४०. प्रकाश ए. राज २०३५: २५।
महेशराज पन्त २०६७: ७२-७३ मा § २.२।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शास्त्रीले प्रमाणित गरेका छन् । तर त्यस प्रमाणपत्रमा काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाको चर्चै छैन, कहिले उनले पढ्न थालेका हुन्, त्यो कुरा पनि त्यहाँ खुलाइएको छैन र त्यसमा मिति पनि छैन ।

७.३. त्यसपछि नगेन्द्रराजका भाइ द्विजराजको विषयमा एउटा श्लोक खर्चिएको छ (१२ श्लोक) । त्यसमा उनलाई राजगुरु र चन्द्रराज आदि विद्वान्का बाबु भनी प्रशंसा गरिएको छ । त्यसपछि नगेन्द्रराजका छोरा लोकराजको बयान गर्दा **ब्रह्माद्वारा सृष्टि भएका, पृथ्वीमा रहेका सबै कलामा मग्न भएका** भनी उनको तारीफ गरिएको छ (१३ श्लोक) । लोकराजका छोरा हेरम्बराजसँगै गुरुज्यूहरूको पुस्तेवारी टुङ्ग्याउँदा हेरम्बराजले नेपालका राजाको कानमा चाँडै मन्त्र सुनाउनुहुनेछ भनी यहाँ लेखिएको छ (१४ श्लोक) ।

८. यी बडाखोला पाँडेहरू चौबीसी राज्यहरूमा राज गर्ने केही राजाहरूका गुरु बनेका थिए । आफ्ना प्रपितामह अर्थात् बराजु कृष्णलाई राजीवलोचन पाँडेले कल्याणमालका प्रिय तथा आफ्ना बाबु गौरीश्वर छोरा पाएपछि नरसिंहगुफामा पसेको र साह मल्ल उनको शिष्य भएको कुरा राजीवलोचन पाँडेले आफ्नो रामप्रबन्धमा लेखेका छन् ।[४१] यी साह मल्ल पर्वतका राजा हुन् ।[४२]

८.१. सेन राजाका पनि गुरु बनेका यी पाँडेहरू तनहुँ राज्यका खानदानी राजगुरु थिए । गोरखाली राजा पृथ्वीपति शाह जीवित हुँदै उनका जेठा छोरा युवराज वीरभद्र शाह परलोक भए । उनका ४ रानीमध्ये एक तनहुँका राजा दामोदर सेनकी छोरी लोग्ने बित्दा गर्भवती थिइन् र उनी घरमा ठाकठुक पर्दा अगावै माइत गएर बसेकी थिइन् । त्यहीँ गर्भेटुहुराको रूपमा नरभूपाल शाहको जन्म भयो ।[४३] पछि उनलाई गोरखा ल्याइयो । उनको व्रतबन्ध हुँदा गोरखाली राजाहरूका गुरु मिश्र र अर्ज्याल हुँदा हुँदै पनि नरभूपाल शाहलाई मावलीपट्टिका गुरु गौरीश्वर पाँडेले मन्त्र सुनाए भनी गोर्खावंशावलिमा लेखिएको छ ।[४४] यही अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावलीमा पनि गौरीश्वर पाँडेले नरभूपाल शाहलाई मन्त्र सुनाएको कुरा परेको छ ।[४५] यसरी नरभूपाल शाहको पालादेखि पाँडेहरू पनि गोरखाली राजगुरु हुन गए ।

८.२. पछि गौरीश्वरका जेठा छोरा गोकुलविलासले नरभूपाल शाहलाई भगवतीको मन्त्र सुनाएको, नरभूपाल शाहको पुत्रलाभको लागि देवीपाटनमा भगवतीको आराधना गरेको कुरा पृथ्वीनारायण शाहका दरबारिया कवि ललितावल्लभले आफ्नो पृथ्वीन्द्रवर्णोदय (२।१२-१४)मा लेखेका छन् ।[४६] नरभूपाल शाहलाई नेपालखाल्डोको भोग होओस् भनी उनै गोकुलविलासले गुह्येश्वरी, दक्षिणकाली र साँखु वज्रयोगिनीमा अनुष्ठान गरेको कुरा गोर्खावंशावलिमा लेखिएको छ ।[४७]

८.३. पालपाका राजा द्वितीय मुकुन्द सेनले गौरीश्वरका साहिँला छोरा जगन्निवासलाई जग्गा दिएका थिए । त्यो जग्गा मुकुन्द सेनका नाति पृथ्वीपाल

---

४१. नयनाथ पौडेल २०२२: १८-१९ ।

४२. टेकबहादुर श्रेष्ठ २०५९: ४८-५० ।

४३. दिनेशराज पन्त २०४१: १६५-१६७, १६९ ।
अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावली ६२-७३ श्लोक = महेशराज पन्त २०६९: १७-१८ ।

४४. वंशावली: ६३०-६३१ ।

४५ अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावली ७४ श्लोक = महेशराज पन्त २०६९: १८ ।
राजगुरुवंशावली ६ श्लोक = महेशराज पन्त २०६९: ३२-३३ ।

४६. पृथ्वीन्द्रवर्णोदय: ४३८-४३९ ।

४७. वंशावली: ६३८ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सेनले जगन्निवासका नाति नागेश्वरलाई सन् १२०८ (१२०८+६४९ = १८५७ वि.सं.) ज्येष्ठकृष्णनवमी बुधवारको दिन थामिदिएका थिए ।[४८]

८.४. जगन्निवासका छोरा, तनहुँमा बसिरहेका नारायण पण्डितलाई

> **उप्रान्त तिमि भन्यका हाम्रा गुरु हौ. दुवै घरका शुभचिंतक हौ. हिजो पनि तनहुं गोर्खा बाधि काज चल्हावन्या तिमि हौ. बिचमाहा एक दुझ्का गर्दा डांडो पनि गयो. दोचित्त पनि पऱ्यो. आजसंम त्यसो पऱ्यो तपनि आयन्दा बनाया बन्दछ.**

इत्यादि लेखी वि.सं. १८१० आश्विनकृष्णषष्ठी मङ्गलवारको दिन पृथ्वीनारायण शाहले लेखेको पत्र पाइएको छ ।[४९]

८.५. श्री ५ रणबहादुर शाहले वि.सं. १८४९ आश्विनअमावस्या आदित्यवारको दिन नारायण पण्डितका छोरा नागेश्वर पण्डितलाई पठाएको पत्रमा

> **उप्रान्त तपाञिका भाई आफ्नु घर जानि आउनुभयेथ्यो. हामिले तपाञिका भाइको द्वार गरि खातीरजामापूर्वक सर्व भाईको बनाइबक्स्यौं. तपाञि पनि विद्यावान् हुनुहुन्छ भनि गुणकिति सुन्यौ. तसर्थ यो घर भन्याको आफ्नै हो. मोहर देषत पाउ लाग्नुहवस्.[५०]**

भनी लेखिएकोले नागेश्वरका भाइ अघिबाटै यहाँ आएका र नागेश्वर भने अझै नआएकाले उनलाई यहाँ ल्याउन कोशिश गरिएको देखिएको छ । नागेश्वर बडाखोलावंशावली[५१] अनुसार नारायण पण्डितका कान्छा छोरा र उनका २ जना दाजु श्रीकृष्ण र वेणीप्रसाद भएको कुरा यहाँनिर भन्नुपर्छ ।

काठमाडौँ चिकंमुगलटोलका एक जना बाँडाको अपुताली परी सरकार लागेको घर प्रतापसिंह शाहको बर्खीमा नारायण पण्डित अर्थात् राजगुरु व्रजनाथ पौडेलका कान्छा छोरा[५२]लाई दिइएको रहेछ । नारायण पण्डितलाई पछि बात लाग्दा सरकार लागेको त्यो घर दान गरी यिनै नागेश्वरलाई वि.सं. १८६१ फाल्गुनशुक्लचतुर्दशी (चैत ४ गते) बृहस्पतिवारको दिन दिइएको थियो ।[५३]

नागेश्वरको, पालपाको जग्गामा कर माफी गरिदिएको, वि.सं. १८६१ पौषकृष्णएकादशी (पूस १५ गते) बृहस्पतिवारको रुक्का पाइएको छ ।[५४]

सल्ल्यान राज्य नह्मासिँदै नागेश्वरले त्यस राज्यबाट पाएको बिर्ता वि.सं. १८६२ मा थामिएको थियो । त्यही बिर्तालाई वि.सं. १९०१ द्वितीयश्रावणकृष्णसप्तमी (साउन २३ गते) सोमवारको दिन विजयराजको नाउँमा सर्वाङ्कमाफ बिर्ताको रूपमा परिणत गरिएको थियो ।[५५]

श्री ५ रणबहादुर शाह जोगी भई काशी जाँदा नागेश्वर पण्डितले उनलाई रिझाउने मौका पाएका थिए । पालपाली राजा द्वितीय मुकुन्द सेनले उनका बाबु नारायण पण्डितलाई दिएको जग्गा त्यस रीझबापत वि.सं. १८६३ श्रावणशुक्लअष्टमी (भदौ ८ गते) बृहस्पतिवारको दिन नागेश्वरको नाउँमा थामिएको थियो ।[५६]

---

४८. दिनेशराज पन्त २०६८ः ३ पृ.मा ४ सङ्ख्या ।
४९. बाबुराम आचार्य २०६१ः २२३-२२४ पृ. ।
५०. ऐजनः फ्याक्सिमिलिखण्ड १८६-१८७ पृ., पाठखण्ड १ पृ.मा १ सङ्ख्या ।
५१. यसै लेखमा माथि दिइएको, बडाखोलावंशावलीअनुसारको पुस्तेवारी हेर्नू ।
५२. टीकाराम शर्मा अधिकारी २०५२ः १५१ ।
५३. दिनेशराज पन्त २०६८ः ७ पृ.मा ८ सङ्ख्या ।
५४. ऐजनः ६ पृ.मा ७ सङ्ख्या ।
५५. ऐजनः ३० पृ.मा २८ सङ्ख्या । लक्ष्मीपति-नयराजसङ्ग्रहको पात्रोबाट गते हालिएको हो ।
५६. दिनेशराज पन्त २०६८ः ७-८ मा १० सङ्ख्या ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

९.५ पुस्तादेखि गोरखाली दरबारसँग सम्बन्ध गाँसिएका विजयराज वि.सं. १९०२ मा धर्माधिकारमा नियुक्त हुनुभन्दा अगाडिदेखि दरबारबाट उनलाई अनुग्रह गर्ने गरिएको थियो भन्ने कुरा तात्कालिक कागजातबाट थाहा हुन्छ । यसको उदाहरणको लागि युवराज सुरेन्द्रको जन्मोत्सवमा उनलाई जग्गा दान दिई वि.सं. १८९६ मार्गशुक्लद्वादशी (पूस ४ गते) मङ्गलवार गरिदिएको पत्र,[५७] त्यसताकाका पुरोहित विश्वनाथ अर्ज्यालले खाइपाई आएको पुरोहित्याइँको आधा उनलाई दिई वि.सं. १८९७ मार्गशुक्लद्वितीया (मङ्सीर १३ गते) बृहस्पतिवार गरिदिएको पत्र,[५८] युवराज सुरेन्द्रको व्रतबन्ध र विवाह हुँदा उनलाई जग्गा दान दिई वि.सं. १८९८ भाद्रकृष्णद्वादशी (साउन ३२ गते) शनिवार गरिदिएको पत्र,[५९] युवराज सुरेन्द्रले रामायण लगाउँदा त्यसको साङ्गेमा उनलाई जग्गा दान दिई वि.सं. १८९८ मार्गशुक्लपञ्चमी (पूस ६ गते) शनिवार गरिदिएको पत्र,[६०] चप्रास कम्पनीमा दस्तूर बुझाउने गरी उनलाई जग्गा भोग गर्न दिइएको वि.सं. १८९९ माघशुक्लचतुर्थी (माघ २२ गते) शुक्रवारको पत्र,[६१] श्री ५ राजेन्द्रका जेठा बडामहारानी साम्राज्यलक्ष्मीको वर्षदिनमा उनलाई जग्गा दान दिई वि.सं. १९०० आषाढकृष्णएकादशी (असार ११ गते) शुक्रवार गरिदिएको पत्र,[६२] पुराणको साङ्गेमा उनलाई जग्गा दान दिई वि.सं. १९०१ ज्येष्ठकृष्णदशमी (जेठ १ गते) आइतवार गरिदिएको पत्र[६३] र युवराज सुरेन्द्रको विवाहमा उनलाई जग्गा दान दिई गरिदिएको यही मितिको पत्र[६४]तर्फ औँल्याउन सकिन्छ ।

---

५७. ऐजनः १६-१७ मा १७ सङ्ख्या ।
५८. ऐजनः २० मा २० सङ्ख्या ।
५९. ऐजनः २१-२२ मा २१ सङ्ख्या ।
६०. ऐजनः २२-२४ मा २२ सङ्ख्या ।
६१. ऐजनः २४ मा २३ सङ्ख्या ।
६२. ऐजनः २५-२६ मा २४ सङ्ख्या ।
६३. ऐजनः २७-२८ मा २६ सङ्ख्या ।
६४. ऐजनः २९-३० मा २७ सङ्ख्या ।

यो लेख लेख्दा काम लिइएका साधनको तालिका

काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला)को वंशावली २०६०
= वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट काश्यपगोत्रीय (बडाखोला) समाजद्वारा प्रकाशित काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला)को वंशावली ।

काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला) समाजको परिचय
= वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट काश्यपगोत्रीय (बडाखोला) समाजद्वारा प्रकाशित काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला)को वंशावलीका एक-बारह पृष्ठमा छापिएको काश्यपगोत्रीय पाण्डे (बडाखोला) समाजको परिचय ।

गोर्खावंशावलि
= वंशावलीमा हेर्नू ।

टीकाराम शर्मा अधिकारी २०५२
= वि.सं. २०५२ मा महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयमा पीएच्.डी.को लागि टीकाराम शर्मा अधिकारीले पेश गरेको पण्डितराजरङ्गनाथ पौड्यालयस्य व्यक्तित्वकृतीनां समीक्षात्मकमध्ययनम् (नैपालकसंस्कृतरचनापरम्परापृष्ठभूमिवंशवृत्तसहितम्) (पण्डितराज रङ्गनाथ पौड्यालको व्यक्तित्व र कृतिको समीक्षात्मक परिशीलन (नेपाली संस्कृत रचनाको परम्परा, पृष्ठभूमि र वंशको वर्णनसहित)) ।

टेक बहादुर श्रेष्ठ २०५९
= वि.सं. २०५९ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, टेक बहादुर श्रेष्ठको पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा ।

दिनेशराज पन्त २०४१
= वि.सं. २०४१ मा काठमाडौँबाट दिनेशराज पन्तद्वारा प्रकाशित, उनैको गोरखाको इतिहास १ भाग ।

दिनेशराज पन्त २०५५
= वि.सं. २०५५ मा ललितपुरबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा ९३ पूर्णाङ्कका १-५० पृष्ठमा छापिएको, दिनेशराज पन्तको कुण्डलीसङ्ग्रह ।

दिनेशराज पन्त २०६८
= वि.सं. २०६८ मा काठमाडौँबाट खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, दिनेशराज पन्तको बडागुरुज्यू विजयराजसँग सम्बद्ध पत्रहरू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नयनाथ पौडेल २०२२

= वि.सं. २०२२ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, नयनाथ पौडेलद्वारा सम्पादित र अनूदित प्रशस्ति-रत्नावलिमा उनैको उपोद्घात (१३-४२ पृष्ठ) ।

नयराज पन्त २०३५

= वि.सं. २०३५ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा ४० पूर्णाङ्कका १५६-२७६ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको श्री ३ महाराज पद्मशमशेरका कुरा ।

पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा. २०४७

= वि.सं. २०४७ मा बनारसबाट परमवीर शमशेर ज.ब. राणाद्वारा प्रकाशित, पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा.को श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त १ भाग ।

पृथ्वीन्द्रवर्णोदय

= ललितावल्लभमा हेर्नू ।

प्रकाश ए. राज २०५३

= वि.सं. २०५३ मा काठमाडौँबाट नवीन पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, प्रकाश ए. राजको विजयराज पण्डित (१८६२-१९३५) जीवनी ।

प्रकाश ए. राज २०५४

= ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५४) मा काठमाडौँबाट नबीन पब्लिकेशन्ज़्द्वारा प्रकाशित, प्रकाश ए. राजको क्वीन्ज़् अफ् द शाह डिन्यासृटि इन् नेपाल् (नेपालको शाहवंशका रानीहरू) ।

प्रशस्ति-रत्नावलिको उपोद्घात

= नयनाथ पौडेल २०२२ हेर्नू ।

फलेन्द्र विक्रम राणा २०१४

= वि.सं. २०१४ मा प्रकाशित, फलेन्द्र विक्रम राणाको नेपाली राणा-घरानाको संक्षिप्त वंशावली ।

बाबुराम आचार्य २०६१

= वि.सं. २०६१ मा काठमाडौँबाट श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवादसचिवालयद्वारा प्रकाशित, बाबुराम आचार्यको श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी (इ.सं. १७२३-७५) २ आवृत्ति ।

भवेश्वर पंगेनी २०६६

= वि.सं. २०६६ मा ललितपुरबाट मदनपुरस्कारगूठीद्वारा प्रकाशित नेपाली (त्रैमासिक) २०० पूर्णाङ्कका ३९८-४१२ पृष्ठमा छापिएको, भवेश्वर पंगेनीको सन्दर्भः 'षुवाको वाहाली गर्न्या तिर्जा, चर्चाः जङ्गबहादुर कुँवर र विजयराज पण्डित ।

महेशराज पन्त २०६७

= वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा १३३ पूर्णाङ्कका ७०-७९ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाको पुरानो खालको प्रमाणपत्रको विषयमा ।

महेशराज पन्त २०६९

= वि.सं. २०६९ मा काठमाडौँबाट नेपालसरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख ३० पूर्णाङ्कका ५-४७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको अधिराजमहाराजराजगुरुवंशावली ।

महेशराज पन्त २०७०

= वि.सं. २०७०।६।१।३ मा ललितपुरबाट राजधानी न्यूज पब्लिकेशनद्वारा प्रकाशित राजधानी १३ वर्ष १८५ अङ्को ७ पृष्ठमा प्रकाशित, महेशराज पन्तको महाराजवंशावलीमा श्री ३ जङ्गबहादुर ।

महेशराज पन्त २०७० क

= वि.सं. २०७० मा काठमाडौँबाट नेपालसरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख ३१ पूर्णाङ्कका ५-४७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको अधिराजवंशावलीमा र अरू वंशावलीमा शाहवंशको पुस्तेवारी ।

ललितावल्लभ पृथ्वीन्द्रवर्णोदय

= वि.सं. २०२५ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित; नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्तको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ४३४-४७६ पृष्ठमा छापिएको पृथ्वीन्द्रवर्णोदय ।

वंशावली

= वि.सं. २०२५ मा प्रकाशित श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ५४४-९२६ पृष्ठमा छापिएको वंशावली ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नेपालको एकीकरणपछि अर्घाकोट कालिकामा गरिएको स्थितिबन्देज

- प्रा.डा. राजाराम उपाध्याय सुवेदी "त्र्यम्वक"*

पृष्ठभूमि : विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको लघुपरियोजना अन्तर्गत अर्घाखाँचीको इतिहास अन्वेषणका क्रममा उपाध्यक्षको मौखिक आश्वासनले स्थलगत भ्रमणमा गएर काम सम्पन्न गरी फर्कंदा विभागाध्यक्षले गएलखारिज गर्ने दाउ गर्दा जागिर धरमरमा पऱ्यो । यू.जि.सि. ले पत्र दिन मानेन तापनि पाणिनीक्याम्पसको परीक्षामा पर्यवेक्षक भई गएको पत्रले जागिरको घिटकिसो बँच्यो । ५७५ पृष्ठको अर्घाखाँचीको इतिहास तयार गरी उत्सव प्रकाशनमा प्रकाशनार्थ दिएको हुन्चप्रसाद भयो, काम भएन । बागबजारस्थित एशिया पव्लिकेशनमा गोपाल खनाललाई प्रकाशनार्थ दिएको मेघाबैंक र कलेज खोल्न व्यस्त व्यवस्थापकबाट त्यो प्रति राखेको फिर्ता भएको पनि छैन । त्यसै कृतिको परिशिष्टबाट झिकी यहाँ यो लेख उद्धरण गरिएको हो ।

नेपालको एकीकरणपूर्व गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्रमा चौवीसी राज्यहरु थिए । ती राज्यमा पर्वत, गलकोट, धूर्कोट, अर्घा, खाँची, गुल्मीचारपाला, वल्लोमुसीकोट, पाल्पा, तनहुँ, बुटवल, रिसिङ, घिरिङ, भीरकोट, दर्छा, इश्मा, प्यूठान, ढोर, गह्रौं, पैयूँ, नुवाकोट, कास्की, लमजुङ, गोरखा, सतहुँ, मुस्ताङ, बलिहाङ, गजरकोट, गाँडाकोट, दर्छा, सराङ्कोट, मनाङ, झरिखण्ड र बाम्रुक जस्ता राज्यहरु पर्दथे । तीमध्ये बलिहाङसम्मका राज्यको सामान्य परिचय पाइन्छ, अरुको खोजी गर्ने काम भइरहेको छ ।

चौवीसी राज्यमा अर्घा पनि पर्दथ्यो । यस राज्यमा ५००० धूरीकुयि भएका र यसको स्थापना वि.सं. १४९० मा भएको बुझिन्छ । अर्घाका राजा सूर्यवंशी, काश्यप गोत्र, शाहीथर, चितौरिया खानदानका मानिन्थे । यस राज्यको पूर्व सन्धिखर्कको समथर भाग सबै, खाँच राज्य, पश्चिममा गुल्मीराज्य र प्यूठानको सौतामारेधूरोसीन पुग्दथ्यो । उत्तरतिर अर्घातोष र दक्षिणतिर पत्थरकोटबाट ८ कोश दक्षिणसम्म पर्दथ्यो । दक्षिणी भागलाई आठकोशे लालझाडी भन्ने चलन पछिसम्म थियो । अर्घाखाँची जिल्ला निर्माण गर्दा २ राज्यलार्य एकै ठाउँमा मिलाई तराईबाट अलग्गै पारियो । अर्घाका राजा क्रमशः शिवरामशाह १४९०, धर्मराजशाह १५०५, जयन्तराज शाह १५२५, अनन्तराज शाह १५५०, हटिराज शाह १५७५, अहिवर्षा शाह १६००, वयामवर्ण शाह १६२५, धनराज शाह १६५०, भूपतिराज शाह १७००, नरदेवशाह १७३५, वीरकुमार शाह १८१० र खाँचीमा महेन्द्र शाह १७३७, विक्रम शाह १७५५,

* प्राध्यापक, कीर्तिपुर क्याम्पस ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आलम शाह १७७३, दल शाह १७८५, वीर भद्र शाही १८००, दुर्गाभञ्जन शाह १८४०, महादत्त सेन १८४३, पृथ्वीपाल सेन १८५१-१७६० सम्म राजाहरुले राज्य गरे।

पाल्पा राज्यले वरिपरिका ६ वटा राज्यहरु नेपालसँग सहकार्य गरे वापत प्राप्त गरेको थियो। वि.सं. १८६३ बाट पाल्पा पनि नेपालमा मिलेपछि पाल्पालाई पश्चिमको गौंडा मानियो । राणाकालमा आएर नेपाल भोट युद्ध पर्दा पहिले विलयमा परेका राज्य पनि थामिए। थमौतिमा नपरेका राज्यमा केन्द्रले जङ्गी पदाधिकारी पठाई निजामति कार्य गर्न थाले । अर्घाराज्यको ठाडामा पनि राज्यस्तरीय अड्डा स्थापना गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दस्तावेजमा मेजर जनरल ललित जङ्ग बहादुर राणाले अर्घाका मुखिया, जिम्मावाल, थरी, भलाम्दीहरुलाई सम्वोधन गरी पत्र कोटका छन् । तत्कालीन स्थानीय जनप्रतिनिधिमा माथिका पदहरु पर्दथे । उनीहरुलार्य काटिएको पत्रमा परापूर्वकालदेखि भूसालका पुर्खाहरुले अर्घाकालिका कोटमा पूजा गरी आएका थिए । त्यसका निम्ति पूजा गुठीको व्यवस्था गरिएको थियो । नित्यपूजाका साथै त्यहाँ चैतेदशैं र वडादशैंमा विशेष पूजा गरिदै आऐ र त्यसको पुरोहितहरुमा आचार्य थर भएका उपाध्याय ब्राह्मणहरु थिए । अर्घाकालिका कोटको पूजाआजा भूसाल गुठियारहरुले नेपालको एकीकरणकालसम्म थामी आएकामा आचार्य पूजारीहरुलाई दिइएको गुठी चनौटेको ।५० मुरी खेत छुट्याइएको थियो । त्यसको सारा तजविज भूसालहरुबाट हुन्थ्यो र नेपाल एकीकरणपछि पनि सो गुठी थामिएको थियो । त्यसको तजविज खरदार नितै जोशी, हेम्नत, नाथु, पारेश्वर आचार्यहरुबाट भई आएको थियो । मन्दिरमा फूलपातीको बन्दोबस्त र फूलको गादी (डोली) बोक्ने, पानी घडि थाप्ने, व्यक्तिहरुका नाउमा नेपाल सरकारले लालमोहर गरिदिएको थियो। पहिलेको लालमोहर शिके भन्ने व्यक्तिका नाउमा भइ आएकोमा पछि नित्यानन्द पुरोहितका नाउमा सारियो र त्यसको सहकार्य तुलसी आचार्य, नौरथे वीरभद्र, वेलपाते परिजोशी समेत सात जनालाइ चार वर्षको एक वर्षमा पालोफेरो आउने गरी प्रदान गरियो । उनीहरुलाई फेराको पूजा गर्ने जिम्मा समेत दिइएको पाइन्छ ।

लालमोहरिया नित्यानन्दका भतिजा विश्वेश्वरका नाउमा भएको लालमोहरको व्यहोरामा अर्घाकालिकाको नित्य नैमित्यिक विधिपूर्वक पूजा गरी श्री ५ सरकारको जय मनाइ बाँकी शेष रहेको भोग गर्नु भन्ने व्यहोरा पारिएको थियो । मन्दिर परिसरमा रहेका र बाहिर रहेका दानपत्र, शिलापत्र, तारपत्र, लालमोहर, पञ्जील(पञ्जापत्र), सनदमा उल्लेख भए अनुसार अघिदेखि चलिआएको रीति नियम अनुसारको स्थिति थामी त्यसमा पूजा गर्ने गुठी खेत ।२ का उब्जनीबाट र भक्तहरुका सिदा दक्षिणा सरजामबाट अघिदेखि दरिचली आएको दैदस्तूरले चलाउनु भन्ने रुका भएको थियो । अर्घाकोटमा १२ मौजाका मुखियाहरुले र अमालीहरुले गाउँगाउँको सम्भाव्यता रहेका वस्तुहरु जम्मा गराई पुर्‍याउने चलन रहे बमोजिम दुईवटा दशै.को पूजा चलीआएको थियो । गुठीमा दरिएको मौलाबोट र शेराखेत दुइ ठाउँको उब्जनीबाट परापूर्वदेखिको विधानसँग वलि पूजा, वेद, चण्डी, दुर्गाकवज, रुद्री, हवन, पञ्चोपचार, दशोपचार, षोडशोपचार विधानले देवीको पूजा चलाई शेष रहेको भोग गर्नु भन्ने कुरा रुक्कामा उल्लेख गरिएको थियो । उक्त रुक्कामा तोकिएको गुठमा लाग्ने राजस्व, मालपोत, कसारत बुझाई वर्षेनी कायममा राख्नु पर्ने हुन्थ्यो ।

अर्घाकालिकामा वडादशैं र चैतेदशैं लगायतका पर्वहरुमा चाहिने वलिका सरजाम र वलिका लागि चाहिने राँगा बोकाको बन्दोबस्त अर्घाकै थरी, भलाद्मी, रैतीहरुले दिनुपर्ने स्थिति बसाली उनीहरुलाई कर, राजश्व माफ गरिएको हुन्थ्यो। वलि चढाउने राँगा र बोका छान्न कटुवालेलाई पठाएर धाप मार्न (वलिका लागि छान्न) पठाइन्थ्यो र कूत मोलाइका हिसाबले (साविक दर कम परे पनि) भुक्तानी दिइन्थ्यो ।

लालमोहरमा राँगा बोकाको वलिका लागि छुट्याइएको रकम न्यूनतम हुन्थ्यो । तापनि देवीको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पूजामा आफ्नो बोका राँगा परेमा खासै गुनासो गर्ने गरिन्नथ्यो । पछि आएर पर्व नजिक पर्दा असली राँगा र बोकाहरु धेरैमा बाँधेर राख्ने चलन आयो । घरमा पसेर कटुवालेले धाप मार्न पाउन्नथ्यो । चर्न गएका पशुलाई मात्र वलिका लागि धाप मार्न सक्ने हुनाले त्यसो पनि गर्ने चलन यदाकदा थियो ।

अर्घाकोट कालिकामा बाघको छालाबाट आलन, झण्डा, ध्वजा बनाउनु पर्ने परम्परा थियो । त्यसका निम्ति अर्घाकै राइखनिया गाउँका बासिन्दाका घर १० लाई अरु जमीनको झारा, वेठ, बेगार जसता स्थानीय करदस्तूर नलगाई माफ दिएर थारपाइललिकको गौंडोछेडो परेको ठाउँमा अघिदेखि थापी आए अनुसार बाघलाई छोप्ने खोर बनाइ्ृ बाघ बल्झाउनु भन्ने आदेश गरिएको थियो । बाघ बल्झाउनलाई ढुंगे सुरुङ्ग भित्र (खोरभित्र) पस्थ्यो । बाघले निश्चित ठाउँमा टेकेपछि सो सुरुङ खोरको ढोका बन्द हुने गरी मिलाइएको हुन्थ्यो र बाघ थुनिन जान्थ्यो । रातभर बाघले खोरमा कराएको पाठो खाई अघाएर त्यही सुत्थ्यो । विहान भएपछि थारपाइलाका छेडामा राइखनिया गाउाका १० घरका मानिस जम्मा भएर बाघ मार्न खोर थापेका ठाउँमा पुगी र लौराले थिच्ने, घोच्ने गरेर बाघ मार्दथे । मरेको बाघको छाला (खाल) उतारिन्थ्यो । त्यही छालाको श्रि अर्घाकाली भगवतीको ध्वजा, आलन, पर्गला, झण्डा बनाएर लिङ्गमा (काँकड) झुण्ड्याइन्थ्यो । प्रत्येक वडादशैं र चैतेदशैंमा गरी वर्षका २ वटा बाघ (बघिनी पनि हुन सक्थ्यो) बल्झाएर मारिन्थ्यो । प्रत्येक वर्ष बाघ बल्झाउने खोर पूजा गर्ने र बाघलाई पाशोमा पार्ने पाठो किन्ने रकम खोरलाई दरिएका (तोकिएका) १० घरलार्य पञ्चखत बाहेक (गोहत्या, ब्रह्महत्या, स्त्रीहत्या, बालहत्या र पातकी=हाडनाताकरणी) अस्मानी, डण्ड, कुण्ड, लिकतन, घन्तन, बाली, जगात, मालपोत, झारा, बेठ, बेगार माफ गरी त्यसैबाट जुटाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पछि पछि बाघको संख्या घटेर पनि होला खोरपाशोमा बाघ बल्झिन पनि छोड्यो । बाघ नबल्झे पनि अर्घाकालिका भगवतीको पूजाविधि रोक्न नहुने हुँदा पुरानै छालालाई सुरक्षितसाथ राखी अर्को दशैंमा पनि सोही छालाको ध्वजा बनाउने परम्पराको विकास भयो । आजकल पनि सानो छालाको टुक्राालई छोटो लिङ्गामा बाँधेर बाघको छालाको ध्वजा बनाई पूजामा निर्वाह गरिदैछ ।

अर्घाकोट कालिका भगवतीको पूजा कालिकातन्त्रविधिबाट गर्नुपर्छ । त्यस्तो विधि काठमाडौं हनुमानढोकामा पनि गरिन्छ । ती दुवै विधिको तुलनात्मक अध्ययन गर्नुपर्ने विषय छ । अर्घाकोटमा दशैं आउन थालेपछि बाह्रै मुखिया, अमाली, थरी, ४००० अर्घाका जम्मा भएर आवश्यक सामान लिएर कोट मौलामा शास्त्रोक्त विधिले पूजा गर्नुपर्ने चलन थियो । जुन झुत्ताका मुखियाले सो पूजामा कुनै वास्ता नगरेमा, पूजाको सरजाम र अन्य कार्य गर्ने हर्कत गरेमा त्यस्ता मुखियालाई प्रचलित कानून बमोजिम सजायँ गर्ने कुरा पनि लालमोहर रुक्कामा उल्लेख रहेको छ। मौलाको पूजा गर्न जाने सबै घरका मानिसहरुले श्री अर्घाकालिकाको स्थान मन्दिर, पर्खाल, डवली, पौवा, पाटी, नौलो, उपासु बस्ने, पूजारी, पुरोहित बस्ने रहने खण्ड भत्के बिग्रेको भए बिग्रेको तत्कालै बनाउनु र त्यसरी बनाउने रैतिका कुरियाहरुलाई अन्य ठाउँमा लाग्ने झारा, बेठ, बेगार जस्ता स्थानीय करहरु माफ गरिएका थिए । त्यसरी झारा लगायतका स्थानीय करमाफ पाएका कुरियाका रैतीहरुले बाटा, घाटा, पँधेरा बनाउनु, फलफूलका वृक्ष नकाट्नु, पानीधारा कुवा सुक्नबाट बचाउनु भन्ने निर्देशन लालमोहर रुक्कामा गरिएको पाइन्छ ।

अर्घाकोट कालिकाको मौलामा (क्षेत्रमा) नेवार हरुको बसोबास थियो । ती नेवारहरुले मन्दिरमा बाल्ने बत्ति काल्ने, पुस्तकका बासा, ब्राह्मणका धोतीकछाड बुन्ने, ऐंठे खाडी बुन्ने, तानजोत्ले, कपडा बुन्ने, धागो काल्ने, कपास लगाउने, चर्खाउइंटा चलाउने, साँझ विहान श्रीकालिकाको स्थानमा बत्ति पुऱ्याउने, भजन गर्ने, जात्रा गर्ने, मेला भर्ने, हटिया चलाउने कार्य गरि आएका थिए । त्यसो गरे वापत उनीहरुलाई चौधरीले घर गनेर लगाउने गरेको रकम मिनाहा गरिएको थियो । अर्घाकालिकाको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पूजाका समयमा गाउँगाउँका थरी मुखिया जम्मा भएर आपसमा सल्लाह साउँती गरी मौलाको काम गर्नुपर्ने र लालमोहर रुक्का उल्लेख भए अनुसारको काम नगर्ने थरी मुखियालाई ऐन कानून बमोजिम सजायँ गर्नु भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको थियो । अर्घार जस्थल श्रीकालिकाको मन्दिर उच्च पहाडी टाकुरीमा भएकोले त्यस मन्दिर वरपर घना बस्ती थियो । वरपर गाउँका बासिन्दाहरु त्यहीं बाटो पत्थर अर्घाढुंगोको बाटो चुत्रावेंशी, सन्धिर्कतिर जाने आउने गर्दथे । तसर्थ गर्मीका समयमा अर्घाकोटमा पानीका स्रोतहरु सुक्दै जाने हुँदा भारि बोकेर उकालो चढ्ने बटुवालाई, हटारुलाई सुविस्ता पुगोस् भनी नेटानेटामा राम्रा बिसौनी, चौतारी, फलैंचा, पेटी बनाउने र चौतारीमा वर, पिपल, स्वामी, कदम, बेलका वृक्षहरु लगाउने चलन थियो । गर्मीयाममा बटुवालार्य तिर्खा लागेमा पिउने पानी राख्ने चलन थियो जसलाई धर्मपानी राख्ने भनिन्थ्यो । धर्मपानी फागुपूर्णिमादेखि शुरु भई अक्षय तृतीयासम्म राखिन्थ्यो । अक्षय तृतीयाको दिन मरिच, खूदो घोलेको सर्वत र जौको भूटेको सातू बाँडिन्थ्यो । विशेष गरी पति परदेश गएका, सन्तान नभएका, आफ्नो आँट पुरा नभएका, धर्ममा चित्त भएकाले धर्मपानी राख्दथे । धर्मपानी राख्दा २ वटा माटाका घडा चौतारीमा खाल्टो बनाई गाडिन्थ्यो र मुखमात्र बाहिर राखी काठका पिर्का वा स्लेटको ढक्कनले ढाकी पानी भिक्ने र २ वटा बाँसका ढुंग्रा राखिन्थ्यो । बटुवाले तिनै ढुंग्राले पानी घडाबाट भिकी अलक्क ठाडो घाँटी लगाई पिउने गर्थे । त्यस धर्मशालामा प्रत्येक विहान भक्तहरु, स्थापनाकर्ताले पानी खेप्थे । अर्घाको धर्मपानीमा सरकारले नै धर्मपानी राख्नु पर्ने उर्दी गरे अनुसार ठाउँको नामै रहेको पनि छ ।

लालमोहर र रुक्कापत्र पाउने गुठियारले श्री ५ सरकारको जय मनाउने र देवानन्द आचार्यको रुक्का दस्तखतमा खेतमुरी ।५० जागिरस्वरुप भोगचलन गरी साँझ विहान श्रीअर्घाकालिका भगवतीाके पूजा चलाउने काम गर्नु भन्ने आदेश दिएर प्राचीनकालीन शाक्त परम्परालाई यथावत थमौती गरिएको पाइन्छ । मन्दिरमा पूजा आरती गर्दा बानादार नगर्ची, नगरकोटीलाई ढोल, नगरा, बाँसुरी, मुरली, काहाल, नसिंङ्गो, कर्नाल, भोंक्कर जस्ता बाजाहरु बजाई चारदिशी (चारैदिशातिर सुनिने गरी) बढाई गर्ने परम्परालाई पनि कायम गरिएको पाइन्छ । त्यसरी बाजा बजाई बेलाबखतको ठीक संकेत दिने बानादारलाई पनि सनद गरी गुठी र नेगभाग छुट्याइएको पाइन्छ । त्यस सनदमा बानादारले टाउका, घाँटी, ह्याकुलो, फिलो, धड यति यति लिनु, खानु, पाउनु भन्ने पर्ना तोकिएको थियो । त्यस्तो कुरा उल्लेख परेको सद अन्त नभएको र जेठो भाग दिनु खानु भन्ने कुरा पनि उल्लेख नुहँदा श्री ५ सरकारबाट सनद दिने बेला जजसलाई जे जे दिनु भनेको छ तदनुसार गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । सनदमा उल्लेख नभएको कुरा पनि वि.सं. १९४१ सालमा अमाली सुवेदार अमरध्वज रायमाभी क्षत्रीले ठाडा श्री र्घाकालिकादेवीका गुठियार सात जनाले भने आ-आफ्ना भाग दिएकै थिए । ४ वर्षको १ वर्ष काम गर्ने एउटा त्यस बापतको भाग खाने अर्कै भएको हुनाले जसले काम गरे उसैले खान पाउनु पर्ने हो भन्ने दलिल पनि पेश गरिएको पाइन्छ । त्यस भागमा पूजारी दण्ड आचार्यको भगडा पर्न गएकोमा थुनुवा पुर्जि पठाइयो र त्यस कुरामा नियम बिग्रन गयो । त्यसो गर्दा कोही पनि नियममा चल्न सक्ने नहुँदा श्रीअर्घाकालिकाको कालरात्री र नवमीपूजा गरी ६ वटा राँगा मामुलियतमा चढ्दछन् । ती राँगालाई वलि गरेपछि नेगी गएर आ-आफ्नो नेगभाग बुझाउनु पर्नेमा सिंगा राँगा १० वटा खान पाउने हुँ भनी नेगीहरु कुर्लेका थिए ।

श्रीअर्घाकालिकाको दशैं पूजामा वरण गरिएका ब्राह्मणहरुलाई समजोरै लुगा र जुत्ता दिनु पर्ने रीति र नेपाल एकीकरण भएपछि कन्या पूजा गरी चूराधागो र कन्याकपडा दिने प्रचलन शुरु गरिएकोमा राणकालमा त्यो थिति पनि रोकिन गयो । गुठीयारले नदिएपछि उपाशु र कर्ताका घरघरानाबाट दिने कुरा पनि मिल्ने भएन । घरघरानाबाट बुझाउने वा कति रकम ती वस्तुको बुझाउने भन्ने सनदमा पनि स्पष्ट उल्लेख गरिएको थिएन । तर त्यो प्रचलन सनातनबाटै

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चलिआएको कुरा थियो । त्यस विषयमा र पूजाको भेटिघाटी, दैदस्तूर, सिधादक्षिणा दिनु भन्ने कुरा पनि नयाँ बन्ने सनदमा समावेश गराउनु पर्ने सुझाव गरिएको पाइन्छ । त्यसप्रकारको सनद छँदाछँदै अन्य व्यक्तिबाट भेटिघाटी मुडी थुनाउन पाउनै हुन्नथ्यो भन्ने जिकीर पनि थियो । पूजारीले दिएका ७ वषरामध्ये १ वषरामात्र रोकेर मुडिभेटीघाटी जसलाइ दिनु पर्ने हो बुझ्न दिनु भन्ने र जिम्मावाल थरी अमालीका नाउमा र गुठियार पुरोहित पूजारीको नाउमा सनद र सनातनकालदेखि चलिआएको दशैंको कामकाज तुरुन्त गराई दिनु पर्ने हुन्थ्यो । त्यसरी सबै दस्तूर मिलाएपछि मामुलियतका महिषवलि ६ वटाले जो पुग्छ त्यसै अनुसार बाँडी दिए हुने कुरा निवेदन गरिएको थियो ।

गुठीयारले दिनुपर्ने दस्तूर उठाई बाँकी कसर सरकारलाई बुझाइदिनु भन्ने सनद गरेमा श्री ५ को जय मनाई सुविधासँग दशैं मनाउन सहज हुने उल्लेख छ । अर्घा रजस्थल बस्ने गुठियार राइटर देवीदास भूसालले १९४१ साल आश्विन कृष्णापक्ष १३ त्रयोदशी मंगलबाजरमा माथिको व्यहोरा विन्तिपत्रमा पारेका कुरमा साँचो ठहरेमा श्री अर्घाकालिकाको स्थानमा जति राँगा पर्दछन् उति नै नेगीहरुलाई दिलाइदिनु भन्ने उल्लेख गरिएको छ । बढ्ता नपरेका राँगाको विना सनद कर लिन पाइन्न भन्ने पनि उल्लेख पारिएको पाइन्छ । ब्राह्मणहरुलाई दिने जुत्ता र श्री ५ सरकारका तर्फबाट पूजा गर्ने कन्याहरुलार्य दिइने चूरा पनि जजसले पाउने हुन् उनैलाई दिनु भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । सनदमा उल्लेख भए भन्दा बढ्ता यत्रतत्र वेथिति गर्न पनि नदिनका लागि अर्घाभरका मुखिया जिम्मावाल थरी थानीका नाउमा सनातन बमोजिम जनरलको दस्तखत गर्नका लागि ठाडा खदालतका हाकिमा कासिन्दाहरुले विन्ति पारेका थिए । त्यसको कार्वाही गर्ने क्रममा जनरलले उक्त व्यहोरा साँचो भएको भए श्रीअर्घाकालिकाको मन्दिरमा जति राँगा वलि चढ्छन् उती नेगीहरुलाई दिलाउनु, वलि नचढेका राँगाको विना सनद कर अशूल गर्न नपाइने ठहर गरियो । ब्राह्मणहरुलाई दिइने जुत्ता र कन्या भोजनपछि दिइने चूरा साविक बमोजिम दिलाइदिनु भन्ने आदेशको सनद गरियो । सनद मिची यत्रतत्र गर्नेलाइ दण्डसजायँ गर्नु र सनदको निर्देशनलाई मिच्न नदिनु भन्ने निर्णय गरिएको पाइन्छ ।

वर्तमान नेपाल यस पत्र प्रसारणकाल भत्दा धेरै परिवर्तित भएको छ । नेपाललाई जवर जस्ती धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रका रुपमा घुचेटा लगाइएको छ । संसारमा ७५ भन्दा बढी इसाइयत धर्ममूलका, ५० भन्दा बढी इस्लामियतमूलका गणराज्यहरु हुन हुने विश्वमा एक मात्र सानो हिन्दू राज्यलाई बलान् धर्मनिरपेक्ष बनाइएको अन्याय छ । यसो भन्नुको तात्पर्य राज्यले मनाई आएका चाडपर्व, मेला, पूजा, संस्कार, परम्परा, समाज, सामाजिक नीति नियम, कानून, प्राचीन धरोहरहरुको संरक्षण, विश्व सम्पदामा पर्न सक्ने नेपाली वस्तुहरु, नेपाली मौलिक कला, शिक्षा, सामाजिक मर्यादा, मूल्य, मान्यता, सामाजिक संस्कृतिको अब के हविगत हुने हो ? यो कुरा राजनीति गर्ने दलहरुको ठेक्का लिनेहरुले बुझ्नु पर्ने हो की होइन ? हाम्रा परम्परा जरैदेखि रुढीबादी, अन्धविश्वास त्याज्य घोषित गर्ने, बाह्य संस्कृति, धर्म, शिक्षा, परम्परालाई भित्र्याउन केही रकम र परियोजनाको लोभमा पर्नु नेपालीपनको विलय गराउनु बाहेक के नै हुन सक्छ ? त्यस्ता कुरालाई सांकेतिकरुपमा प्रस्तुत अभिलेख र त्यसैको व्याख्याले नेपालीत्व, नेपाली अस्मिता के मा अडिएको थियो भन्ने संकेत स्वरुप यो लेखले जन्म लिएको हो । विज्ञ पाठकहरुले हिन्दू परम्परागत धरोहरको मर्म बुझ्नु भएकै छ । बढी जान्ने सुन्ने र अहंकार व्यक्त गरेको होइन । किनभने अब अर्घाखाँची जिल्लास्थित श्रीअर्घाकालिकाको पूजा, आराधना, वलि, सराएं, चारदिशी, वेलासारिणी, सूचना, पाठ, अर्चना, उपाशु, सामाजिक कर्तव्य, नैतिक दायित्वको सनातनबाट चलेको रीतिलाई कसरी जिवन्त राख्ने भन्ने चुनौतीपूर्ण प्रश्न यस पत्रले, अभिलेख, दस्तावेजले बोलेको कुरालाई यहाँ यथाप्रसंग उठाइएको मात्र हो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नेपालको एकीकरणपछि अर्घाकोट कालिकामा गरिएको स्थिति बन्देज : मूल दस्तावेज

श्री

श्रीमहाकालीदेवी श्री ५ सर्कार

स्वस्तिश्रीभद्राजकुमार कुमारात्मज श्रीमेजरनजरल ललितजङ्ग वहादुर राणाकस्येपत्रम्

आगे अर्घाका मुषियाजिम्मावाल थरिभलाद्मीहरुके येथोचित उप्रान्त अर्घारजस्थलकोटका १ को अघिपरापूर्वदेषिमेरापुर्षाहरुले नित्यनैमित्यिकपूजागुठी १ र चैत्यादशै पर्वपर्वकापूजा गुठी १ चलाई आयेकारहेछं प्रोहितआचार्ज्यजन ४ ले वडादशैंमा १ कास्थानमा प्रोहित्यत्री चलाईआयाकारह्याछन् र गोर्षा २ को प्रवेशसम्म थाम्यापछि सो आचार्ज्यको षायल अर्घाको प्रोहित्यात्री र मानाचामल चनौटे षेतमुरी ।५० षान्गीगरीबक्स्यौं भन्या मेराबाज्याषरिदार नितैजोशी हेमन्तनिकै नाथुपारेश्वर आचार्ज्य बेलपत्रबोकन्या घडिवालस्मेतका नाउभयाको लालमोहोर १ सिकेका नाउको मोहोरहानिबक्स्यौं आफुलाइलाग्याकोटहलमा रुजुरही प्रोहित्यात्रीपूजाहारिजानि चलनगरभन्या प्रोहितनित्यानंद तिलनारीभन्यातुलसी आचार्ज्य पूजाहारि नित्यान्नद नौरथे विरभद्र बेलपाते पिरैजोशीस्मेत ७ जनाकानाउको लालमोहोर १ अर्घाका १ का पुरोहित्यात्री र फेरास्मेतको पुरोहित्यात्री चारवर्षको १ वर्ष हामीबाट बक्स्यौं भन्या निजैको भतिजा विश्वेश्वरकानाउको लालमोहोर १ नित्यनैमित्ये विधिपूर्वकपूजा गरी हाम्रोजयेमनाई बाकिशेषरह्याकोषानुभन्या षेतमुरि ।६० र षरक १ स्मेतको निजमेरा बाज्यानित्यानंद जैशीकानाउकोलालमोहोर १ भयाकाछं . ३० सालदेषि १ का गुठीमा लाग्याको कसरतिर्नुपर्दैन गुठीजगाको चलंगरी सो जगाकाउब्जनीले र १ कामंदिरमाआयाका भेटघाट देदस्तुर सिदादक्षिणानेगली हाम्रोजयेमनाइशेषरह्याकोषानु भन्या १ र दानपत्रशिलापत्र तामापत्र तारपत्र लालमोहोरपञ्जीलगैह्र सनदबमोजिं र अघिदेषि दरिचलिआयाबमोजिंका वडादशैंचैत्यादशैंपर्वपर्वका पूजागुठिषेत । २ का उवजनिगैह्रले र अघिदेषि दरिचलिआयाका हदस्तुरले चलाउनु भन्या रुक्का १ साविकबमोजिं १ कास्थानमा अमालिबाट आउन्यासरजामाले चैतेदशैं गर्नु गुठरह्याको मौलाबोटसेराषेत २ का उपजनिले र अघिदेषिदरिचलिआयाका वैदस्तुरले वडादशें र पर्वपर्वकानित्यनैमित्यिकपूजा गर्नू अघिपरापूर्वदेषिचलिआयाबमोजिंको विधिविधानसंगवलिपूजा पाठगरी शेषरह्याको षानू साविकचलिआयाका श्रेस्तासँग काजकाममाचहियाको सरजाम रागा र बोका अर्घाकाथरीभल्द्मीरैतिहरुले दिनू काममा लाग्याकामालमोल साविकदेषिचलिआयाबमोजिं लिनू राइषनियागाउकारैरितघर १० लाई अरुजगाको भाराबेठबेगार माफगरी थरपाइलाकोडामा अघिदेषिथापीआयाबमोजिं षोरथापी बाघबल्भाउनु तेसैबाघकाछालाले १ कास्थानमा ध्वोजाबनाउनु षोरलाईदरिआयाका घर १० को पंचषतबाहेक अस्मानिपरिआयाको भन्या तेसैआम्दानीले षोरपूजागर्नु सो मौलामासाविकबमोजिं अर्घाजिल्लाभरचारहजारका थरि मुषियासामेल भै चाहिन्यासरजाम ती मौलामाविधिपूर्वक दशैं गर्नू जसमुषियाले दशैंको काम हर्कतगर्ला अैनवमोजिं सजात्र लेला मौलामाबस्न्याकुरियाले १ को स्थानभत्क्योबिग्र्योको बनाउनु अरु भारटंटा नलाउनू बाटा धारापँदेराका रुष फल्नेवृक्ष नकाट्नु बाटोपंधेरो बनाउनु सो मौलामा बस्ने नेवारले बत्तिलाईधागो साजबेहान १ कास्थानमापुर्‍याउनु भजनगर्नु इन्हेरुलाई चौधरीलेघरगनी नलाउनु थरिमुषियामौलामासामेलमै सल्लाहासँगमौलाको काम नगर्नु योलेषियाका बन्देजमा जो होइन तेसलाइअैनवमोजिं सजात्रहोलाभन्या १ स्मेतमेरानाउमा ३ रुक्कादस्कतभयाकाछं षेतमुरी ।१५ षाई धरंपानीराषनु हाम्रोजयेमनाउनु भन्या देवानंद अर्जाका नाउको रुक्कादस्कतषेत मुरि ।५० जागिरषाई साजसवेरहर्कतनगरि बाजाबजाउनु भन्या बानादारहरुको नाउको सनद १ भयाको रहेछ मडिभेटिघांटीयेतीषानु भन्या र दिनु भन्यासनद अरुकुनैका छैनन् जेठो भागदिनुषानुभंन्यापनिसनद छैनन् २ बाट सनदवक्सदा जस्जसलाई

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ज्याज्याबक्स्याको छ सो सनदवमोजिंमात्र गर्नुपन्या सनददेषिबढता गर्नुनहुन्याहो यो सालमा आफ्ना सनदमा नभयाकोजेठो भाग र कोठाको भाग मुडी भेटिघाटी २ भागको १ भागथु निविक्रिपारिदिन भन्य अमालीसुवेदारअमर धोजमाझी क्षेत्रीकानाउमा येसअडाको थुनुवापुजिंलगी भुडीभेटिघाटि पनि थुवाया हामी ७ भाइले आफ्ना आफ्ना भाग दिंदै छौं४ बषराको १ बषराकाम गर्ने भाग षाने अर्कै हुदा जसले काम गऱ्यो उसैले षांछ सो भाग भाइंडुअचार्ज्यको र देवानीदअचार्ज्यको झगर पर्दामा थुनुवापूजिं हुंदा र विवंजदेजगर्दा सवैले विवंदेज गर्छन् २ काज पनि भित्र कालरात्री नवमीगरी ६ राँगामामलियनका चढदाछं सोराँगाले नेगीगैह्र बुझाउनु पर्न्यामा सिंगाराँगा १० षान्याहुँ भनेनेगी देषिंछ ब्राह्मणहरुले जुनाचूरापायेनन् भनी घंछं मेराघरघरानाबाट पुन्य उलान न्याकवोलपनिछैन यतिलिनु भंन्या सनद पनि छैन सनत न साविक ५ यस्मा भेटिघाटी दैदस्तूरसिदादक्षिणा दिनु भंन्यामेरा नाउमा सनद भयापछि अरुले भेटिघाटिमुडि थुनाउन पाउन्याहोइनं पुजाहारिलेदियाको ७ वषरामध्ये ४ वर्षराको १ वषरामात्ररोकीदिनु मुडिभेटि घाटीयिनजैलाई बुझ्नदिनुभन्या अमालीसमरधोजमाझी क्षेत्रीका नाउमा फुकुवापूर्जि १ र जिम्मावालथरि अमालिकानाउमा गुठियारप्रोहितपूजाहरिको नाउमा सनद भयामा सनद र सनातनबझुी दशैंकोकांतुरुंत गराइदिनुपरेनन् भने मामलियतका राँग ५ लेजो पुग्छ बांडिदिनु गुठियारको दस्तूरली बुझाइदिनु भन्या सनदवक्स्याहजूरकोजयमनाई सुविस्तासंग दशैंगर्दा हूँ प्रभूजोमर्जिभनी अर्घारजस्थलबस्न्यागुठियार राइटरदेवीदासभूसालले ९१ सालआश्विनवदि १३ रोज ३ मा विंतिपारेकामुद्दामा वेहोरायेहीसांचोहो भन्या १ कास्या नमा जतिराँगापर्दछन्उति नेगिहरुलाईदिलाइदिनु बढतानपरेकाराँगाको विनासनदकर लाउन पाउदेनन् बाहुनहरुलाई दिन ल्याउनेजुत्ता र १ का मंदिरमा चढ्न्या २ का निमित्त भोजन गरायाकाकन्याहरुले पाउन्याचूरामासाविकदेषि जस्लेज्याज्यापाइआयाछं उनैउनैलाई वहिकुरादिलाइदिनु सनदसाविकछोडि जत्रतत्रगर्ननदिनु भंन्यावेहोराको अर्घाकामुषि जिम्मावालथरिमुषियाका नाउमा लालमोहोररुक्कादस्कत सनातन वमोजिं हजूर्कादस्कत गरिवस्कनु पर्न्या ठहराञ्यूजोमर्जि भनि ठाडाअदालतकाहाकिंकारिंदाले हाम्राहजूरमाविंतिपार्दा जाहेर भयो तसर्थ सोठहरायाबमोजिं बेहोरायेहीसाँचो हो भन्या १ का मंदिरमाजति राँगापर्छन् उतिराँगानेगिहरुलाई दिलाइदिनु नपरेकाराँगाको विवासनद करलाउनपाउदैनन् बाहुनहरुलाई दिन ल्याउन्याजुत्ता र १ कामंदिरमा चढन्या २ का जयनिमित्त भोजन गरायाकाकन्याहेरुले पाउन्याचूरासाविकदेषि जस्लेजेजेपाइआयाकाछं उनैउनैलाईवही कुरा दिलाईदिनु सनदसाविकछोडिजत्रतत्र गर्ननदिनु भंन्याबेहोराको लालमोहोररुक्कादस्तदरसाविकसनातनबमोजिं दस्तखतगरि बक्स्यौं इतिसम्वत् १९४१४ सालमिति आश्विनसुदि १५ रोज १ शुभम् .... ।

स्रोत : अर्घाजस्थलनिवासी लेखनाथ भूसालका संग्रहमा रहेको संकलन प्रमाणबाट उतार । शंकरमान राजवंशी, "अर्घामा प्राप्त" प्राचीन नेपाल ७ (वैशाख २०२६) पृष्ठ २५-३७ ।

सन्दर्भ

(१) राजाराज सुवेदी, नेपालको तथ्य इतिहास(काठमाडौं: साझा प्रकाशन २०६१), पृष्ठ १२६-१३८ ।

(२) राजाराज सुवेदी, अर्घाखाँचीको मध्यकालीन चिनारी, चिनारी २ (२०६१) अ.खानं. सदन, पृष्ठ ४८-५८ ।

(३) मन्दिर र घरघरमा शुभकार्य गर्दा समय निर्धारण पानी घडिबाट गर्ने गरिन्थ्यो ।

(४) शंकरमान राजवंशी, "अर्घामा प्राप्त" प्राचीन नेपाल ७ (वैशाख २०२६), पृष्ठ २५-३७ ।

(५) राजाराम सुवेदी, अर्घाखाँचीको इतिहास (काठमाडौं : अप्रकाशित) पृष्ठ १५८-१७५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नेपालमा अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास

- डा. भवेश्वर पंगेनी*

परिचय

राणाकालको थालनीमा सरकारी ठेक्काबाट व्यापार गर्न गरिने वस्तुहरुमा अफिम पनि एउटा थियो । प्राय: तराई क्षेत्रमा गरिने अफिम खेती सङ्कलन गर्न सरकारले 'अफिम महाल' नामको एउटा छुट्टै अड्डा (कार्यालय) खडा गरिएको थियो । वि.सं. १९१८ तिर मोरङ, सप्तरी, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन जिल्लामा त्यस्ता अड्डा खडा गरिएका थिए जहाँबाट सरकारले तोकेको दरमा ठेकेदारले अफिम खरिद र विक्री गर्दथे । त्यस्ता अड्डामा सरकारले निश्चित कर्मचारी तैनाथ गर्दथ्यो जसले ठेकेदारको निर्देशनमा काम गर्नु पर्दथ्यो । यहाँ उल्लेख्य के पनि छ भने अफिम व्यापारको ठेक्का लिनेले सम्बन्धित किसान तथा अफिम जम्मा गर्ने व्यक्तिलाई पेस्की रकम समेत दिने गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत लेखमा १९१८ सालमा अफिम खरिद र विक्री गर्न दिइएको ठेक्का सम्बन्धी अख्तियारीका साथै अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास विषयलाई 'नेपालमा अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास' शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

अफिम खरिद र बिक्रीको ठेक्का

राणाकालको थालनीतिर १९१८ सालमा सरकारले अफिमको ठेकेदारलाई बर्दियादेखि पूर्व, मेचीदेखि पश्चिम, मोरङ, सप्तरी, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन जिल्लामा रहेका अफिम माहालको अफिम खरिद र बिक्री एकहट्टी जमानत गर्ने अख्तियारी दिइएको पाइन्छ । अफिम महालको व्यवस्थापन गरी खरिद तथा बिक्री गर्न सरकारले यस प्रकार दायित्व दिएको देखिन्छ;[१]

अफिम खरिद

अफिम खरिद गर्नका लागि ठेकेदारले किसानलाई पहिले नै पेस्की रकम दिने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसरी पेस्की दिने तथा सोहीअनुसार अफिम तयार भएपछि पेस्की लिने किसानहरुबाट अफिम खरिद गर्ने सम्बन्धमा पनि सरकारले देहायअनुसारको नियम बनाएको देखिन्छ;

किसानको अफिम खेतीका आधार (अवल, दोयम, सिम र चाहार) उनीहरूलाई पहिले नै दादनी

* प्राध्यापक, इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

१ देवीप्रसाद शर्मा, ट्रेड एन्ड इन्डस्ट्रि अफ नेपाल ड्युरिङ द राणा पिरियड, काठमाडौँ: रत्नपुस्तक भण्डार, ई.सं. २००९, पृ. ३५३-३५६ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(दादनी-पछि बुझाउने गरेर पहिले बाटै लिएको पेस्की)[२] दिने गरिन्थ्यो । पेस्की दिँदा सम्बन्धित जिल्लामा आर्थिक हैसियत भएको तथा इमानदार मानिसलाई फौजदार नियुक्त गर्नु पर्ने थियो । यसरी नियुक्त फौजदारको जिम्मामा पेस्की रकम दिइने र निजले 'वंसुवार' मार्फत् अफिम खेती गर्ने किसानलाई पेस्की रकम दिने गर्दथे ।

पेस्की लिएको रुपैयाँअनुसार कुनै रैती, वंसुवार तथा फौजदारले अफिम पुऱ्याउन नसकी रकम फिर्ता गर्नु पर्ने भएमा निजसँग १९१६ सालसम्म चलिआएको दरले दिन गन्ती व्याजसमेत हिसाबगरी साँवा र व्याज रकम लिनु पर्दथ्यो । यदी यसरी फिर्ता गर्न चाहेको रकम अर्को वर्षको अफिमका लागि पेस्की दिने भए तापनि सोही दरको हिसाबअनुसार गरिन्थ्यो । सर्वसाधारणले पेस्की लिएको रुपैयाँको अफिम दाखिल गर्न नसकेमा, अफिम दाखिल नगर्दै मृत्यु भएमा वा भागेर अन्यत्र गएको खण्डमा वंसुवारलाई निजको जायेदात लिलाम गरी रकम असुल गर्ने अख्तियारी दिइएको थियो । यसरी जायेदात लिलाम गरी प्राप्त रकममध्ये पेस्की लिएको साँवा तथा व्याजको रकम सम्बन्धित वंसुवारले ठेकेदारलाई बुझाउनु पर्ने थियो । अफिम बिक्री गर्नका लागि पेस्की रकम लिएका रैतिको जायेदात लिलाम गर्दा लिएको पेस्की रकम भन्दा बढी प्राप्त हुन आएमा भने सो बढी भएको रकम वंसुवारले लिन पाउने भए । त्यसो त कथंकदाचित् वंसुवारले सम्बन्धित रैतिको जायेदात लिलाम गर्दा पेस्की लिएको रकम नपुग भएका खण्डमा भने सो नपुग रकम निजले नै ठेकेदारलाई बुझाउनु पर्दथ्यो । त्यस्तै वंसुवारमार्फत् बुझाउनु पर्ने अफिम अपुग भएमा वा वंसुवारको मृत्यू भएमा वा वंसुवार भागेका खण्डमा निजको जायेदातगरी रकम असुल गर्ने अख्तियारी फौजदारलाई दिइएको थियो । यसरी उठाइएको रकम पेस्की दिने ठेकेदारलाई बुझाउनु पर्दथ्यो । फौजदारको नै मृत्यु भयो, भाग्यो वा कबोल गरेको अफिम पुऱ्याउन सकेन भने जिल्लाको अमला, मुखिया, चौधरीहरूलाई साक्षी राखी निज फौजदारको जायेदात लिलाम गरी असुल गरिन्थ्यो । यसबाट पनि पेस्की लिएको रकम असुल नभएको खण्डमा जिल्लाका अमला, मुखिया, चौधरी, कानुगोयका सहीछाप बमोजिम सरकारले ठेकेदारलाई दिने व्यवस्था मिलाइएको थियो ।

राणाकालको पूर्वार्द्धमा गुणस्तरका आधारमा अफिमलाई विभिन्न सात भागमा विभाजन गरिने रहेछ । तिनमा अबल, दोयम, सिम, चाहार, खुर्चन, घोही र रसी थिए । सबैभन्दा राम्रो गुणस्तरको 'अबल' को दाँजोमा सबै भन्दा कमसल 'रसी' को मुल्य एक सय प्रतिशत कम हुने गर्दथ्यो । उत्पादक किसानले अफिम बिक्रीका लागि पेस्की लिएका खण्डमा निजले केही बढी अफिम बुझाउनु पर्दथ्यो । जस्तो नगदमा अवल अफिम बिक्रीका लागि तौल १० गंडा दिनु पर्दथ्यो भने त्यसका लागि पहिले नै रकम पेस्की लिएको खण्डमा १०.५० तौल गंडा दिनु पर्ने देखियो । अर्थात् लाठसाही रु. १ पेस्की लिएका खण्डमा १०.५ गंडा बुझाउनु पर्ने थियो भने नगद रकममा भने १० गंडामात्र दिए पुग्दथ्यो ।

जहाँसम्म वंसुवारको जागिरको सन्दर्भ छ, सम्बन्धित रैतिले गोदाममा अफिम तौल गराएपछि तौल गरिएको अफिम एक मनको कम्पनी रुपैयाँ १/- (रुपैयाँ एक) पाउँथे ।

१९१४ सालसम्म किसानले बिक्रीका क्रममा अफिम तौलाइसकेपछि स्थानीय सिपाही तथा आउने जानेले मागेमा माल राखी ल्याइएको भाँडा खुर्केर त्यसमा टाँसिएको अफिम लिने रित रहेको देखिन्छ । १९१८ सालमा भने त्यसरी अन्य व्यक्तिलाई भाँडा खुर्कन नदिने र खुर्केर आएको अफिमको पनि तौलअनुसार सम्बन्धित व्यक्तिलाई नै सो को मूल्य रकम दिनु पर्ने गराइयो ।

---

[२] कृष्णप्रसाद पराजुली (सम्पा.), नेपाली बृहद् शब्दकोश, काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृ. ६४३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१९१४ सालसम्म सरकारले वंसुवारहरूसँग जनही रुपैयाँ १/- (एक रुपैयाँ) सलामी लिँदै आए पनि सो रकम भने ठेकदारले खाने गरेको देखिन्छ । १९१८ सालमा उक्त रकम तथा अन्य कारिन्दाको जनही दर्सनी, सलामी फिस रुपैयाँ १/- (रुपैयाँ एक) लिएर ठेकेदारले सरकारी स्याहामा चढाउनु पर्ने भयो ।

अफिम सङ्कलन तथा बिक्रीका लागि तोकिएको एउटा केन्द्र अर्थात् 'हट्टी' को अफिम चोरी, ढाँटी, छली कसैले सरकारी ठेकेदारलाई बिक्री नगरी अरु महाजन, व्यापारीलाई बिक्री गरेको फेला परेमा वा मोगलाना (भारत) तर्फ बिक्री गर्न लैजान लाग्दा सिमाना भित्र नै फेला परेमा वा मोगलानामा गई बिक्रीगरी फर्केपछि फेला परेको माल लिलामगरी लिई स्याहामा आम्दानी बाँधी सरकारमा दाखिल गर्नु पर्ने थियो । त्यस्तै अफिम भारतमा बिक्रीगरी ल्याएको रकम फेला परे त्यसलाई पनि सरकारमा दाखिल गर्नुपर्ने भयो ।

रैतिको खेतको अफिम कसैले गाई, भैंसी, घोडा, खसी, बाखालाई खुवाइदिएको उजुर परेमा त्यसको निराकरण गर्नु पर्दथ्यो । यदी यो उजुर साँचो ठहरेमा चौपायालाई अफिम खुवाउनेबाट नोक्सानीको बिगो भराइदिनु पर्दथ्यो । यसका अतिरिक्त एउटा गाईलाई रु. ।५० पैसा, एउटा भैंसींलाई रु. १।-, एउटा घोडालाई रु. १।५० र एउटा खसी/बाखालाई ।२५ (पच्चीस पैसा) का दरले जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरियो । जरिवानाबाट आएको रकम स्याहामा आम्दानी बाँधी सरकारमा दाखिल गर्नुपर्ने भयो ।

अफिम खरिद गर्नका लागि ठेकेदारलाई सरकारले आवश्यक रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था थियो । अफिम खरिद गर्न ठेकेदारले पहिले नै यसको खेती गर्ने रैतिलाई पेस्की दिनु परेका खण्डमा पनि सो बमोजिमको रकम पाउने भए । त्यस्तै नगदै खरिद गर्नु पर्ने भए पनि सरकारले आवश्यक रकम उपलब्ध गराउँदथ्यो । अफिम खरिद गर्नका लागि आवश्यक रकम ठेकेदारले कौसितोसाखानाबाट आवश्यक रकम लिएर लेखिएबमोजिमको दरबन्दीबाट खरिद गरी गोदाममा जम्मा गर्नु पर्दथ्यो । यसरी अफिम खरिदका लागि लिएको रकम भने अफिम जम्मा भए बमोजिम स्वीकृत गरिन्थ्यो ।

धन तथा धान भएका असामीबाट जति गर्दा पनि पेस्की दिइएको रकमअनुसारको अफिम असुल भएन भने आफ्नो कार्यकालभरको फरफारख आफूले गरी जो बाँकी रहन्छ, बाँकी राख्ने रैतिबाट वंसुवारले तमसुक गराई दिनु पर्दथ्यो । वंसुवारबाट फौजदारलाई तमसुक गराई फौजदारका नामको तमसुक लेखाई लिई फौजदारसँगको बाँकी गोदामका डिट्ठ्राले असुल गर्नु पर्ने थियो । साल तमाम भएपछि पनि बाँकी असुल नभएमा, फौजदार भागी मोगलान गएमा, उसको मृत्यु भई अपुताली परेमा जिल्लाका अमाली, मुखिया, चौधरी, कानुगोयहरूलाई साक्षी राखी त्यस फौजदारको जायेदात लिलाम गरी डिट्ठ्राले श्री ५ सरकारको बाँकी असुल गर्नु पर्दथ्यो । त्यति गर्दा पनि रकम बाँकी रहन गयो भने निजसँगको कायमी बाँकीको टिपोट, तमसुक सबै हालका डिट्ठ्रालाई बुझाएर भरपाई-रसिद लिनु पर्ने भयो । यसै भरपाई-रसिदअनुसार दफदरखाना श्री कुमारीचोकबाट मोजरा गरिने व्यवस्था गरियो ।

अफिम राख्ने हंडा, ढकनी, मुख बाँध्ने कपडा, सुतरी, अफिम चलान गर्दाको ज्याला/मजुरी खैवा (खेवा-व्यापार आदिका मालसामान एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउने काम; नाउ वा डुङ्गाबाट नदी पार गर्दा लिइने महसुल)[३] खर्चलगायत विभिन्न काममा लागेको खर्च मुनासिब जाँची मिन्हा हुन्थ्यो ।

अफिम महाल (मालसामान राखिने कुनै ठाउँ, जस्तो काठमहाल)[४] बरबन्दोवस्त गर्दा र अफिम

---

[३] ऐजन, पृ. ३०८ ।
[४] ऐजन, पृ. १०६१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

खरिद-बिक्री गर्दा कसैसँग घुस, रिसवत खाई निर्धारित मूल्यमा घटीबढी गरी चोरी खाई सरकारको नोक्सान हुने काम नगर्नका लागि लिखतमा ठेकेदारलाई निर्देशन दिइएको थियो । यसै सन्दर्भमा कसैसँग कर लगाई सरसलामी नलिने तर कसैले आफूखुसी दिएका खण्डमा भने त्यस्तो रकम लिएर स्याहामा लेखी सदर मुलुकिखानामा दाखिल गर्नु पर्ने थियो । घुस लिएर चोरी खाई रैति/वंसुवार पिराउने, सरकारको नोक्सान पार्ने तथा जोरजबरजस्ती सरसलामी लिने एवम् फिस बढी लिई सरकारमा घटी दाखिला गरेका खण्डमा भने ऐनअनुसार जरिवाना गरिने कुरा सरकारबाट स्पष्ट पारियो ।

उल्लिखित कार्यका लागि आवश्यक पर्ने कामदार एवम् कारिन्दामध्ये श्री बटुकदल पल्टनका जवानको तलब सरकारले दिने भएको थियो । उनीहरू बाहेक अरुलाई भने सोही अफिम बिक्रीको आम्दानीमध्ये तलव दर्माहा खाने बंडागरी असुल तहसिल गर्नु पर्ने भयो ।

अफिम बिक्री

राणाकालको थालनीतिर नेपालको तराइ क्षेत्रमा खेती गरिने अफिम प्रायः भारतका विभिन्न बजारमा बिक्री गरिएको देखिन्छ । मुलुक भरमा उत्पादन गरिएको अफिम जम्मा गर्ने ठेकेदारलाई नै भारतमा बिक्री गर्ने अख्तियारी दिइन्थ्यो । यसै सन्दर्भमा जम्मा गरिएको अफिम बिक्री गर्ने सिलसिलामा पहिला भारतको पटना तथा मोतिहारीमा प्रचलनमा रहेको दरभाउ बुझी सरकारको सम्बन्धित निकायमा यसको जानकारी गराउनु पर्दथ्यो । सरकारको स्वीकृतिमा मात्र अफिम बिक्री गर्नु पर्ने नियम थियो । अफिम बिक्री गरी जम्मा भएको रुपैयाँ, कबुलियतअनुसार अफिम पुऱ्याउन नसक्नेसँग हिसाब गरी लिएको व्याज रुपैयाँ तथा सरसलामी, दैदस्तुरलगायतको सबै रकम मुलुकिखानामा दाखिल गरी रसिद लिनु पर्ने व्यवस्था गरियो । यसका अतिरिक्त पटना तथा मोतिहारीमा अफिम बिक्री गर्दा आउने सयकडा १ रुपैयाँ टक दस्तुर पनि सरकारलाई बुझाउनु पर्दथ्यो । यस क्रममा फारखतना दस्तुर भने तिर्नु पर्दैनथ्यो ।

राणाकालको थालनीसँगै नेपालमा अफिमको व्यापार बढेको पाइन्छ । प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले सुब्बा धर्मनारानलाई वि.सं. १९१८ सालमा नयाँ नियम बनाएर अफिम निर्यात गर्ने अख्तियारी दिएका थिए ।[५] अफिम बिक्रीका सन्दर्भमा उल्लेख्य के पनि पाइन्छ भने प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले नेपाल सरकारका तर्फबाट वि.सं. १९१४ मा चिनियाँ सम्राटको सम्मानमा पठाउने पञ्चवर्षिय सौगात मिसनका साथमा चीन जाँदा व्यापारीक प्रयोजनका लागि जिन्सि गैह्र मालको १५० भारी लगी बिक्री गर्ने तथा आवश्यक माल खरिदगरी नेपाल ल्याउने सुविधा पनि सरकारले धर्मनारानलाई दिएको थियो । सरकारबाट प्राप्त यो सुविधाअनुसार उनले यो सौगात मिसनका साथ बिक्रीका लागि अफिम समेत पठाएका थिए ।[६] यसबाट सरकारले विश्वासिलो व्यापारीलाई तिब्बतमा पनि अफिम बिक्री गर्ने अख्तियारी दिने गरेको तथा तिब्बत-चीनमा नेपालबाट अफिम बिक्रीका लागि पठाइने देखिन्छ ।

---

५ क. महेश सि. रेग्मी, एन इकोनोमिक हिस्ट्रि अफ नेपाल १८४६-१९०१, वाराणसीः नाथ पब्लिसिङ हाउस, ई.सं. १९८५, पृ. २४४ ।

ख. सुब्बा धर्मनारानलाई अफिम खरिद/बिक्रीको अख्तियारी दिइएको बारे विस्तृत जानकारीका लागि भवेश्वर पंगेनी, नेपालको आर्थिक इतिहासः आर्थिक प्रशासनका सन्दर्भमा 'साहु/सुब्बा' धर्मनारान (वि.सं. १९०८-१९२६), काठमाडौंः धर्मनारान अध्ययन प्रतिष्ठान, वि.सं. २०६८, पृ. १०९-११४ ।

६ विजय कुमार मानन्धर, ए कम्प्रिहेन्सिव हिस्ट्रि अफ नेपाल-चाइना रिलेसन्स अप टु १९५५ ए.डी (भोलम-१), न्यूदिल्लीः एड्रोइट पब्लिसर्स, ई.सं. २००४, पृ. २९-३० ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास

वि.सं. १९१८-२० पछि नेपालको अफिमको व्यापारका सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने सामग्री फेला परेको छैन यद्यपि १९४० सालतिर पूर्वी तराइमा अफिमको उत्पादन सबैभन्दा बढी ३१ टन सम्म पुगेको देखिन्छ ।[७] यति भए तापनि उनै धर्मनारानको परिवारमा प्राप्त विभिन्न सरकारी ठेक्का एवम् व्यापार सम्बन्धी कारोबारका लिखतमा 'अफिम उत्पादन तथा व्यापारमा सुधार प्रयास' सम्बन्धी लिखत फेला परेको छ । मिति र प्रस्तावकको नाम उल्लेख नगरिएको सो लिखत लामो समयदेखि सरकारी आर्थिक कारोबार गर्दै आएका सुब्बाहरु गणेशदास रत्नदासबाट नै सरकार समक्ष पेश गरिएको हुन सक्दछ । यहाँ सोही लिखतका आधारमा अफिम सम्बन्धी जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ;[८]

नेपाल सरहदका रैती/दुनियाँले अफिमको खेती गर्न नपाएकाले सरकारलाई र रैती/दुनियाँलाई समेत हानी नोक्सानी हुन गएकाले देहायका तरिकाबाट खेती गरे/गराएमा सरकार तथा दुनियाँलाई फाइदा हुन जाने देखेर सरकारले १० वर्षका लागि खरिद/बिक्री गर्ने ठेक्का दिएका खण्डमा अफिम खेती व्यवस्थित रूपमा गराउने, सो व्यापारबाट सरकारलाई बढी राजस्व पनि आम्दानी हुने र यस काममा लगाएको मेहनतबाट भएको आम्दानीबाट आफुले पनि खान पाउने कुरा पत्रमा उल्लेख गरिएको थियो । बिन्तीपत्रमा अफिम खेतीलाई व्यवस्थित बनाएर सरकार, सम्बन्धित किसान तथा ठेकेदारको आम्दानी बढाउन यस प्रकार सुझाव दिइएको थियो;

- अफिम खेती हुने क्षेत्रमा अन्य खेतीबाट भन्दा अफिम खेतीबाट फाइदा लिन सकिन्थ्यो । त्यस्ता क्षेत्रमा अफिम खेती गर्दा त्यसबाट हुने आम्दानीबाट किसानले समयमा मालपोत तिर्न सक्ने हुन्थ्यो । त्यस्तै अफिमको अमलची अर्थात अम्मलीले पनि भारतमा तथा आफ्नै देशभित्रसमेत लुकी, चोरी महँगोमा किनेर खानु पर्दैनथ्यो । यसबाट मुलुकको पैसा अफिमका लागि भारतमा जान पाउँदैनथ्यो । सरकारले अफिम खेती गर्न नदिएका कारण नेपाल सरहदका मानिसले लुकी, चोरी खरिद गरी जम्मा भएको अफिम अनेक जुक्तिले भारत पुऱ्याई बिक्री गर्नु पर्ने वाध्यात्मक अवस्था रहेको थियो । त्यसरी बिक्री गर्नेमध्ये कतिपय पक्राउमा परी ब्रिटिश सरकारका तर्फबाट सजायको भागी भएका थिए । आफ्ना सरहदका रैती बिरानो मुलुकको झयालखानामा बसीरहेको हेरेर बस्नु परेको अवस्था पनि खराब नै सम्झनु पर्ने थियो । भारतका रैतीले सो खेती गर्न पाउने हुनाले राम्रो बन्दोबस्त मिलाएर नेपालका रैतीलाई पनि अफिम खेती गर्ने काम फुकाइएमा राजा तथा रैती सबैलाई असल हुने,
- विभिन्न जिल्लाका रैती, दुनियाँलाई मनपरी ढङ्गबाट अफिमको खेती गर्न छुट दिनु हुँदैन । यसको खेती गर्न चाहनेले खेती गर्न चाहेको जमिनको परिमाण, त्यसबाट हुने उब्जनी सम्बन्धित ठेकेदार बाहेक अन्यत्र एक मासा/लालसम्म पनि बिक्री नगर्ने कबुलियत गराएर मात्र इच्छुक रैतीलाई खेती गर्ने पुर्जी दिने,
- अफिम खानेले पनि आफुलाई दैनिक आवश्यक पर्ने अफिमको मात्रा तोकी सोमध्ये एक मासा/लालसम्म अरूलाई कुनै

---

७ एड्रिन सेभर, नेपाल अण्डर द राणाज, न्यूदिल्लीः अक्स्फोर्ड एण्ड आइ वि एच पब्लिशिङ को., ई.सं. १९९३, पृ. १६४ ।

८ अफिम खेती व्यवस्थित गरी खरिद/बिक्री गर्नका सुझाव दिंदै १० वर्षका लागि खरिद/बिक्रीको ठेक्का पाउनका लागि लेखिएको बिन्तिपत्र । मिति तथा लेख्ने व्यक्तिको नाम उल्लेख नगरिएको भए तापनि बिन्तिपत्र सुब्बा गणेशदास रत्नदासले श्री ३ महाराज समक्ष पेश गरेको हुनुपर्दछ । विस्तृत जानकारीका लागि लेखकको संकलनमा रहेको यो पत्रको नमूना परिशिष्टमा दिइएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पनि किसिमले नदिने भन्ने बेहोराको दरखास्त लेखी जिल्ला गोश्वारामा दिने र जिल्लाका बडाहाकिमबाट त्यस्तालाई जति मात्रामा दिनु भन्ने सदर भएर आउँछ सोही बमोजिम मुल्य लिएर अफिम विक्री गर्ने,

- अफिम खरिद/बिक्री गर्न सरकारका तर्फबाट ठेक्का लिएका ठेकेदारले पनि आफ्नो इच्छाबाट कुनै पनि मानिसलाई तथा बजारमा बिक्री गर्न नपाउने व्यवस्था गर्नु पर्ने । जिल्लाका बडाहाकिम तथा सरकारबाट जसलाई जति दिनु भन्ने अर्डर आउँछ सोही बमोजिम मात्र दिन पाउने,
- सरकार र बडाहाकिमको अर्डरबाट विभिन्न व्यक्तिहरूलाई दिइएको अफिमको परिमाण कट्टागरी ठेकदारसँग मौजदात रहन गएको अफिममात्र ब्रिटिश तर्फका कन्ट्याक्टवाला ठेकेदार जो छ उसैलाई प्रचलित दरमा बिक्री गर्ने,
- ब्रिटिश तर्फका कन्ट्याक्टवाला ठेकेदारलाई सरकारका तर्फबाट मुन्सिखाना मार्फत लेखापढी गराइ नेपाली ठेकेदार मार्फत आएको भन्दा बाहेक अफिम बिक्रीका लागि आएमा त्यस्ता बिक्रेतालाई ठाना, पुलिसबाट पक्राउने व्यवस्था गर्ने,
- अफिम खेती गराउनलाई रैती, दुनियाँलाई पेस्की सापटी जो दिनु पर्ने हो सो ठेकेदार आफैले दिनु पर्ने र असुल गरी लिनु पर्ने । यसमा सरकारसँग पेस्की सापटी नपाइने,
- लुकी, छली अफिम खरिद/बिक्री गर्दा गिरफ्तार परेमा सेर १ को कम्पनी रु. २५/३० सम्ममा खरिद/बिक्री गरिने व्यवस्था रहेकोमा अब यो ठेक्काको बन्दोबस्त भएपछि ठेकेदारले रैतीबाट खरिद गरी लिँदा पक्रिएमा सेर १ को कम्पनी रु ५/-, बिक्री गर्दा काँचो सेर ३ पाको हुँदा १ सेरमात्र ठहर हुने हुनाले पाको पक्कि रु २५/-, ब्रिटिश क्षेत्रमा बिक्री गर्दा नेपालको दरमा नलिने हुनाले चलेको दरले बिक्री गर्ने प्रस्ताव गरिएको,
- अफिम खेतीको काम एकैचोटी सबै जिल्लामा गराउँदा पुरा बन्दोबस्त हुन नसक्ने हुनाले पहिलो वर्ष १/२ जिल्लामा र दोस्रो, तेस्रो वर्षदेखि १/२ जिल्लामा बढाउँदै ५/६ वर्षमा सबै जिल्लामा खेती गराउने बन्दोबस्त गर्ने,
- अफिम खेती गर्न पाएपछि थोरै खेतमा धेरै रुपैयाको माल उब्जनी भइ रैती दुनियाँले समय समयमा मालपोत पनि बुझाउन सक्ने, आफ्ना सरहदका रैती दुनियाले पैसा कमाउन पाएर उनीहरू पनि सम्पन्न हुन जाने हुनाले अफिम खेती गराउँदा कसैलाई पनि नोक्सान नहुने,
- अफिम खेतीको काम नयाँ हुनाले देहायमा लेखिएअनुसारको दरमा ऐनबमोजिम किस्ताबन्दिमा ठेक बुझाउने भन्दै बिन्तीपत्र दिने व्यक्तिले यो ठेक्का दिनका लागि सरकारलाई म्याद टाँस गरी बढाबढ गर्नु नपर्ने व्यवस्था गर्न अनुरोध गरेको देखिन्छ । म्याद भने पहिलो/दोस्रो दुई वर्षका लागि एक वर्षको मोरु. १०००/-, तेस्रो/चौथो दुई वर्षका लागि एक वर्षको मोरु. ३०००/- र पाचौँ वर्षदेखि एक वर्षको मोरु. ५०००/- प्रस्ताव गरियो ।
- ठेकेदारको पास/पुर्जी लिएर खेती गर्नेहरूले अन्यत्र खरिद/बिक्री गरेमा तथा पास/पुर्जी नलिएर अफिम खरिद/बिक्री गरेमा पक्राउ भएमा पहिलो पल्ट देहायमा लेखिएअनुसार सजाय गर्ने । दोस्रा पटक पहिलो पल्टको भन्दा डबल र तेस्रो पल्टदेखि दण्ड, जरिवानामा कैद गराउने व्यवस्था हुनु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पर्ने । खेती नगर्नेले बिक्री गरेमा बिगो जफत गरी बिगोको चौवर जरिवाना गर्ने । खेती गर्ने तथा नगर्ने मानिसबाट खरिद गरी लिने मानिसलाई बिगो जफतगरी बिगोको चौवर जरिवाना गर्ने । पहिलो, दोस्रो पल्ट खरिद/बिक्री गरेको कुरामा सावित भएका मानिसले लेखिएअनुसार दण्ड जरिवाना नबुझाई धीगऱ्याही (धिङ्ऱ्याहा-अटेरी)[१] भइ बसेकालाई जिल्ला, अमिनिमा ठेकेदारका लेखोटसाथ बुझाइदिने र अमिनिले पनि त्यस्ता मानिस बुझाउन ल्याएका खण्डमा बुझिलिइ सात दिनसम्म खोलीमा थुन्नु पर्ने प्रस्ताव गरियो ।

- यसरी थुन्दा बुझाउनु पर्ने दण्ड जरिवाना बुझाएमा बुझिलिइ स्याहामा आम्दानी बाँधी छाडिदिने । सात दिनसम्ममा पनि रुपैया नबुझाएमा भने दण्ड या कैदको म्याद ठेकी झयालखानामा पठाउने । तेस्रो, चौथो पटकसमेत गिरफ्तार गरिएका व्यक्तिलाई बुझाउन ल्याएमा तुरुन्त बुझि सरकारबाट तोकिएअनुसार कैदको म्याद तोकी झयालखानामा पठाइदिन जिल्ला गोश्वारा अमिनीलाई सनद पुर्जी हुनु पर्ने,
- पट्टा कबुलियत नाघेर काम गर्नेलाई र चोरी खरिद/बिक्री गर्ने मानिसलाई पक्राउ गर्न आफ्नो मद्दतबाट नसकी थप मद्दत आवश्यक परेको भनी ठेकेदारले दरखास्त दिन आएमा मद्दतका लागि नजिकका ठाना, पुलिस, चौकी, जिमदार, पटवारी समेतलाई मद्दत दिन पुर्जी गरिदिन गोश्वारा अड्डालाई सनद हुनु पर्ने र
- आफ्ना सरहदका रैतीले सरहदमा नै अफिम जम्मा गरी ठेकेदारलाई नबुझाइ मोगलानामा लगी बिक्री गर्न लागेको आफ्ना सरहदमा पत्ता लागे पक्री बिगो जफत गरी बिगोको चौवर दण्ड गरी ठेकेदारले लिने । मोगलाना पुऱ्याई बिक्री गरिसकेको रहेछ भने बिक्री गरेको ठाउँ पत्ता लगाई सबुदी पुगेका खण्डमा त्यस्ता मानिसलाई पनि पक्राउ गरी बिक्री गरेको बिगोको चौवर दण्ड गरी लिने र नतिरेमा अमिनिमा बुझाइदिने ।

नेपालमा सरकारले अफिम खेती गर्न रोक लगाएपछि नै यो बिन्तिपत्र लेखिएको देखिन्छ यद्यपि सरकारबाट अफिम खेतीमा कहिलेदेखि रोक लगाएको थियो भन्ने पनि लिखतमा स्पष्ट पाइँदैन । यस्तो अवस्थामा यदि अफिम खेती हुने क्षेत्रका किसानलाई व्यवस्थित रूपमा खेती गराएर माथि प्रस्ताव गरिए जस्तै बिक्री गरेका खण्डमा किसान, व्यापार गर्ने ठेकेदार तथा सरकारलाई पनि राम्रो आर्थिक फाइदा हुने देखिन्छ । यस बिन्तिपत्रअनुसार खासगरी नेपालको तराई क्षेत्रमा अफिमको खेती गरिने तथा उत्पादित सम्पूर्ण अफिमलाई भारतका बजारमा लगेर राम्रो मूल्यमा बिक्री गर्न छुट दिइनु पर्ने आवश्यकता थियो ।

बिन्तिपत्रबाट अन्य कुराका अतिरिक्त अफिमलाई किसान, राज्य एवम् ठेकेदारको आम्दानीको प्रमुख स्रोत गराउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको थियो । यसका साथै एक तोला अर्थात् ज्यादै सानो मात्रा अफिम पनि नेपालमा बिक्री नगरी मोगलान अर्थात भारतमा बिक्री गर्ने कुरालाई जोड दिइयो । त्यस्तै कुनै व्यापारिले अवैध रूपमा नेपाल भित्र खरिद/बिक्री गरेका खण्डमा कडा दण्ड/सजाय दिने व्यवस्था गर्न सुझाव दिइएको थियो । यसका अतिरिक्त कुनै व्यापारिले भारतमा लगेर अफिम बिक्री गरेको थाहा भएमा त्यस्तालाई भारतमा गएर नै कारबाही गर्ने अख्तियार दिनका लागि पनि नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्ताव राखिएको थियो । पछिल्लो सन्दर्भ नेपालको परराष्ट्र सम्बन्धमा एउटा नौलो देखिन्छ यद्यपि यो प्रस्तावका सम्बन्धमा

१ पराजुली, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. ६९३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सरकारबाट के कस्तो कदम चालिएको थियो भन्ने सन्दर्भ भने प्रकाशमा आएको पाइँदैन ।

जहाँसम्म वैधानिक रुपमा अफिमको खेती एवम् व्यापार गर्न सरकारले ठेक्का दिने सन्दर्भ हो सो प्रयोजनका लागि सम्बन्धित जिल्ला गोश्वारा कचहरीमा कार्यरत कर्मचारीबाट काम गराउने व्यवस्था थियो । यस्ता कर्मचारीमा डिढ्ढा, मुखिया, तहविलदार, नौसिन्दा, फौजदार, डंडीदार, मुन्सी, परखिया, कारखनिया र टहलुवा हुन्थे । त्यस्तै ठेकेदारले भने वंसुवार, अमला, चौधरी, कानुगोय जस्ता कर्मचारीलाई आर्थिक कारोबारको जिम्मा दिने गरेको पाइन्छ ।

परिशिष्ट

अफिम खेती व्यवस्थित गरी खरिद/बिक्री गर्नका सुभाव दिँदै १० वर्षका लागि खरिद/बिक्रीको ठेक्का पाउनका लागि लेखिएको बिन्तिपत्र-नमूना

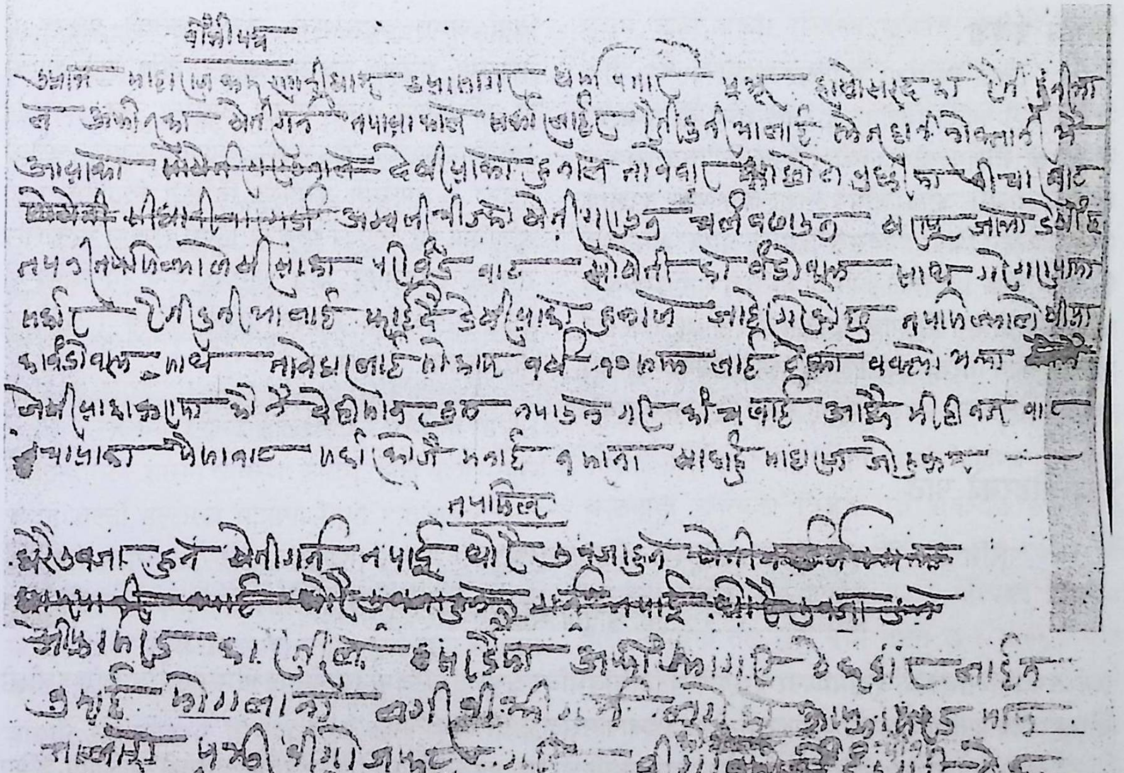

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

घरजग्गा बिर्तासम्बन्धी प्रतापसिंह शाहको लालमोहर

- डा. गोपाल धौबन्जार*

विषय प्रवेश

विर्ता व्यवस्था नेपालको पुरानो परम्परा हो । राजाले कुनै ब्यक्ति विशेषलाई उनले राज्य वा राजालाई पुऱ्याएको विशेष योगदानको निमित्त निश्चित सिमाना तोकेर सरकारी जग्गा जमिन निशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउने चलन थियो । त्यसरी दिएको जग्गा जमिनलाई बिर्ता भनिन्छ । देशको निमित्त वीरतापूर्ण र इमान्दारी साथ कुनै क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिएमा वा कदर गर्न लायक काम गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई उसको कामको सम्मान गरी कदर स्वरूप जग्गा बक्स दिने परम्पराबाट बिर्ता जग्गा व्यवस्थाको चलन चलेको पाइन्छ ।[१] नेपालमा यसको प्रचलन कहिले देखि सुरु भएको हो यकिनसाथ भन्न सकिने अवस्था छैन । यद्यपि आधुनिककालमा यो चलन व्यापक रूपमा चलेको पाइन्छ । नेपालमा प्रचलित विभिन्न विर्ताहरू मध्ये सुनाबिर्ता धेरै चलेको प्रथा हो । यस लेखमा तत्कालीन राजाको लालमोहर छाप लागेको सुना बिर्तासम्बन्धी एउटा अप्रकाशित लिखत प्रस्तुत गरिन्छ । जसलाई परिशिष्ठमा दिइएको छ ।[२]

लालमोहरको पाठ

परिशिष्ठमा दिइएको लिखतको पूर्णपाठ निम्नअनुसार छ ।

श्रीदुर्गा सहाय

स्वस्तिश्रीगिरिराजचक्रचुडामणिनरनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमानमानोन्मतश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्री श्रीमहाराजेप्रतापसिंहशाहसाहवाहादुरसमसेरजङ्देवानामसदासमरविजयीनाम ----------

आगे मडुटोल टौढिक तमोटको र गुनलक्ष्मीको धर पुनधरको घरदेषि पश्चिम जंवरको वारिदेषि दषिन रुद्रसिंको वारिदेषि पूर्व चुकुधिको घरदेषि उत्तर एति साधभित्र घरषा ६ भोटमा बस्न्यासमेत पुन आगम देउताको घरषा १ जवा २ पातालषा २ अघिको सुनाविर्ता हामिले पाको गरिबक्स्यौ बेचुन किन्नु देवताको वाहिक मनोग्य गर्नु

* त्रि-चन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा अध्यापनरत हुनुहुन्छ ।

१ कृष्णबहादुर थापा, पार्थिवेश्वर तिमिल्सिना र मदनकुमार दाहाल, आधुनिक नेपालको आर्थिक इतिहास, काठमाडौंः नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५४, पृ. २४४

२ काठमाडौं ढल्को निवासी स्व. पूर्णकाजि ताम्राकारको संरक्षणमा रहेको लिखत ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तस्को भेट रूपैया ९।।४। (नौ रूपैँया चारपैसा) लिन्नुं आफ्ना षातिर जमासंग सुनाबिर्ता जानि भोग्य गर इतिसम्वत् १८३३ कार्तिक वदि ९ रोज २ सुभम् ----------------

लिखतसम्वन्धी विवेचना

प्रस्तुत ऐतिहासिक लिखत तत्कालीन राजा प्रतापसिंह शाहले वि.सं. १८३३ मा लालमोहर गरी दिएको हो । यसको शिरानीमा श्रीदुर्गा सहाय उत्कीर्ण गरिएको छ। त्यसको मुनि राजाको प्रशस्ति र प्रशस्तिभन्दा माथि लालमोहर छाप लागेको छ । प्रशस्तिको तल लिखतको पेटबोली अर्थात् मूल कुरा उल्लेख भएको देख्न सकिन्छ । प्रतापसिंह शाह पृथ्वीनारायण शाहका उत्तराधिकारी थिए । पृथ्वीनारायण शाहको मृत्यु पछि यिनी सन् १७७५ को जनवरी महिनामा राजा भए । यद्यपि यिनले धेरै समय शासन चलाउन पाएन । गद्दीमा बसेको लगभग पौने तीनवर्ष पछि अर्थात् सन् १७७७ को नोभेम्बर महिनामा नै मृत्यु भयो ।[३] त्यस छोटो शासन अवधिमा यी राजाले जारी गरेका विभिन्न लालमोहरहरूमध्ये उल्लेखित सुनाबिर्ताको लालमोहर एउटा हो ।

लालमोहर शब्द नेपालमा धेरै प्रचलित थियो । राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था कायम रहेको बेला यसको चलन चल्ती उल्लेख्य मात्रामा रह्यो । राजाबाट जारी हुने सबै किसिमका कानून, आदेश, सुचना, नियुक्ती, दान दातव्य, बक्स, ज्यान सजाय, सर्वस्व हरण, मिन्हा मोजरा वा अन्य लिखतहरूमा रातो रङ्गको छाप लगाउने चलन थियो । बाटुलो आकारको त्यस छापको छेउमा वरिपरि थोप्लाहरू र बीचमा दायाँ वायाँ तेर्सो परेको खड्ग तथा खड्गको माथी श्री दुर्गा र तलतिर भवानी उत्कीर्ण गरिएको हुन्छ । त्यस्तो छापलाई लालमोहर भनिन्छ । यसको प्रयोग राजाको हस्ताक्षरको सट्टामा गरिएको हुन्थ्यो । राजाबाट जारी हुने उल्लेखित सरकारी कागजपत्र र लिखतहरूले लालमोहर छाप लागेपछि मात्र आधिकारिकता पाउथ्यो । प्रस्तुत लिखतमा पनि सोही लालमोहर छाप लागेको छ ।

लालमोहरको ऐतिहासिकता खोतल्ने क्रममा यसको स्पष्ट जानकारी दिने स्रोत हामीसित छैन । मध्यकालमा काठमाडौं उपत्यका र गोरखा राज्यमा समेत यसको प्रचलन रहेको पाइँदैन । आधुनिककालको शासन, प्रशासन तथा न्याय क्षेत्रमा प्रयोग हुँदैआएका हुकुम, जाहेर, बकस, इस्तिहार, दाखिल, मुल्तवी, फिराद आदि धेरै यस्ता शब्दहरू छन्, जसलाई उर्दुभाषाबाट अनुकरण गरेर लिएका छन्। त्यसरी नै लालमोहर शब्द पनि सोही भाषाबाट अनुकरण गरिएको देखिन्छ। त्यस भाषामा लालमोहर भन्नाले रातोछाप भन्ने जनाउँछ । राजाबाट जारी हुने लिखतहरूमा उनको हस्ताक्षरको सट्टामा रातो रङ्ग (मसी) को विशेष छाप लगाइने भएर त्यसलाई लालमोहर भनिएको हो । नेपालमा यसको प्रचलन काठमाडौं उपत्यकामा शाहकालीन शासन व्यवस्था प्रारम्भ संगसंगै अर्थात् पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ। उनलाई काठमाडौं उपत्यका विजय गरी सकेपछि दिल्लीका मुगल बादशाह शाहआलम द्वितीयले सन् १७७१ मा बहादुर समसेर जङ उपाधी प्रदान गरिएको थियो । यस विषयमा तल छुट्टै चर्चा गरिने छ । सोही क्रममा लालमोहर लगाउने परम्परा पनि विकास भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि प्रचलनमा आए अनुरूप प्रतापसिंह शाहले गरी दिएको उल्लेखित लिखतमा पनि लालमोहर छाप लागेको छ ।

नेपालमा प्रचलित लालमोहरहरूमध्ये नयाँ नियम, नयाँ विधान, रीति-रिवाज कायम गराउने सर्वोच्च राजआज्ञाहरूमा श्री ५ महाराजाधिराजको

[३] बाबुराम आचार्य, श्री ५ प्रतापसिंह शाह, काठमाडौंः श्रीकृष्ण आचार्य, वि.सं. २०६०, पृ. १२३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सम्पूर्ण प्रशस्तिसहित रातो छापको लालमोहर लगाउने र साधारण लिखतहरू जस्तो बक्स, दान दातव्य, ज्यान सजाय, सर्वस्व हरणमा श्री दुर्गा भवानी अंकित लाल छापमात्र लगाउने परम्परा रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।[४] यस भनाइभन्दा प्रतापसिंह शाहले गरी दिएको उल्लेखित लिखत बेगलै किसिमको परम्परालाई इङ्गित गर्दछ। त्यस लिखतबाट सरकारले सम्वन्धित ब्यक्तिसित नौ रूपैँया चार पैसा नगद लिई घरजग्गा बिर्ता लेखी दिएको छ। यसले सो लिखत बक्स र दान दातव्यसित सम्बन्धित रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तो लिखतमा पनि तत्कालीन राजा प्रतापसिंह शाहको पूर्ण प्रशस्तिसहित बाटुलो आकार र त्यसको छेउमा वरिपरि थोप्लाहरू भएको बीचमा तेर्सो परेको खड्ग र सो खड्गको तल माथी क्रमशः श्री दुर्गा र भवानी उत्कीर्ण भएको सर्वोच्च राजआज्ञाको लालमोहर छाप लागेको छ । त्यसबाहेक एउटा ब्यक्ति विशेषले जंगलबाट समाएर ल्याएको हात्ती सोही ब्यक्तिले पालन पोषण गर्ने र सवारीको बेलामा प्रयोग गर्ने गरी बक्स दिएको लिखतमा समेत सर्वोच्च राजआज्ञाको लालमोहर छाप लागेको छ ।[५] यस्तै अन्य धेरै लिखतहरूमा पनि सोही किसिमका लालमोहर छाप लागेका छन् । यसले समय परिस्थिति र आबश्यकताअनुसार पनि सर्वोच्च राजआज्ञाको लालमोहर छाप लगाउने परम्परा रहेको बुझिन्छ ।

राज्यले गरी दिएको लिखतमा सम्बन्धित राजाको छाप लगाउने चलन अन्य राज्यहरूमा पनि थियो । खासगरी विजयपुर, मकवानपुर, पाल्पा आदि राज्यका सेन शासकहरूले यसलाई प्रचलनमा ल्याएको देखिन्छ । मध्यकालको अन्ततिर वर्तमान नेपालको पूर्वतिर विजयपुर र चौदण्डी अलग अलग दुई राज्यहरू थिए । त्यसमध्ये विजयपुरमा महीपति सेन (वि.सं. १७६४-१७८५) ले शासन चलाउँदा उनले जारी गरेको वि.सं. १७८३ को एउटा लिखतमा मोहरछाप लागेको छ । यी राजाले आफ्ना पूर्वहरूले जस्तै तराईमा बस्ती बसाइ आवाद गराएर राज्यको आयश्रोत वढाउने नीति अनुरुप रणपाल चौधरीलाई दस्तुर उठाउने गरी बिर्ता दिई सो लिखत गरी दिएका थिए ।[६] सो लिखतको मोहरछाप धमिलो भएको हुँदा स्पष्ट रुपले पढ्न सक्ने अवस्था छैन । यद्यपि यसको स्वरुपलाई हेर्दा बाटुलो आकारको सो छापको वरिपरि थोप्लाहरू देखिन्छन् । त्यसको भित्रपट्टि वरिपरि नौवटा कोष्ठहरू छन् । त्यस कोष्ठहरूभित्र गोलो बनाइ सम्बन्धित राजाको नाम उत्किर्ण गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । छापको मध्यभागमा पनि केही अक्षरहरू लेखिएका छन् ।

मकवानपुरका अन्तिम सेन राजा दिग्वन्धन सेनले गरी दिएको एउटा लिखतमा उनको मोहर छाप परेको छ। यो राज्य पृथ्वीनारायण शाहको ससुराली राज्य थियो । तर त्यस राज्यसित पृथ्वीनारायण शाहको विवाहकै समयदेखि वैमनस्यता रहन गयो । ससुरा हेमकर्ण सेनको मृत्युपछि उनकै छोरा अर्थात् पृथ्वीनारायण शाहका जेठान दिग्वन्धन सेन मकवानपुरका राजा भए । पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल राज्यहरूमाथि आफ्नो अधिपत्य जमाएपश्चात् मकवानपुर राज्य विजय गर्ने सूरमा लागे । यसको निमित्त उनले आफ्ना भाईहरूको नेतृत्वमा सैनिक पठाइ आक्रमण गर्न लगाए । दिग्वन्धन सेन पराजित भइ भागेको हुँदा गोर्खालीहरूले मकवानपुर राज्यलाई नेपालमा गाँभे ।[७] यी दिग्वन्धन सेनले आफ्नो छोटो शासनकालमा गरी दिएका विभिन्न लिखतहरू मध्ये

४ साफल्य अमात्य (सं.), स्रोत पुस्तिका माला नं. २, काठमाडौंः राष्ट्रिय इतिहास निर्देशन समिति (नेपाल), पुरातत्व विभाग, वि.सं. २०४५, पृ. ३ ।

५ टेकबहादुर श्रेष्ठ (सं.) नेपालका राजाहरु तथा तराईका थारू, कीर्तिपुरः नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५८, ऐतिहासिक पत्र नं. ५ ।

६ ऐजन, ऐतिहासिक पत्र नं. १ ।

७ बाबुराम, आचार्य, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग ३, काठमाडौंः श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, वि.सं. २०२५, पृ. ४०४-४०५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वि.सं. १८१७ मा बलीरामलाई बान्ह बिघा जमीन जागीर स्वरुप प्रदान गरेको एउटा लिखत पनि हो ।[८] सो लिखतमा लगाइएको मोहरछाप बाटुलो आकारको र त्यसको भित्र वरिपरि गोलो बनाइ श्रीदिग्वन्धनसेन नामसहित त्यस भन्दाभित्र वरिपरि थोप्लाहरू छन् । मोहर छापको बाहिरी भागमा ८ आठवटा त्रिकोणामत्क बुट्टाहरू एकआपसमा जोडेर रहेका छन् । त्यसलाई अष्टमङ्गल चिन्हको रुपमा राखिएको देखिन्छ ।

पाल्पा राज्यमा पनि राज्यद्वारा गरी दिएको लिखतहरूमा राजाको मोहरछाप लगाइने चलन थियो । त्यहाँका राजा पृथ्वीपालसेनको मोहरछाप लागेका लिखतहरू प्रकाशित भएका छन् । यो राज्य धेरै पछि मात्र नेपालमा गाँभिएको थियो । पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीहरूले आफ्नो राज्य विस्तारको क्रममा नेपालको सिमाना पूर्वमा टिष्टा तथा पश्चिममा गढवालसम्म पुऱ्याएको भए तापनि मध्य क्षेत्रमा रहेको पाल्पा राज्य राजा रणबहादुर शाहको शासनकालका नायवी बहादुर शाहको समयसम्म पनि स्वतन्त्र नै थिए । नेपालको राजनैतिक स्थायित्व तथा शान्तिको लागि यो राज्यमाथि विजय प्राप्त गर्नु आबश्यक थियो । यस कार्यका लागि मुख्तियार भीमसेन थापाले विशेष चासो देखाए । उनले पाल्पाका तत्कालीन राजा मुकुन्दसेनलाई उनकी बहिनीसित नेपालका राजा रणबहादुर शाहको विवाह गर्ने कुरा उठाइ छल गरी काठमाडौंमा बोलाए । उनी काठमाडौं आउने बित्तिकै कैद गरी दिए । त्यसको लगत्तै भीमसेन थापाले आफ्ना पिता अमरसिंह थापालाई पाल्पामा आक्रमण गर्न पठाए । उनले सो राज्यमाथि आक्रमण गरी नेपालमा गाँभी दिए । रणवहादुर शाहको हत्यापछि सोही काण्डमा मुछेर मुकुन्दसेनको पनि हत्या भयो ।[९] यिनै मुकुन्दसेनले गरी दिएका वि.सं. १८५२ (फसली संवत् १२०३), वि.सं. १८५३ (फसली संवत् १२०४) र वि.सं. १८५८ (फसली संवत् १२०९) को लिखतमा उनको नामसहितको मोहरछाप लागेको छ ।[१०] बाटुलो आकारको सो मोहरछापको वरिपरि थोप्लाहरू छन् । सो थोप्लाहरूभन्दा भित्र गोलो बनाइ स्वस्ति श्रीइष्टदेवता चरणरेणु श्री मन्महाराजाधिराज श्रीमत् पृथ्वीपाल सेन देवानां उत्किर्ण गरिएको छ । त्यसभन्दा भित्र अर्थात बीचमा शङ्ख, चक्र, डमरु, त्रिशुल, खड्गलगायत विभिन्न शुभ चिन्हहरू कुदिएका छन् ।

यसरी सेन राज्यहरूमा पनि राजाको मोहरछाप लगाउने गरेको पाइन्छ । तर उल्लेखित सबै छापहरू कालो रङ्गमा हुन्थ्यो । ती कालो छापहरूलाई स्याहामोहर भन्ने चलन थियो ।[११] अर्कोतिर ती राज्यहरूमा प्रत्येक राजाको आफ्नो अलग मोहरछाप बनाइ लगाउने चलन थियो भन्ने कुरा मोहरमा लागेका राजाको नामबाट थाहा हुन्छ । नेपालका शाहवंशी राजाहरूको छाप त्यो भन्दा बेगलै किसिमको थियो । शाह शासकहरूको छाप रातो रङ्गको हुने हुँदा त्यसलाई लालमोहर भनिन्छ भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । लालमोहरमा राजाको नाम हुँदैन । यसबाट लालमोहर गद्दिनसिन राजाको प्रतीकमात्र नभई सिङ्गो राजतन्त्रको प्रतिनिधत्व गरेको सङ्केत गर्दछ । त्यसकारण एउटा राजाले चलाएको छापलाई पछिल्लो राजाहरूले पनि प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यद्यपि यसलाई आबश्यकतानुसार पहिलेकै ढाँचामा समय समयमा परिस्कृत र परिमार्जनसहित नयाँ बनाउने गरेको पाइन्छ । आधुनिकालको परिस्कृत लालमोहर वि.सं. १९६९ देखि प्रचलनमा आएको मानिन्छ ।[१२] त्यसमा बान्ह राशिको विशेष चिन्हसमेत

---

८ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पाटटिप्पणी संख्या ५, ऐतिहासिक पत्र नं. २५ ।

९ फ्रान्सिस बुचनान हेमिल्टन, एन एकाउण्ट अफ दि किङ्डम अफ नेपाल, न्यू दिल्लीः मञ्जुश्री, सन् १९७१, पृ. १७५-१७६ ।

१० श्रेष्ठ, पूर्ववत् पाटटिप्पणी संख्या ५, ऐतिहासिक पत्र नं. ३७, ३८ र ४४ ।

११ मोहनप्रसाद खनाल, अभिलेख संकलन, ललितपुरः साझा प्रकाशन, वि.सं. २०२८, पृ. ६८, संवत् ८९९ को महवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनको स्याहा मोहर ।

१२ अमात्य, पूर्ववत् पाटटिप्पणी संख्या ४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अङ्कित गरिएको छ । राजा महेन्द्रले वि.सं. २०२८ सालमा श्री रमानन्द प्रसाद सिंहलाई महान्यायाधिवक्तामा नियुक्ती गरी दिएको लालमोहरमा स्पष्ट रुपले आधुनिकता देख्न सकिन्छ ।[१३]

राजाबाट गरी दिने लिखतको शिरानीमा दुर्गा सहाय लेख्ने गोरखाली शाहवंशको पुरानो परम्परा हो । शाहवंशीय शासकहरूले शाक्तस्वरूपेनी दुर्गालाई ठूलो महत्व दिँदै आएका थिए । यस वंशका शासकहरूले प्रारम्भदेखि नै आफ्ना मुद्राको अग्रभागमा दुर्गा भवानी उत्कीर्ण गर्नु यसको ज्वलन्त उदारहण मान्न सकिन्छ । त्यस्तैगरी लालमोहरमा पनि खड्ग र श्रीदुर्गा भवानी उत्कीर्ण गरिएको छ । सोही परम्परालाई कायम राख्दै राजाको प्रशस्ति गाएको उल्लेखित लिखतको शिरानीमा पनि श्रीदुर्गा सहाय लेखिएको थाहा हुन्छ । यस परम्पराले गोर्खालीहरू मातृशक्ति उपासनामा आसक्त रहेको देखाउँछ ।

गद्दिनसिन शासकको प्रशस्ति गाउने परम्परा नेपालमा पहिलेदेखि चल्दै आएको थियो । प्राचीन तथा मध्यकालका शासकहरूले त्यसरी प्रशस्ति गाएका घेरै उदाहरणहरू हाम्रो सामू छन् । सोही प्रचलन शाहवंशीय शासकहरूमा पनि चलेको थियो । तर प्रशस्तिको स्वरूपमा समयअनुसार परिवर्तन हुँदैआएको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजय गर्नु अघि जारी गरेका विभिन्न लिखतहरूमा उनको प्रशस्ति गाएका उदाहरणहरू छन् ।[१४] तर उनले नेपाल उपत्यकामा आफ्नो शासन कायम गरिसकेपछि परम्परागत प्रशस्तिमा केही परिवर्तन गरेका थिए । परिमार्जित प्रशस्तिअनुसार राजाको नाम पछाडि बहादुर समसेर जङ लेख्ने परम्पराको थालनी भयो । पृथ्वीनारायण शाहलाई सो उपाधि काठमाडौं उपत्यका विजय गरी सकेपछि उनीसित सम्बन्ध सुधार्न दिल्लीका मुगल बादशाह शाहआलम द्वितीयले सन् १७७१ मा प्रदान गरिएको थियो ।[१५] सोही विकसित परम्परा प्रतापसिंह शाह र उनी पछिका सबै शाह शासकहरूले प्रचलनमा ल्याएका थिए । यस लिखतमा पनि प्रतापसिंह शाहको प्रशस्तिमा उनको नाम पछाडि बहादुर समसेर जङ जोडिएको छ ।

राजा प्रतापसिंह शाहले काठमाडौं मरु टोलका टौढिक तमोटको र गुनलक्ष्मीलाई स्थानीय क्षेत्रको धरजग्गा लगायत आगम देवताको घरजग्गा सहित बिर्ता दिएर सो लालमोहर गरिदिएको थियो । त्यसमा उल्लेखितअघिको सुनाविर्ता हामीले पाको गरिबक्स्यौँ ... ... बेचनु किन्नु ... ... मनोग्य गर्नु भन्ने वाक्य उल्लेख भएको छ । यसबाट सो घरजग्गा निजहरूले त्यसभन्दा अगाडि नै बिर्ताको रूपमा प्राप्त गरी सकेको बुझिन्छ । सो घरजग्गालाई अघिदेखि उपभोग गर्दैआएको भए तापनि आफ्नो इच्छाअनुसार बेच्न सक्ने अधिकार नभएको बुझिन्छ । प्रस्तुत लालमोहरबाट त्यो प्रतिबन्धलाई फुकुवा गरी निजहरूले सो घरजग्गा तथा पातालमध्ये देवीदेबताको बाहेक अरु सबै ब्यक्तिगत सम्पत्ति सरह किनबेच गर्न पाउने अधिकार दिइएको छ । लालमोहरबाट दिइएको सो घरजग्गा र पातालमध्ये एउटा घर, दुईवटा जवा र दुईवटा पाताल सम्बन्धित ब्यक्तिहरूको आगम देवताको भएको हुँदा त्यसलाई खरीद बिक्री गर्न नपाउने गरी केवल स्वमित्व मात्र ग्रहण गर्ने गरी दिएको छ । सो बिर्ता पाए बापत सम्बन्धित ब्यक्तिहरूले सरकारलाई भेटको रूपमा नौ रूपैञा चार पैसा तिरेका थिए ।

बिर्ताको चलन संस्कृत शब्द बृत्तिबाट विकास भएको हो । यसको सम्बन्ध भूमिसित छ । राज्यलाई विशेष योगदान पुऱ्याएका व्यक्ति बिशेषलाई आदर वा सम्मान स्वरूप उसको जीवन निर्वाहको निमित्त वृत्ति

---

१३ श्रेष्ठ, पूर्ववत् पाटटिप्पणी संख्या ५, ऐतिहासिक पत्र नं. २३ ।

१४ आचार्य, पूर्ववत् पाटटिप्पणी संख्या ७, पृ. ४६२, ४८७, ५२२, ५२३, ५२८ र ५२९ ।

१५ बाबुरामआचार्य, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग ४, काठमाडौँ: श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, वि.सं. २०२६, पृ. ७११-७१२ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अर्थात् भत्ता स्वरूप राज्यको अधिनमा रहेको निश्चित जग्गा जमिन प्रदान गर्ने चलनबाट बिर्ता प्रथाको विकास भएको हो ।[१६] बिर्ता दिने कार्य राजाले मात्र गर्न सक्दथ्यो । सामन्ती प्रथामा आधारित राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा राज्यको सम्पूर्ण शक्ति र अधिकार राजाको अधिनमा हुन्थ्यो । राज्यभित्र रहेका सबै सरकारी जग्गा जमिन पनि राजाको निजी सम्पत्ति सरह मानिन्थ्यो । त्यसकारण राजा महाराजाहरूबाट मात्र बिर्ता दिने चलन थियो । बिर्ता दिँदा विभिन्न नामबाट दिइन्थ्यो । जुन कार्यको निमित्त बिर्ता दिइएको हो त्यसलाई सोही नामबाट सम्बोधन गर्ने प्रचलन थियो । त्यसरी विभिन्न नामबाट दिइएको जग्गा जमिनलाई विर्ताको प्रकार भनिन्छ । तत्कालीन समयमा प्रचलित बिर्ताहरू सुना बिर्ता, कुशैबिशै विर्ता, घरबारी बिर्ता, किनुवा बिर्ता, खुवा बिर्ता, मनोचामल बिर्ता, पोल बिर्ता आदि हुन् ।[१७] त्यसमध्ये यहाँ उल्लेख गर्न चाहेको बिषयवस्तु सुनाबिर्ता हो । आफ्ना रैतीसित केही सुन सलामी लिई त्यसको बदलामा दिएको जग्गालाई सुनाबिर्ता भन्ने चलन छ ।[१८] तर प्रस्तुत लालमोहरबाट सुन सलामी लिएको देखिँदैन । राजालाई नौ रूपैँञाँ चार पैसा नगद भेटको रूपमा बुझाएर सम्बन्धित ब्यक्तिले सो बिर्ता पाएको देखिन्छ । यसबाट तत्कालीन समय सुना बिर्ता वापत राजालाई निश्चित रकम भेटको रूपमा तिर्नु पर्ने प्रचलन रहेको थाहा हुन्छ ।

नेपाली समाजले धर्मलाई आफ्नो जीवन दर्शनको रूपमा अंगाल्दै आएका छन् । समाजमा धर्म, धार्मिक क्रियाकलाप तथा धार्मिक क्षेत्रलाई ठूलो महत्व दिने नेपाली परम्परा हो । देवी देवताको नाममा रहेको श्रीसम्पत्ति संरक्षण र सम्र्द्धन गर्नु पर्ने धार्मिक तथा सामाजिक मान्यता हो । प्राचीनकालदेखि त्यस काममा ब्यक्ति, समाज र राज्य नै समर्पित हुँदै आएको पाइन्छ् । त्यस परम्परालाई उल्लेखित लालमोहरले समेत प्रष्ट्याएको छ । प्राप्त बिर्तामध्ये आगम देवताको घरजग्गा पाताल किनबेच गर्न नपाइने गरी केवल संरक्षणमा मात्र रहने गरी जिम्मा दिएको थियो ।

यसप्रकार लालमोहर छाप लागेको उल्लेखित लिखतले तत्कालीन समयमा प्रचलित राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रको वस्तुस्थितिलाई प्रकाश पार्नमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

उपसंहार

विगतका दिनमा समाजभित्र विभिन्न घटनाहरू घटेका हुन्छन् । त्यस्तो घटना सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक आदि कुनै पनि क्षेत्रसित सम्बन्धित हुनसक्दछ । समाजमा त्यसको प्रभाव प्रत्येक्ष वा परोक्ष रूपमा पर्दछ । त्यसकारण त्यसको जानकारी वर्तमान र भावी पिढीँ सबैले राख्नु आबश्यक छ । तर पहिले घटेका घटनाहरू सबैले देखेका हुँदैनन् । त्यसलाई स्पष्ट रूपमा चित्रण गरी विश्लेषणसमेत गर्ने कार्य इतिहासले गर्दछ । इतिहास भनेको मानव समुदायको आरोह अवरोहको चित्रण हो । त्यस्तो महत्वपूर्ण विषयको लेखन कार्य तत्कालीन समयका ऐतिहासिक स्रोतहरूको आधारमा हुन्छ । स्रोतको अभावमा मानव समुदायको इतिहास अधुरो रहन्छ । त्यसकारण हामीले ऐतिहासिक स्रोतहरूलाई यथासक्य प्रकाशमा ल्याउन सक्नु पर्दछ । यहाँ प्रस्तुत लालमोहर लागेको लिखत आधुनिककालको प्रारम्भिक समयको हो । त्यस लिखतको अध्ययनबाट तत्कालीन समाजमा प्रचलित बिर्ता प्रथाबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यस लिखतबाट सम्बन्धित ब्यक्तिलाई बिर्ता प्राप्त गरेको घर, जग्गा तथा पाताललाई स्वतन्त्र रूपले किनबेच गर्न सक्ने अधिकार दिइएको छ । यद्यपि

[१६] महेश सी. रेग्मी, ल्याण्ड टेन्यूर एण्ड ट्याक्साशन् इन नेपाल, काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार, सन् १९७८, पृ. २५३ ।

[१७] कृष्ण बी. थापा, सोसियल, इकोनोमिक एण्ड आडमिनिस्ट्रेटिभ हिष्ट्री अफ मोड्रन नेपाल, काठमाडौंः अम्बिका थापा, सन् १९८८, पृ. १६१ ।

[१८] थापा, तिमिल्सिना र दाहाल, पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या १, पृ. २४६-२४७ ।[१२] अमात्य, पूर्ववत् पाटटिप्पणी संख्या ४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नेपाली समाजमा ऐतिहासिककालदेखि प्रचलित धार्मिक क्षेत्रलगायत देवीदेवताको सम्पति कसैले किनबेच गर्न र स्वामित्व हस्तान्तरण नपाउने मान्यता प्रचलित हुँदैआएको छ । त्यस्तो सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु सम्वन्धित ब्यक्ति विशेषको नैतिक कर्तब्य हो । सोही परम्परागत मान्यतालाई जिवन्तता प्रदान गर्दै बिर्ता पाएका अन्य घरजग्गा तथा पाताललाई बिक्री वितरण गर्न छुट दिइए तापनी बिर्ता पाएको देवी देवताको घरजग्गा तथा पाताल बेच्न नपाउने आदेश दिइएको छ । त्यसकारण सामाजिक तथा धार्मिक दृष्टिकोणबाट उल्लेखित लिखतको आदेश स्मरण योग्य छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अमात्य, साफल्य (सं.), स्रोत पुस्तिका माला नं. २, काठमाडौं: राष्ट्रिय इतिहास निर्देशन समिति (नेपाल), पुरातत्व विभाग, वि.सं. २०४५ ।

आचार्य, बाबुराम, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग ३, काठमाडौं: श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, वि.सं. २०२५ ।

आचार्य, बाबुराम, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग ४, काठमाडौं: श्री ५ महाराजाधिराजकाप्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरवार, वि.सं. २०२६ ।

आचार्य, बाबुराम, श्री ५ प्रतापसिंह शाह, काठमाडौं: श्रीकृष्ण आचार्य, वि.सं. २०६० ।

खनाल, मोहनप्रसाद, अभिलेख संकलन, ललितपुर: साझा प्रकाशन, वि.सं. २०२८ ।

थापा, कृष्ण बी,.सोसियल, इकोनोमिक एण्ड आडमिनिस्ट्रेटिभ हिष्ट्री अफ मोड्रन नेपाल, काठमाडौं: अम्बिका थापा, सन् १९८८ ।

थापा, कृष्णबहादुर, तिमिल्सिना, पार्थिवेश्वर र दाहाल, मदनकुमार, आधुनिक नेपालको आर्थिक इतिहास, काठमाडौं: नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५४ ।

रेग्मी, महेश सी., ल्याण्ड टेन्यूर एण्ड ट्याक्साशन् इन नेपाल, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, सन् १९७८ ।

लालमोहर लागेको लिखत, काठमाडौं ढल्को निवासी स्व. पूर्णकाजि ताम्राकारको संरक्षणमा रहेको ।

श्रेष्ठ (सं.), टेकबहादुर नेपालका राजाहरू तथा तराईका थारु, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५८ ।

हेमिल्टन, फ्रान्सिस बुचनान, एन एकाउण्ट अफ दि किङ्गडम अफ नेपाल, न्यू दिल्ली: मञ्जुश्री, सन् १९७१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

परिशिष्ट

श्रीदुर्गासहाय

स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नत
श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीमहाराजप्रतापसिंहसाहबहादुरसम्सेरजङ्‌देवानांसदासमर
विजयिनाम् = = = = = = = =
आगंमधुटोल टौदिकतवाटकेशगुन्तलिषुरस्ये घर पुनधरको घरदेषिपश्चिम अंबरको वारिदे
षिरषिलस्पतिको वारिदेषिपूर्वचन्द्रधिको घरदेषिउत्तर रहनित्साध भिन्नघरसाद भीटगा
वरन्वासमेत पुन आगमद्येउनाको घरमा १ जग्गा २ पातालमा २ आघकोसुनाविर्ता
मिलेयाकोगरिवक स्यौवैरजु किनु देवताको वार्षिक भनोयाम गर्नुलस्को भै दस्पैसा ४
॥ लिखंआफनामानितिजमासंगकुनाविर्ताजानि भोग्यगर इति सम्वत १८२३ साल कार्ति
कवदि १ रोज २ शुभम् =

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यौटा परित्यक्त अभिलेख

- डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ*

पूर्वप्रसङ्ग

भक्तपुर शहरको वडा नं ६ स्थित इनाचोटोलबाट दक्षिणतिर लागेपछि हनुमानघाटमा पुगिन्छ । र, सो घाट नपुग्दै सोही टोलको खँचा भन्ने उपटोलमा पहिले पुगिन्छ जहाँ 'मुनि विहार' नामको एक सुन्दर विहार छ । सो विहारमा ने.सं. ७८७ को एक शिलालेख छ । सो शिलालेख अध्ययनका लागि भक्तपुर दरबार हेरचाह कार्यालयका प्रमुख मङ्गला प्रधानज्यूले मलाई अनुरोध गर्नु भएको थियो । उहाँलाई पनि सोही विहारका विपस्सीले अनुरोध गर्नुभएको रहेछ । म शिलालेख अध्ययनका लागि २०७०, मंसीर ५ गते मुनि विहारमा पुगेँ । विपस्सीले मलाई उक्त शिलालेख देखाइदिनु भयो । सोही क्रममा उहाँसित चिनजान भयो । अनि उहाँकै अनुरोधमा मुनि विहारको सिङ्गो इतिहास नै बताउने सो शिलालेखबारेको अनुसन्धानात्मक लेख लेख्न बसेँ । यसै क्रममा मुनि विहारमा आउने जाने क्रम पनि चलि रह्‍यो । ...२०७१, वैशाख ५ गते । शिलालेख बारेको लेखलाई प्रकाशमा ल्याउने बारेमा छलफल गर्न विपस्सीलाई भेट्न गएको दिन । उहाँको कोठाभित्र पस्ने क्रममा कोठाबाहिरको बरण्डामा अन्त कतैबाट ल्याएर राखिएको एउटा नौलो शिलालेखमा मेरो ध्यान गयो जुन अहिले यस लेखको मूल अभीष्ट भएको छ । उहाँको अनुमति लिएर मैले सो नौलो शिलालेखको पाठ पढेँ, त्यसको नापो र फोटो लिएँ । १७.५ से.मि.चौडा र २९ से.मि. लम्बा यस शिलालेखको शिर्षभागमा दायाँ बायाँ सूर्य चन्द्र र मध्यभागमा शिवलिङ्गको चिन्ह अङ्कित छ । अभिलेखको लिपि नेवारी र भाषा नेपालभाषा रहेको छ । यहाँ संवत् ७९३ दिइएको छ । यसको पाठ पढीसकेपछि यो बौद्ध विषय वा मुनि विहारसित

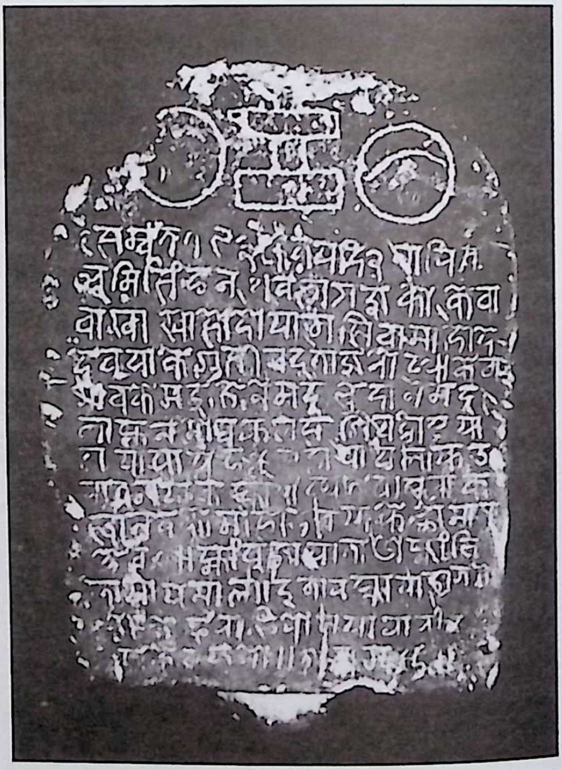

* प्राध्यापक, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस, भक्तपुर ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सम्बद्ध नरहेर अर्कै विषयसित सम्बद्ध रहेको कुरा ज्ञात हुन आयो । अनि विपस्सीसित 'कसरी यो शिलालेख यस मुनि विहारमा आयो' भनी सोध्दा उहाँले बताउनु भयो 'यो मुनि विहारको धर्मशालाको छिँडीमा रहेको थियो । सो धर्मशालाको जीर्णोद्धारको क्रममा अहिले यहाँ ल्याएर राखिएको हो । ६ वर्ष अघि यसै विहारका तीर्थरत्न शाक्यले आसपासको खेतमा मिल्किएर रहेको अवस्थामा देखेपछि उनले यस धर्मशालामा ल्याएर राखेका हुन् ।'

मूलपाठ

१. ॐ सम्वत ७९३ चैत्र(?)वदि २ खापिस
२. अमिसिंङन, थव भाग जुको, केवा
३. वाखा खोहोदोया, मसिचा माहादे-
४. देवयाके गुसीप्व(?)दुता जुरो । थ्याकेम-
५. मोचके मदु, फेनेमदु, लुदानेमदु,
६. वाम्हन मोचकलस शिवद्रोंस या-
७. ङाया पाप पञ्चमहापाप लाक उ-
८. ग तनयाके म्हायां दथति वाप्वचाक
९. स्वान दको माहादेवयाके च्छा मार
१०. वेव नाम्हां पुजायाता ओम्हांसि-
११. ता यायमाल ।। दुतावम्हाया, ...
१२. ओ..के ङनो हिनोनयाया री ..
१३. ..केव जुरो ।। शुभमस्तु ।।

भावानुवाद

ने.सं.७९३ मा खापिका अमिसिंले खोहोदोमा रहेको आफनो भागको बारी, आधा घर समेत गरी मसिचा महादेवलाई गुसिप्व (लास जलाउनका निमित्त दाउरा राख्ने घर) चढायो । गुठीयारहरूलाई हुने नहुने भेद गर्न पाइँदैन, गुठीको नियम भङ्ग गर्न पाइँदैन, घर बाहिर बस्न पाइँदैन ('लुदाने मदु' अर्थात् आफनो कुल घरबाट बाहिर बस्न पाईन्न) यदि नियम भङ्ग गरेमा ब्राम्हण मारेको, शिवध्वंश गरेको पाप र पञ्चमहापाप लाग्नेछ । नियम अनुसार गर्नेले बारीका फूल महादेवलाई चढाउनुपर्ने भयो । नियम अनुसार आलोपालो यो काम गर्नु पर्ने भयो । गुठीमा प्रवेश गरेका नयाँ गुठीयारसंग पनि नियम अनुसार दस्तुर लिनुपर्ने भयो । सबैको कल्याण होस् ।

व्याख्या

हनुमानघाटको वर्तमान नेवारी रूप 'खोंद्द' हो । त्यसको पूर्वरूप 'खोहोदो' रहेको तथ्य यस अभिलेखले पुष्टि गरेको छ । यस्ता 'दो' हरू भक्तपुरभेकमा निकै रहेको देखिन्छ । **इखुडो, इसिंडो, तेखाडो, इचाडो**, आदि उदाहरणस्वरूप छन् । दुई खोलाको संगम भएको स्थान 'दो' हो । हुनमानघाटमा उत्तरबाट दक्षिण बहने 'वीरा' नदी र दक्षिणबाट उत्तर बहने 'भद्रा' नदीको संगम 'खोहोदो' हो । ती दुई नदीको सङ्गममा हनुमानले आङ्नो पुच्छरले पातालगंगा तानी हात धोएको तीर्थलाई यहाँको धार्मिक सांस्कृतिक जीवनले 'तमसा' भनी मान्दै आएको छ । यसरी त्रिवेणी आविर्भाव भएको कथा **नेपालमाहात्म्य**मा पनि छ । यसैले यस तीर्थको नाम **हनुमानघाट** भनी प्रख्यात रही आएको कुरा जानिन्छ ।

यो अभिलेख राख्ने **खापि**का अमिसिं हुन् । जुन आशयले उनले यो अभिलेख राखेका छन् त्यताबाट उनी मानवधर्मप्रति समर्पित उदार मन भएका धार्मिक व्यक्ति रहेछन् भन्ने थाहा पाइन्छ । हनुमानघाटपरिसरमा अमिसिंको आङ्नो भागको घर र बारी रहेछ जसको आधा भाग घर र बारीलाई उनले 'गुसिप्व' बनाई मसिचा महादेवलाई चढाएका रहेछन् । र, त्यसबारेको यो अभिलेख पनि सोही महादेवस्थानमा राख्न लगाएको जानिन्छ ।

यस अभिलेखमा आएको 'खापि'ले तत्कालीन भक्तपुर शहरबाहिरको दक्षिणपूर्वीभेकको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भौगोलिक अवस्थानलाई संभाएको छ । ऐतिहासिक दृष्टिले समेत सो स्थान महत्त्वपूर्ण देखिन आएको छ । **खापि**का अमिसिंको बारी र घर **खोहोदो** (हनुमानघाट) मा पनि रहेछ भन्ने कुराले **खोहोदो** र **खापि** समीपवर्ती स्थान रहेछन् भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ । हनुमानघाटदेखि पारिपट्टिको इलाका वा डोलेश्वर महादेवस्थान जाने बाटो आसपासका फाँट आज पनि 'खापि' नामले प्रख्यात रही आएको छ । **खापि**को पहिलो ऐतिहासिक उल्लेख पूर्वमध्यकालका प्रसिद्ध राजा जयस्थिति मल्ल (ई.सं.१३८२-१३९५) को पालामा रचिएको **गोपालराजवंशावलीमा** आएको छ भने दोस्रोपल्ट यसै अभिलेखमा र शिलालेख प्रमाणका आधारमा भने यो नै पहिलो उल्लेख हुन आएको छ ।

पूर्वमध्यकालमा नेपालको राजधानी भक्तपुर रहेको थियो जहाँ यसको हृदयस्थलमा बसेको 'त्रिपुर' (मध्यकालीन नेपालको पहिलो राजदरबार) राजकुलबाट शासन चल्दथ्यो ।[१] ईस्वीको बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर आइपुग्दा केन्द्रमा आएको राजनैतिक कमजोरीका कारण पश्चिम कर्नालीप्रदेशमा सिञ्जालाई राजधानी बनाएर खस राज्य र दक्षिण पूर्वी तराइभेकमा सिमरौनगढलाई राजधानी बनाएर डोय (तिरहुत) राज्य खडा हुन पुगेका थिए । सैनिक दृष्टिले समेत अत्यन्त बलिया यी नवोदित राज्यहरूले लगातार भने जस्तै पुरानो केन्द्र माथि पालैपालो भने जस्तै आक्रमण गरिरहन्थे । र, यहाँका जनताहरूलाई आतङ्कित पार्दै सबैसित कर उठाएर फर्कन्थे । यसै प्रसङ्गमा ने.सं.४२० मा डोयहरूले त्रिपुर राजदरबारलाई निशाना बनाउँदै भक्तपुरका विभिन्न भागहरूमा आक्रमण गरेको महत्त्वपूर्ण घटना वर्णन गर्ने सिलसिलामा गोपालराजवंशावलीमा (गो.वं.) **खापि**को उल्लेख यस प्रकार हुन आएको छ :

स ४२० प्वसल गाक्व अमावस्या को नु चा असनिमण्ये जारवा दिवस क्वाठ डंङा मशिलासल गाक्व द्वादशी को≈नु डोय हाथारण भङ्गरपं ववः तिपुर दल वयि ।। असनिमम्भङ्ग, चेतला, थोव पञ्चमी भरणि वृहस्पतिवार क्व≈नु खण्ड खरिधाया खापींथली नयेम् मितिलीं नये फास्यं डोय हाथार ज्वोंङ वो दिवस । संती चुनिगल दुंपुंङवव मचाल्व । वाद्यनिमं व खुरिविहिरिस डोय म्वण्ड डय्यंङा ≈म ७ त्यंखा द्वल ≈म ३ वलुंखा जलधुनिं नया ब्रम्हपुरये दुंपुंङ्ना । थ्वतेस तिपुरण डण्ड मन्द्रपाल गु ..प्रजायाके हस्यकं विलं रोव प्रति दम्म ६ सार विल दम्म ३ छेंखाप्रति द्रम्म ४ चङ्गुणला थोव सति को≈नु डोय लास्यं वंग्व वटकढिया दल ...'

(ने.सं. ४२०)वि.सं.१३५६)पौषकृष्ण अमावास्याको दिन राति डोयहरू असनिमंमा लड्न आए । त्यहाँ ठाना हालियो । माघकृष्ण द्वादशीको दिन डोयहरू लड्दै जित्दै आए ≤ त्रिपुर र असनिमं दखल गरे । फाल्गुन शुक्ल पञ्चमी भरणीनक्षत्र वृहस्पतिवारको दिन खण्डखुरी भन्ने ठाउँबाट खापिंथली कब्जा गरी मितिली कब्जा गर्न डोयहरू लड्दै आए । भोलिपल्ट चनिगलमा पस्न खोजे ≤ तर खुलेन । वाद्यंनिमं बखुरिबहीमा सातजना डोयहरू काटिए । त्यंखाडोलमा तीनजना काटिए । बलुखा जलधुनी कब्जा गरी (डोयहरू) ब्रम्हपुरमा पनि पसे । यति भएपछि तिपुरले दण्ड तिऱ्यो । मन्द्रपालले ...रोपनीपिच्छे ६ द्रम्म, घरपिच्छे ४ द्रम्मको दरले प्रजासंग उठाई (डोयहरूलाई बुझाइदिए । चैत्रशुक्ल सप्तमीको दिन लड्न आएका डोयहरू फर्के ।)[२]

यसरी डोयहरूले भक्तपुर आक्रमण गर्न आएको घटना वर्णनप्रसङ्गमा **खापि** लगायत यस भेकको शहरभित्र र बाहिरका अन्य अनेक स्थानहरूको उल्लेख **गो.वं.**मा आएको छ । यताबाट सांग्रामिक सुरक्षाका दृष्टिले यस्ता इलाकाहरू त्यसबखत निकै संवदेनशील रहेछन् भन्ने कुरा समेत जानिन्छ । नेपालको पूर्वमध्यकालको सिङ्गो इतिहास नै बोकेको यस वंशावलीमा आएका अनेक स्थाननामहरु बढ्ता भक्तपुरभेककै छन् । यस कुराको एउटा उदाहरण उक्त घटनावर्णनलाई नै लिउँ । त्यस घटना वर्णनका प्रसङ्गमा आएको **असनिमं**ले अहिलेको भार्वाचोटोलको दक्षिणपट्टिको भार्वाचोध्वाका अवशेष रहेको इलाकास्थित बजिगांचा हिटी, घुरुघुरु

---

१ डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, त्रिपुर र युथुनिमम् राजकुल, भक्तपुर नगरपालिका, भक्तपुर : २०५८, पृष्ठ ९-२० ।

२ Dhanavajra Vajracharya, Kamal P. Malla, **THE GOPALRAJVAMSAVALI**, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Kathmandu: 1985, folio 41, pp.97.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अजिमासंगैको 'असगहिटी' इलाकालाई, **चनिगलले** अहिलेको सुकुलढोका, टिबुक्छें-चासुखेल इलाकालाई, **तिपुरले** त्रिपुरसुन्दरी हृदयस्थलमा रहेको तुलाछें इलाका, **बलुखा जलधुनी** र **ब्रम्हपुरले** वुलुचा र वलंपु लायकु इलाका र त्यसैगरी हाम्रो अभीष्ट विषय रहेको **खापिले** हनुमानघाटपारिका दक्षिणी फाँटहरूलाई संभाएको छ । खापिका अमिसिंले राखेको अभिलेखमा आएको **खापिले** पनि **गो.वं.**का आएका घटनावर्णन लगायत स्थाननामहरूको विश्वसनीयता र तिनका अवस्थानलाई तुलनात्मक-परीक्षण गरी प्रामाणिक रूपले औँल्याउन प्रत्यक्ष प्रकारान्तरमा थप सहयोग मिलेको छ ।

यस अभिलेखमा आएको 'गुसिप्व' ले पनि तत्कालीन भक्तपुरको सांस्कृतिक जीवनको एक भलक मिल्छ । यसको वर्तमान रूप 'गुसिपक्व' हो । लास जलाउन दाउरा राख्ने घर **गुसिपक्व** हो । भक्तपुरमा आज पनि यस्ता गुसिपक्वहरू छन् । यस्ता घरहरू एकतले/दुईतले हुन्छन् । गुसिपक्वहरू मूल शहरीबस्तीको सीमाबाहिर मसानघाट आसपासमा बनेका हुन्छन् । कतै कतै गुठीका खेत छन् भने त्यस्ता खेतमा पनि यस्ता गुसिपक्व बनेका हुन्छन् ।[३] यसरी गुसिप्व-संस्कृति अपरिहार्य रूपमा आज पनि वर्तमान रही आएको पुष्टि मिल्छ ।

अभिलेख राष्ट्रको अमूल्य निधि हो । इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिको पहिचान गराउने दसीप्रमाण अभिलेख पनि हुन् । अतीतको मननले वर्तमानलाई सही मार्गमा डोऱ्याएर सुनौलो भविष्यको समृद्ध संसार सुनिश्चित गराउने अतीतको असली आँखा हो अभिलेख । खेतमा मिल्किएर रहेको अभिलेखलाई जसरी मुनि विहारका हाम्रा तीर्थरत्न शाक्यले उद्धार गरी मुनि विहारको धर्मशालामा ल्याएर संरक्षण गरी राखे त्यसले यहाँनेर राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट प्रकाशित हुने **अभिलेख** मार्फत नेपाल सरकार पुरातत्त्व विभागको निम्न उद्घोष भल्भली स्मरणीय हुन आउँछ : 'ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका संवाहक अभिलेखान्मक सामग्री मानवीय ज्ञान सम्पदा हुन् । यसको जगेर्ना गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । अभिलेखको संरक्षण गरी राष्ट्रको गौरव जोगाई राखौँ ।' तीर्थरत्न शाक्यलाई सलाम ! अभिलेखको जगेर्ना गरी राख्ने यस विहारका विपस्सी लगायत मुनि विहार परिवारलाई साधु-साधु !

---

[३] भक्तपुर इपाछेंटोलका विनोदराज शर्मा (६१)बाट प्राप्त जानकारी ।
फल्चा (पाटी) भन्दा पनि सानो 'पक्व' हो भन्ने बुझिन्छ । यसको भुईतला पाको इटाले बनेको हुन्छ । त्यो भन्दा माथिल्लो तला उठाउनु परेमा त्यसको गारो काँचो इटाले बनाई पराल/छ्वालीले छाना छाएको हुन्छ । यस्तो पक्व हेर्दा छाप्रो जस्तो देखिन्छ । पक्व अस्थायी रूपको पनि हुन सक्छ । किनकि आवश्यकता परेमा, गुठियारहरूको सहमति भएमा खेर गएको वा बालि नलाग्ने ठाउँमा यस्ता पक्वलाई सार्न सकिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एकीकृत नेपालको मुद्रा तिब्बतमा प्रचलन: ऐतिहासिक विवेचनाको नवीन धार

- देविचन्द्र श्रेष्ठ*

नेपालका कान्तिपुर ललितपुर भक्तपुर राज्यहरु उखेलिएर फेरि एकीकृत नेपालको निर्माण पछि नेपाली मुद्रा तिब्बतमा प्रसार गर्न पहिलेभन्दा सहज भयो । यसलाई गोर्खा मुद्राको निरन्तरता पनि मान्न सकिंदैन । गोर्खा राज्य नै नेपालमा स्वत: विलय भएको अवस्था देखापरेको थियो । पहिलेको संकीर्ण नेपालका स-साना राज्यहरु तीन वटैको पछौटे गोर्खा राज्य समेत तिब्बतमा आफ्ना मुद्रा निर्यात गर्ने चारै राज्यहरु मासिएर एउटै सवल, विस्तृत र सुदृढ राज्य संगठनको रुपमा नेपाल अधिराज्यको उदय भएपछि नेपाली मुद्राको हैसियत पनि तिब्बतमा एकदमै निक्खर मौद्रिक व्यवस्थाको प्रतिनिधि भएर प्रवेश पाउन थालेको अवस्था देखापर्छ ।

यसको पृष्ठभूमि भने निक्खर चाँदीको मुद्रा ढालेर तिब्बतमा निर्यात गर्ने सम्बन्धमा गोर्खाका राजाको रुपमा पृथ्वीनारायण शाहले तिब्बती धर्मगुरु रिन्जिन छिम्वो लामासित सं. १८११ मा एउटा संझौता गरी सोही साल आफ्नो गोर्खा मोहर छाप्ने टक्सार आफ्नो राजधानी नुवाकोटमा स्थापित गरी नेपालका राजाहरु सरह तिब्बतसित मौद्रिक व्यापारमा सरिक भएका हुन् । यसले उनलाई नेपालका राजाहरुसित युद्धको खर्च उठाउन एउटा बलियो आर्थिक स्रोतको प्रवन्ध भएर सं. १८२५-२६ सम्ममा मल्ल राज्यहरु तीनैओटा पृथ्वीनारायण शाहको हस्तामा परेपछि उनी नेपालका राजा भए ।

अब, तिब्बतले नेपालको मुद्रा स्वीकार गर्ने सम्बन्धमा अर्को प्रस्ताव राखे । यस अघि नेपालका राजाहरुले तिब्बतमा पठाई त्यहाँ चलन चल्तीमा रहेका पुराना मुद्राहरु खिचेर तिनका वदला नेपालको नयाँ मुद्रा सोधभर्ना गरिदिन माग गरे । तर त्यसो गर्दा निक्कै आर्थिक भार पर्ने भएर पृथ्वीनारायण शाहले तिब्बती माग स्वीकार नगरी आफ्नो नयाँ नेपाली मुद्रा मात्र निर्यात गर्न खोजे । यसमा तिब्बतीहरुले विमति जनाएर नेपालबाट हुने व्यापारको कुती-केरुङ नाकामा अवरोध खडा गर्न थाले । यसको पछाडि नेपालमा गोर्खा अधिकारको अव्यक्त विरोध पनि हो जसको चूरो पृथ्वीनारायण शाहले त्यतिखेर बुझ्नै सकेनन् । तर तिब्बतसित विद्यमान देखावटी यस मौद्रिक झमेलाको निराकरण गर्न नपाउँदै सं. १८३१ मा पृथ्वीनारायण शाहको नुवाकोटमा नै मृत्यु भयो । अब यस समस्याको भार नेपालको नयाँ राजा प्रतापसिंह शाहको काँधमा आइपर्‍यो ।

* अनुसन्धानकर्ता, स्वयम्भू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यता नेपालमा शासकीय सत्ताको परिदृश्य फेरियो । राजा प्रतापसिंह नवप्रवेशी भारदारहरुका प्रभावमा पर्न थाले । ती नयाँ भारदारहरु तिब्बतलाई चिढाउने पक्षमा थिएनन् । तिनीहरुकै सल्लाहमा राजा प्रतापसिंहले छिटै सं. १८३२ लाग्दो अवस्थामै वार्ता चलाई तिब्बतसित नयाँ सन्धि गरे । यस सन्धिका निम्ति नेपालतर्फ अगुवाइ गर्ने भारदार हुन् काजी स्वरुपसिंह कार्की । पूर्वका सेनराज्यहरु नेपालमा विलय गर्ने प्रक्रियासित सहायक भएर नेपालमा नयाँ भारदारीखडा गर्दै यिनले पनि प्रवेश पाएका हुन् । उनले आफ्ना भाइ रुपनारायण कार्कीलाई तिब्बतको मामलामा नेपालको तर्फबाट वकिल नै नियुक्त गरेको देखिन्छ । यिनै वकिलले तिब्बतसित सन्धि वार्तामा नेपालको पैरवी गर्दै निस्कर्षमा पुगेको भन्न सकिन्छ ।

यस सन्धिको लागि तिब्बती अधिकारीहरु सित त्यतिखेर नेपालकै भू-भाग खासामा वार्ता गर्ने तय भयो । वार्तामा तिब्बतीहरुले खासगरी मुद्राको चास्नीमा नै पहिलेदेखि विवाद रहेको कुरा उठाएको पाइन्छ । त्यसैले अब तिब्बती पक्षबाट निर्धारित चास्नी अनुसार नेपालको मुद्रा ढालेर मात्र पठाउने प्रस्ताव राखे । त्यसै प्रस्तावलाई नेपालले मानेर सन्धि अनुसार खासामा तिब्बती अधिकारीहरुले तय गरेको चास्नी अनुसार नेपाली मोहर ढालेर पठाउनु पर्ने भयो । त्यसभन्दा घटी गरी नेपालले आफ्नो मुद्राको टकमरी गर्न नपाउने भयो । यस्तो मानक मुद्रा तिब्बतभर चलाउने गरी सन्धिपत्र भएको हो ।

प्रस्तुत सन्धिमा तिब्बतले कुती र केरुङका दुइटा मात्र व्यापार नाका खुल्ला राख्ने नेपालको प्रस्ताव पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ । नेपालको प्रचलित मध्यस्थ व्यापार मार्ग चिरकालसम्म कायम राख्न यस्तो प्रस्ताव राखिएको हो । यो प्रावधान पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश अनुकूल पनि छ । यसले नेपालको तिब्बतसित हुने चालू व्यापार मार्गमा अवरोध नआउने मात्र होइन, यसै नाकालाई प्राथमिकतामा राखेर तिब्बतले अन्य नाकाहरु खुल्ला राख्न नपाउने समेत भए । यसले नेपालको तात्कालिक राजनीतिमा पनि प्रभाव पार्ने भयो । नेपालको पश्चिमतर्फ त्यतिखेर स्वतन्त्र लमजुङ, पर्वत, जुमला आदि राज्यहरुसित हुने व्यापार नाकाहरु तिब्बतले चालू राख्न नपाउने भए । त्यसका साथै नेपालले पनि लामबगर, किमाथाङ्का आदि पूर्वी नाकाहरु चालू राख्न नपाउने भए ।

यस सन्धिपत्रको अर्को मुख्य विशेषता भनेको यसअघि मल्लकालमा नेपाल र तिब्बतका बीच कायम रहेका साँधसिमाना तथा परम्परा रीतिरिवाजलाई दुवै देशले अब पनि निर्वाह गर्न वचनवद्ध भएका छन् । तिब्बती पक्षबाट भएको यस्तो प्रतिवद्धता नेपालको निम्ति उतिखेर कम महत्वको मान्न सकिंदैन । यसै परम्परालाई कायम राख्न नेपालको तर्फबाट राजकीय प्रतिनिधि तिब्बतमा रहेका व्यापार नायकलाई नियुक्त गर्ने प्रथालाई नेपालको तर्फबाट अब पनि कायम राख्ने कुरा सन्धिपत्रमा नै स्वीकार गरिएको छ ।

उतिखेर नेपालको भूमि खासामा बसेर यो सन्धिपत्र भएकाले यसले 'खासा सन्धि' का नामले प्रसिद्धि पाएको छ । यसका प्रावधानहरु जस्ताको तस्तै अध्ययन गर्नु पनि उत्तिकै महत्वको हुनाले तल प्रस्तुत गरिएको छ :

खासा सन्धिपत्र
(सं. १८३२ ने.सं. ८९५)

स्वस्तिश्री बुद्धश्रीधर्म श्रीसंघ त्रिरत्न सहित थव थव श्री इष्टदेवता श्रीकुल देवता श्री धर्म्मपाल क्षेत्रपाल
ध्वते देवता साक्षी तयाव

स्वस्तिश्री निखिल मुनि गणाधिष्ठित हिमाचलाद्रि निर्भर दूरीकृत दुरितेषु
निखिल दिग्विलासिनी कर्णपूरीकृत कीर्तिलता पल्लवेषु
समस्त दिक्स्तम्वेरम

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कर्ण तालास्फालन वहल पवन नर्तित प्रतापेषु श्रीश्रीश्री ग्यालछाप रिंपोछे लामाजुस्त,
स्वस्तिश्री गिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादिविविध विरुदावलि
विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीश्रीश्री महाराज प्रतापसिंह साह
बहादुर सम्शेरजङ्ग देवानां सदा समर विजयिनां धर्मपत्रगच्छ ।।

न्हापा श्री राम साह श्री थांचो ष्यम्वा लामाजु व न्हापा नेपाल व ल्हासा व
घा याङाव धर्म सच करार सहि धामय् याङ्या खासास ल्हासान वव
भारा वकिल श्रीयांजि रिंपोछे अवतारी लामाजु पटेला श्री लामाजुया
हजूरी स्यालु खेंपो चमुया सरदार ढेवा याछाल भारादार छाछाङ
दोभाषी छिरिं ढुंडुप नाम्मा छेरिङ सुखिमया थुहि तंदुल लेवोन् चंदुर थ्वते,

गोर्खा नेपालया भारादार वकिल काजी स्वरुपसिंहया किजा रुपनारायण काजी वंशराज पाँडेया कायचा जगत्धर पांडे, टक्सारी भंसारी प्रतापसिंह जशराम थापा वैजनाथ उपाध्या लक्ष्मीनारायण उपाध्या, समन्तभद्र लक्ष्मीसिंह दामोदर उपाध्या रत्न वत्तीसकोठिया महाजन जयकुशल वीर महंत पंच वालकृष्ण दत्त सिंह भाजुदेव थ्वते आद्मी खासास चोङाव याङागु घा सच करार थामय् याङाव धर्म्मपत्र चोस्यंविया सम्वत् ८९५ साल मिति श्रावण शुदि १३ वुधबार थ्व कुन्हु ।

श्रीजिनेन्द्र मञ्जुश्री समुद्ररत्न लामाजु श्रीग्यालछाप रिम्पोछें लामाजुया वकिल व गोर्खा नेपालया महाराज श्रीश्रीश्री महाराज प्रतापसिंह साह बहादुर समसेरजङ्ग देवस वकिलं निखेया खं मिलय् याय धुनकाव निखेयातं तय जुया पत्रया अर्थ

नेपालनं वगु मोहर नेपाल राज्ये नेपालया राजा राजाया पालास चलय् याङागु मोहरया चासनि भाव नेपाल व ल्हासा व वारंवार करार यातसां करारस मचोस्यं चासनि घटिवढि याङाव सेनकाव हल. गो वेलसं भिनकं चासनि जुक चिंयाव हल थ्वतेया कारण लुं वहया भाव मिलय याय मजियाव नेपालस लुं वह थिके जुल. लंपु चलय मजुल.

आवनलि मोहर छाप राजाया मनोग्य चासनिया खं खासासं वानकि हयाव चिनं तिनाव ठेकना याङाव तयागु चासनि मसेनक अदिक भरति याङाव मोहर दयकाव नेपाल यें देशन छोय मोहरया चासनि वानकिसं घटय याय मदु. चासनि भिनके मालसा आमकनं व थन भिनके. थ्वते धुंस्यलि ल्हासा सर्कार भ्रुम देश देशया महाजन वंजाल क्वाथ क्वाथया जिमिदार सकलसेन चलय याय माल ल्हासा सर्कारन हुकुम दयकाव पत्रविया.

थुगुजात मोहर देशदेशया राजा पनिसेन छाप खुयाव छाप दयकाव मोहर दयकाव चलय यात वलसा चलय याय मदु. कदाचित् सुनान हलसा ल्हासा सर्कारन निरख याङाव गोर्खा नेपाल राजायात सोंपय यायमाल. लुं वह चीजवीज उत्तर हनम चोङ भाव दयके मफुथास थासया महाजन वंजालन थवथव मनोमाननं भाव मिलय यानाव कायविय याय. लुं वह पूर्व पश्चिम मधेश पर्वत लंपुन संन्यासि मधेसे महाजन पनि कुती केरुं थो निगुलि लपुनविना मेव लपुनंचलय याय मदु. गोर्खा नेपालया अंवलस गोर्खा नेपालन छेकययाय ल्हासाया अंवलस ल्हासान छेकय् याय

ल्हासा भिका छैं प्रमुख संदेश चोङ नेवार महाजन वंजालया खं न्हापा नेपालया मर्यादथें नेपालया न्हापा नायक याय. न्हापाया मर्याद वसय् याङ.

आव सर्वज्ञ श्रीकोसांदाता व तवधङ लामाजु वागीन्द्र समुद्र व नेपाल देशया न्हापा राजाराजाया समयस जुयाव चोको साधसिवाना थितिविति वसय याय. अर्को तरह याय मदु. थ्वते खंया वाचा घराङस गुम्हस मचोन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वम्हयाके ङ्येधानि ५० लुं गच्छ काय. सम्वत् ८९५ साल मिति भाद्र पद शुक्ल ६ शुभम् ।। यस संधिपत्रको फ्याक्सिमिलि लेखको अन्त्यमा दिइएको छ ।

सं. १८३२ मा तिब्बतसित भएको यस सन्धिपत्रको आर्थिक र राजनैतिक व्याख्या नेपालमा अफ सम्म हुन सकेको छैन । नेपाल एकीकरणको सिलसिलामा यसका आफ्नै मौलिक चिनारीका पक्षहरु र परम्परा कायम राख्ने शर्तलाई पृथ्वीनारायण शाहले सकार गरेपछि मात्र उनलाई नेपालको राजा मानेका हुन् । तसर्थ, उनी नेपालकै पद्धति र परम्पराको निरन्तरताका निमित्त स्थापित राजा हुन् । यिनै राजनैतिक शर्तलाई अम्वल गर्दै तिब्बतसित भएको यस सन्धिपत्रमा 'नेपाल सम्वत्' प्रयोग गरी सं. ८९५ भनेर एक मात्र नेपाली राष्ट्रिय सम्वत्लाई मान्यता दिएको पाइन्छ । अघिदेखि गोर्खामा प्रचलित 'शक सम्वत्' अथवा 'विक्रम सम्वत्' लाई यहाँ प्रचलनमा ल्याएको छैन । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष यो सन्धिपत्र लेख्दा विशुद्ध नेपाल लिपि र नेपाल भाषामा (नेवारी भाषा) लेखिएको छ । यसको तिब्बती संस्करण भएको संकेत पनि कतै छैन । यसले के जनाउँछ भने तिब्बतमा नेपाल लिपि र नेपाल भाषा (नेवारी) लाई अन्तराष्ट्रिय मान्यता समेत दिँदै आएको कुरा सिद्ध हुन्छ । नेपालमा गोर्खाली सत्ता आएर पनि नेपालको अन्तरराष्ट्रिय सम्पर्क भाषा तिब्बतका लागि नेपाल भाषा र नेपाल लिपिमा 'नेपाल संवत्' लाई नै परम्परागत निरन्तरता दिएको यो उदाहरण मान्न सकिन्छ । अतः नेपालको विशुद्ध राष्ट्रिय चरित्रमा सम्पन्न यस सन्धिले हाम्रो इतिहासमा नै विशेष स्थान पाउँछ ।

तिब्बतमा रहेका 'नेवार व्यापार नायक' लाई नेपालको राजकीय प्रतिनिधि नियुक्त गर्ने मल्लकालिक प्रथालाई पनि यसै सन्धिद्वारा अनुमोदन गरिएको छ । यसै प्रावधान अनुसार आफ्ना प्रतिनिधि 'नायक' सित नेपाल सर्कारको तर्फबाट लेखापढी गर्दा पनि 'नेपाल भाषा' मा नै गर्ने गरेका पाइन्छन् । ती पत्रहरुको खोजी र संग्रह साथै तिनको अध्ययन समेत हाम्रा लागि अत्यन्त आवश्यक देखापर्छ ।

अन्त्यमा, यस सन्धिपत्रको व्याख्या गर्ने काम नेपालको इतिहासकारहरुका काँधमा आइराखेको धेरै समय वित्दा पनि यसको समुचित आर्थिक र राजनैतिक पक्षमा व्याख्या गरी ऐतिहासिक सार निःसृत हुन सकेको छैन । यसलाई त राष्ट्रिय तहमै वडो दुःखको कुरा मान्नु पर्ने छदैछ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

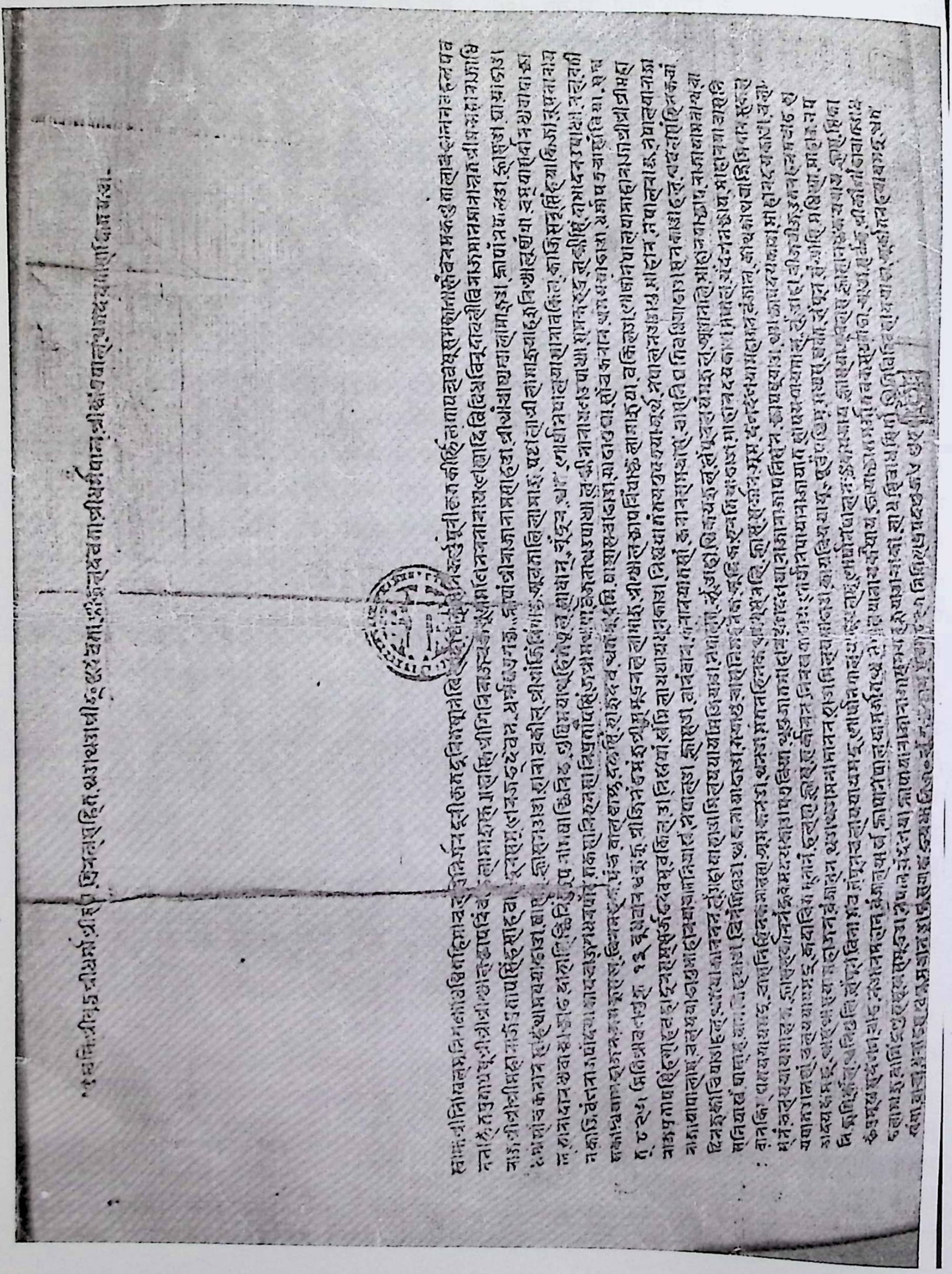

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पशुपतिमा कीलित नेसं ५७३ को नेवाभाषाको तम्बशासन

- काशीनाथ तमोट*

१. सामान्य जानकारी

प्रस्तुत ताडपत्र मध्यकालीन राजा यक्ष मल्ल (ई. १४२८-८८)ले आफ्नो राज्य नेपालमण्डलका सीमान्त सामन्त शासकहरु दक्षिण भेग मानिगल (ललितपुर)का महापात्र, उत्तर भेग गुंबहार (सांखु)का नायक र पश्चिम भेग फर्पिङका रावुतसंग सहमति गरी महत्वपूर्ण सार्वजनिक स्थल पशुपति मन्दिरको भित्तामा किला ठोकी राखिएको थियो। पशुपतिको जीर्णोद्धारको क्रममा कुनै वेला ताम्रपत्रहरु सबै पशुपति गोश्वारा भण्डारमा थन्क्याइए। तीमध्ये यो एउटा हो। यो सुवर्णलेपित ताम्रपत्र (सुवर्णपत्र)को नाप ३८च्च१३.५ सेन्टिमिटर छ। नेवालिपि र नेवाभाषामा १४ लहरमा लिखित यस तामापत्र राम्ररी सफा नगरीकन नेपाल-जर्मनी हस्तलिखितग्रन्थ संरक्षण परियोजना (१९७०-२००१)ले पीएन २/२४ संख्यामा ई. १९९८ सेप्टेम्बर १७ मा छविचित्र लिएको छ। यस तामापत्रलाई राम्ररी सफा गरी लिएको छापा प्रतिलिपि वज्राचार्य (२०११:३३६)मा प्रकाशित छ।

प्रस्तुत तामापत्रको पाठ सर्वप्रथम रेग्मी (१९६६:७२-७३)ले प्रकाशित गरेका हुन्। त्यसलाई मूलैबाट पढी केही अंश वज्राचार्य-श्रेष्ठ (१९७४:२१)ले पादटिप्पणीमा छपाए। पेटेक (१९८४:१७२)ले यो "धेरै महत्वपूर्ण" अभिलेख हो भनी प्रायः पूर्ण पाठ रोमन आलेखन दिएका छन्। टण्डन (१९९९:१३१-१३३)ले मूल तामापत्रैबाट पढी यसलाई नेपाली अनुवाद सहित प्रकाशित गरेका छन्। यहाँ राष्ट्रिय अभिलेखालयस्थित माइक्रोफिल्म डिजिटल प्रतिबाट गहिरिएर पढी पाठ प्रस्तुत गरिएको छ।

यहाँ पूर्वसूरिहरुको पाठभेद र अर्थभेद दिने आवश्यक ठानिएको छैन।

इतिहासकारहरुद्वारा आ-आफ्नै ढंगले व्याख्या गरिएका यस उत्कीर्णलेखका कतिपय प्रसङ्गहरु अझै अस्पष्ट छन्। यहाँ प्राचीन नेवाभाषाका शब्दहरु आत्मसात गर्न आधुनिक नेवाभाषामा पनि अनुभूत गरी अनुवाद प्रस्तुत गर्न वाञ्छनीय भएकोले त्यसो गरिएको छ। इतिहासकारहरुमा फरक धारणा हुँदा यहाँ प्रयुक्त अर्थ खुलाउन तल कतिपय शब्दको स्पष्टीकरण पनि दिइएको छ।

२. मूल पाठ

? ॐ नमः श्रीश्रीश्रीपशुपतये ।।

प्रमुखनृपगणाद्याश्चागतास्ते त्वदग्रे
शकलवचनमेकीस्वीकृतं सत्यमुक्तं
यदि कथितविलोप पापलब्दं भवेयुः (२)
विदित पशुपते त्वं साखिभूतस्त्वमेव ।। ।।

* नेवारी विशेषज्ञ, नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ सूचीकरण परियोजना।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

श्रीश्रीश्रीपशुपतिभट्टारकस्य, श्रीश्रीश्रीउभयभैरवस्य

अग्रस श्रीधर्म्मशिलास थिरारपा, अठि

(३) भाषा थ्वते जुरों,

श्रीतिपुरराजकुल श्रीश्रीजयजक्ष मल्लदेव प्रभुठाकुरट्वं प्रमुखन, श्रीमानीगल, येथबहार, उदय भारोट्वं प्रमुखन गुंबहारया(४)वुं, थवथव सकुडा सकुडावुं, शिखरपट्टन, फनपिं शक्तिसिंहङ रावुतट्वं प्रमुखन,चवभयस सकुडावुं,थ्वतेवुं मनमेलरपं,थवथव(५)स, साषोनसाख पुटानपुट, निस्तरपे, आत्मश्रीदिव्य थिरारपा भाषा थ्वते जुरों,

भाषा

चंपारान, लोहावर, थ्व नेगुडि आदिन, कोकि (६) परचक्र खंस हिरवोर वव द्वाकाकाले ओ खं मङेल्यं महेयकं, येंने पस्तननो, कोके हाथार, यु लं वं लं आदिन गोन लं ववरस (७)नो, लिं खंस जास्यं, मजास्यं चोंङा पस्थाव जुरसनो, कोके खंस, थमथम धंको मुङान, गनान धायो, अनान, थमथम पर्जंतवुं वंङन (८) ह्रङ फर वने पस्तननो ह्रङ फर वने खंस लिसालन हेलिक याङन, मचोंने पस्तननो ह्रङ फे ठायस उर्गावन ते ठायस उर्गावन तस्यं (९) थम चोंने ठायस थम चोङन अर्थ सामर्थन चोंल्यं वोल्यं डेड जुव सोस्यं येंने पस्तननो जदि क्रदाचित पिंपंत याङ दिक्वट्वं द्वाकाले दु वनान (१०) दिक्वस्यं दुं बोङ येंने माल्व

थ्वते, अठि भाषास, मनिस्तरपा द्वाकाले श्रीश्रीश्रीपशुपतिट्वं फोडरपा महापातक लाक्व जुरों, निसाष जुयेमाल थ्व(११)ते तंबसासनस, चोस्यं तको अठि भाषा, निस्तरपकास, जनधनलक्ष्मी संतति संतान, पुत्रपौत्र वृद्धि, आयुआरोग्य, थ्वते पुं जुये माल्व जदि (१२) कदाचित कोके खं डेंङन लं जुस्यं हव द्वाकाले, कोके खं मटेंक्व, उ खं जूस्यं कोके खं डेङ लं तस्यं हवसके छुस दिस्यंनो उपद्रव जुको काव टेव जु(१३)रों,

थ्वते तंबसासनस, चोस्य थिरारपाको भाषाया, दृष्ट साखि श्रीश्रीश्रीचंडपितामहट्वं ।। ।।

श्रेयोऽस्तु संवत् ।। ५७३ जेष्टकृष्णदश(१४) म्यां तिथौ, रेवतिनक्षत्रे, शोभनजोगे, शुक्रवासरे ।।

शुभमस्तु ।।

३. नेवाभाषानुवाद

(सिद्धि चिं) ॐ जोजलपा स्वकःहना पशुपतियात ।

छिगु न्ह्योने वःपिं मू जुजुपिं आदि, सत्य बचं ल्हाःपिं, छसलं नालाःकापिं इमिसं छुंकथं थःगु धापू मनालधाःसा पापया भागी जुइ । थुपिं खँ थूम्ह हे पशुपति, छि हे थुकिया साक्षी खः ।

स्वकःहना पशुपति व स्वकःहना निम्ह (कीर्तिमुख व उन्मत्त) भैरवया न्ह्योने हनेबहगु धर्मशिलाय् पाफयाः न्ह्यथना ब्यहोरा थुपिं जुल ।

नांजाःगु (ख्वपया पुलांगु) त्रिपुर लाय्कूया हनेबहम्ह जुजु यक्ष मल्ल थकुजु मूम्हं, नांजाःगु मनिगल (यल लाय्कूया शासक) येथ(दक्षिण)बहालया हनेबहम्ह उदय भारो मूम्ह जुयाः, गुंबहाल (संक्व)या नं, थःथःगु क्षेत्रक्षेत्रं, फम्पि (शिखरपट्टन)या हनेबहम्ह शक्तिसिंह रावुत मूम्हं प्यम्ह शासकतय् क्षेत्रं थुमि मन उलानाः थःथःगु सन्तान कचां कचा, पुस्तां पुस्ता निष्ठापूर्वक नाले धकाः आत्मश्रीदिव्य कबोल याःगु खँ थुपिं जुल ।

ब्यहोरा

चम्पारन (विहार, भारत), लोहावर (उत्तरप्रदेश) थ्व निगू आदिन कोके (कोवने/कोबि) शत्रुतय् खँय्, इपिं बारंबार चाःह्यू वल (अथवा) वःगु दःसा इमि खँ मन्यंसे, मह्यसे (लिउ मजूसे) खुशीसाथ च्वनेमाः । कोकेयापिनि हताः योता(पश्चिम)या लं (फम्पिं), वंता(पूर्व)या लं (ख्वपया सिन्धुलि आदि थासं) गुगुं लं वःसां लिये (प्रत्याक्रमण) खँय् (थःपिं) जानाः (वा) मजासे च्वंपिं प्रस्थान जुइत तयार जुयाच्वंपिं जूसां कोकेतय् खँय् थःथःके लिधना

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

च्वंपिं (फौज) मुनाः गनं धाल अनं थःथःहे नं वनाः न्ह्योने खुशीसाथ (हताः) फः वनेमाः । न्ह्योने फः (भिडे जू) वने खँय् लिसा (हाकनं) हेलचक्राइ यानाः थः यःथे च्वने मज्यू । न्ह्यो फये (सामाना याये) थासय् उर्गावन (भाडाया सैनिक) तय्माः थाय् उर्गावन तयाः, थः च्वने माःथाय् थः च्वनाः ध्यबां समर्थ जुयाः च्वनाच्वंसा (शत्रु) वःसां खुशीसाथ दृढ जुयाः च्वनेमाः । यदि छुं जुयाः विपक्ष जुयाच्वंगु दःसा दुने यंकेमाःपिंत दुने ब्वना यंके माल ।

थुपिं न्ह्यथना ब्यहोराय् निष्ठा तइमखुपिं दःसा स्वकःहना पशुपति तछ्याःगु महापातक लाइगु जुल साखासंतान नाश जुइमा । थुगु तम्बशासन (सिजलय् च्वयातःगु जुजुया उजं) च्वयाः तको न्ह्यथना ब्यहोरा तयाः निष्ठा तयाः पालन याःसा जन, धन, सन्तान, काय् छय् अप्पोय् माल, थुपिं पूवनेमाः । यदि छुं जुयाः कोकेतय् खँ न्यनाः, उगु लँय् जुयाः हःगु अवस्थाय् कोकेतय् खँय् मवंम्ह, उकथं जुयाः कोकेतय् खँ न्यनाः लँय् लानाः हःम्हसिके छुं नं दःसा उपद्रव (नोक्सानी) जक काय् त्यःगु जुल ।

थुपिं तम्बशासनय् च्वयाः कबुलयाःगु ब्यहोरा खंम्ह साक्षी स्वकःहना पशुपति प्राङ्गणया चण्डेश्वर व ब्रह्मा जुल, बांलाय्मा ।

नेपालसंवत् ५७३ तछलागा दशमी तिथी (१ जून १४५३) रेवतीनक्षेत्रय् शोभनयोगय् शुक्रवारय् । भिनेमा ।

४. नेपाली अनुवाद

(सिद्धि चिह्न) ॐ श्री ३ पशुपतिलाई नमस्कार ।

तिम्रो सामु आएका प्रमुख राजाहरु आदि, सत्य भाकी एक भई (आफ्नो वचन) मानेका (यिनीहरुले) यदि (ती) सबै भनाइलाई नअपनाए (ती शासकहरु) पापका भागी हुनेछन् । यी कुरा बुझेका हे पशुपति तिमी नै साक्षी छौ ।

श्री ३ पशुपतिभट्टारक (र) श्री ३ उभय (कीर्तिमुख, उन्मत्त) भैरवको अगाडि रहेको धर्मशिलामा छोई कबुल गरेका व्यक्त व्यहोरा यी हुन् ।

(भक्तपुरको पुरानो) श्रीत्रिपुरदरवार, राजा यक्ष मल्लदेव प्रभुठाकुर प्रमुख, श्री मानिगल (ललितपुरको शासक) येथ(दक्षिण)विहारका उदयसिंह भारो प्रमुख, गुंबहाल (साँखु) आआफ्नो क्षेत्र, फर्पिङ (शिखरपट्टन)का शक्तिसिंह रावत प्रमुख भई, यी चार जनाको क्षेत्रमा, यिनीहरुको मन मिलेर आआफ्नो शाखा-सन्तान, पुस्तौं पुस्ता निष्ठापूर्वक मान्नेछौं भनी आत्मश्रीदिव्य कबोल गरेका व्यहोरा यी हुन् ।

व्यहोरा

चम्पारन, लोहावर यी दुई, आदिले कोके (मधेशी) परचक्र (शत्रु)को कुरामा (तिनीहरु) घुम्न आएमा उनीहरुको कुरा नसुनी, लहैलहैमा नलागी आफू खुशीसाथ रहनु पर्छ । कोकेको हमला चाहे पश्चिमको बाटोबाट होस् वा पूर्वको बाटोबाट, (ती) जुनसुकै बाटोबाट आए पनि प्रत्याक्रमण गर्ने कुरामा आफू मिलेर वा नमिलेर रहे पनि प्रस्थान गर्न तयार हुनुपर्छ । कोकेको कुरामा आफ्ना आश्रयमा रहेकाहरु (फौज) जम्मा गरी जहाँबाट भन्यो त्यहाँबाट आफू समेत गएर खुशीसाथ भिड्न जानुपर्छ । भिड्न जाने कुरामा पछि हटेर हेलचक्राइँ गरी बस्नु हुँदैन, खुसीसाथ भिड्न ठाउँमा जानुपर्छ । (त्यसको लागि) उर्गावन (भाडाको सैनिक) राख्नु पर्ने ठाउँ (ठाना)मा उर्गावन राख्ने, आफू बस्नु पर्ने ठाउँमा आफू बसी, आर्थिक रुपले समर्थ भइरही खुशीसाथ दृढ भइरहनु पर्छ, यदि कदाचित नमिली बसेको अवस्थामा (तिनीहरुलाई) भित्र्याउनु (मिलाउनु) पर्छ । यी व्यक्त व्यहोरामा निष्ठा राखी नमानेमा श्री ३ पशुपति फोडेको महापातक लाग्नेछ, निःसन्तान हुनेछ । यी तम्बशासनमा लेखे जति व्यक्त व्यहोरामा निष्ठा राखी पालन गरेमा जन, धन, सन्तान,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

छोरा नाति वृद्धि आयुआरोग्य पूर्ण हुनुपर्छ । यदि कदाचित कोकेका कुरा सुनेर बाटो हिड्नेलाई ल्याए, कोकेका कुरामा नलागेका, उनीहरुका कुरामा लागी, कोकेका कुरा सुनेर बाटोबाट ल्याएकाले केही कुरा गरेको भए उपद्रव (नोक्सानी) मात्रै लिन पाउनेछ ।

यस तम्बशासनमा लेखिएका, कबोल गरिएका व्यहोराको देखेका साक्षी (पशुपति प्राङ्गणस्थित) श्री ३ चण्ड (चण्डेश्वर) र पितामह (ब्रह्मा) छन् । राम्रो होस् ।

नेपालसंवत् ५७३ ज्येष्ठ कृष्ण दशमी तिथि (१ जून, १४५३ ई.)मा, रेवतीनक्षत्रमा, शोभनयोगमा, शुक्रवारका दिन । (सबैको) भलो होस् ।

५. स्पष्टीकरण

अठि- यस उत्कीर्णलेखमा 'भाषा'को विशेषण रुपमा तीन पटक प्रयोग भएको छ -"अठि भाषा" भनेर । यसको व्युत्पति संस्कृत अस् 'हुनु, रहनु' धातुमा ति, तिङ प्रत्यय जोडिएको 'अस्ति' (छ, हो) भन्ने बुझिन्छ । यहाँ क्रियार्थक नभई अर्थ विस्तार भएर विशेषणात्मक 'लिखित उल्लिखित' हुन गएको बुझिन्छ ।

आत्मश्रीदिव्य - यो कुनै संस्कृत पाठ्यको वाक्यांश बुझिन्छ । यसले के भन्न खोजेको हो बुझिएको छैन । नेसं ६६८ को पशुपतिको उत्कीर्णलेख (रेग्मी १९६६:१०८-१११)मा "आत्माशिरदिव्य" यसै प्रसंगमा लेखिएको छ ।

उर्गावन - नारदस्मृतिको नेवाभाषा टीका न्यायविकासिनीमा उरगावन/उद्गावनि संस्कृत भृत(ज्यालामा काम गर्ने)को पर्याय रुपमा प्रयोग भएको पाइएको छ । (पन्त, २००८:९४) भुत तीन प्रकारको हुने, उत्तम-शास्त्र समात्ने काम गरी जीवन निर्वाह गर्ने, मध्यम-कृषि काम गर्ने र अधम- मानिस बोक्ने काम गरी जीविका गर्ने । यहाँ उत्तम भृतको अर्थका ठाना विशेषमा खटी शत्रुपक्षको निगरानी गर्ने भाडाको सैनिक (Mercenary-Apte) अर्थमा उर्गावन प्रयोग गरिएको छ । यसबाट तत्कालीन सैन्य व्यवस्थासम्बन्धी झलक बुझन सकिन्छ ।

कोके/कोकी - यो शब्दको अर्थ स्पष्ट बुझिएको छैन । नेपाल तराइ तथा भारतीय भूभागलाई बुझाउन नेवाभाषामा यस समयमा 'कोवने' (तलतिर, गो.वं. ४६५४ र कोबि (नेसं.५७४) प्रयोग भएको पाइएकोले यहाँ यसको अर्थ 'तलतिरको' (मधेशी) होला भन्ने थानिएको छ । संशोधनमण्डलका इतिहासकारहरु (धनवज्र वज्राचार्य २०११, ज्ञानमणि नेपाल १९९७, महेशराज पन्त २०१३)ले भने यसलाई एक अलग राज्य सम्झेका छन् । पेटेक (१९८४:१७७)ले भने यो कुनै पारिवारिक नाम मानेका छन्, जसले चम्पारन, लोहावरमा शासन गरे ।

चण्ड-पितामह - यस उत्कीर्णलेखको शुरुमा धर्मशिलाको स्थान परिचय पशुपतिभट्टारक र उभयभैरवको अग्र (अगाडि) भनी पशुपतिमा रहेको प्रमुख देवताहरु पशुपति, कीर्तिमुखभैरव (जनसाधारणले पातालभैरव) र उन्मत्तभैरव देवताहरुको उल्लेख गरेको छ । अन्तमा भने चण्ड-पितामहलाई साक्षी राखिएको छ । वज्राचार्य (२०११:३२५)ले यसको अर्थ सूर्य (चण्डांशु) मानेका छन् । अरु मौन छन् । वास्तवमा यहाँ पशुपतिकै 'श्री ३' चण्ड र पितामह देवता साक्षी राखेको हुनुपर्छ । पशुपति प्राङ्गणको पूर्वोत्तरमा रहेको चण्डेश्वर (शिव) र पश्चिमोत्तर कुनामा रहेको ब्रह्मा (पितामह) यी हुन सक्ने देखिन्छ । यी दुई देवता साक्षीको रुपमा पशुपतिमै टाँगिएको शासकहरुबीच भएको नेसं. ६१५ र ६६८को तम्बशासनमा पनि परेको छ ।

उन्मत्त भैरव पशुपति प्राङ्गणको नेसं ५९१ को शिलापत्रमा नारायण भट्टले नेसं. ५८८ चैत्रकृष्ण ११ मा बनाइयो (क्रियते) भनिएको छ । (टण्डन, १९९९:१३४-१३५) प्रस्तुत तम्बशासनले ५ वर्ष अघि नै यहाँ उन्मत्त भैरव रहेको संकेत गरेको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चम्पारन - प्राचीन मिथिला क्षेत्र, भारतको विहार प्रान्तको जिल्ला पूर्वी चम्पारन जिल्लाको सदरमुकाम बेतिया र पश्चिम चम्पारन जिल्लाको सदरमुकाम मोतीहारी वर्तमान नेपालको सीमासंग जोडिएका प्राचीन राज्य हो ।

तंबशासन

धर्मशास्त्रमा राजकीय लिखतलाई 'शासन' र जनसाधारणको लिखतलाई जानपद/लौकिक भनी उल्लेख गरिएको छ। (पन्त, २०००:११) यहाँ तामामा लेखिएको राजकीय उत्कीर्णलेख अर्थमा तंबशासन शब्द प्रयोग भएको छ । तामापत्र शब्दले दुबैथरि उत्कीर्णलेख बुझिन्छ ।

पस्तननो - यो शब्द नेवाभाषामा संस्कृत 'प्रशन्नत:' (खुशीसाथ)बाट विकास भएको हो कि जस्तो छ ।

पस्थाव - यो संस्कृत प्रस्तावको विकसित रुप मानिएको छ र अर्थ 'शुरुआट' लगाइएको छ ।

भाषा - बोली अर्थ बुझाउने यो शब्द लिखतहरुमा वयान गरिएको ब्यहोरा, विवरण बुझाउने गर्छ, वंशावली आदिमा भने संस्कृतइतर बोलीचालीको मातृभाषा (नेवाभाषा, खसभाषा आदि) बुझाउँछ ।

मंगलस्तुति - यक्ष मल्लले आफ्ना सामन्तहरुलाई पशुपतिको धर्मशिला छुवाई धर्म भाकेको कुरा परेको र पशुपतिलाई साक्षी राखेको यो पन्ध्र अक्षर पाउको मालिनी छन्दी श्लोक अत्यन्त मार्मिक छ । यो मंगलस्तुति मूलत: यक्ष मल्लका छोराहरुबीच भएको नेसं. ६१५ (ईं १४९५) सहमतिपत्रमा पनि उत्कीर्ण गरिएको छ। (टण्डन, १९९९:१३७)

महापातक - ब्रह्महत्या, सुरापान, चोरी, गुरुमासंभोग र यीसंग संगत गर्ने पाँच ठूला पापी (अपराधी) मानिएको छ।

यु लं वं लं - भोट-बर्मेली नेवाभाषाका दिशावाची मूल शब्द वं (पूर्व) ये (दक्षिण) यो (पश्चिम) यं (उत्तर) प्राय: उपसर्ग जोडी प्रयोग गरिन्छ । यहाँ युलं वंलं उपसर्ग सहित दिशावाची शब्द हुन सक्छ, तर लं-को अर्थ स्वतन्त्र 'बाटो' पनि हुने हुँदा यहाँ यु (यो-पश्चिम) र वं (पूर्व) स्वतन्त्र प्रयोग मानिएको छ। यं (उत्तर) र ये (दक्षिण) दिशा "गोन ल" (कुनै पनि बाटो) शब्दले संकेत गरेको छ । यी संकेत गरेको । यी दिशावाची शब्दले काठमाडौं उपत्यका "चार भञ्ज्याङ"लाई संकेत गरिएको छ । यी चार भञ्ज्याङ समय अनुसार फरक फरक स्थानमा रहेको बुझिन्छ । यक्ष मल्लको पालामा चार भञ्ज्याङ साँगा (भक्तपुर अन्तर्गत बनेपा), लेले (मनिगल अन्तर्गत), फर्पिङ, साँखु रहेको देखिन्छ ।

लोहावर - प्राचीन कोशल क्षेत्र, उत्तरप्रदेशको बल्लिआ जिल्ला, रास्रा तहसिल, प्रधानपुर पञ्चायतका तीन मध्ये एक गाउँ । यो स्थान पन्ध्रौं शताब्दिमा नेपालमण्डलबासीको दक्षिणतिरको व्यापार केन्द्र रहेको बुझिन्छ । आशा सफूकुथिस्थित नेपाल-जर्मनी हस्तलिखितग्रन्थ संरक्षण परियोजनाद्वारा छविचित्रित (ई ५१३५/१३) पन्त (२०००:२८-२९) द्वारा प्रकाशित नेसं ५७१ (ई. १४५१)को "लोहाभर वनेया संप्रधार" (लोहावार जाने सहमति) लिखतमा काठमाडौं तेदोबहार (टेबहाल)का पाँच श्रृंखलीकार (सिखराकार)ले यो सहमति गरी त्यहाँ पालोपालो जाने व्यवस्था गरेका थिए । त्यस व्यवसायमा लाग्दा 'नायक'लाई दिने 'बा तंका' (आधा टंका) बाहेक अरु सबै आम्दानी मधकार (मंका:/साझा सम्पति) हुने व्यवस्था गरिएको छ । (पन्त, २०१३:२३-३०)ले "तात्कालिक नेवारीभाषा राम्ररी नबुझिएको" स्वीकारी "अघिबाटै लोहावरसँग मुठभेद भइसकेको" ठान्नु भएको छ। ब्याम्ब्रिजमा रहेको हिरण्यसप्तक ग्रन्थको अन्तमा टिपिएको टिपन अनुसार नेसं. ५७४ (ई. १४५४)मा लोहावर (ल्वाह्वावरि), सप्तरी (सपथरि) र रायगढ (रायगड)का लडाकुहरु संयुक्त रुपमा नेपालमण्डलमाथि आक्रमण गर्न आएका थिए । (हेर्नुहोस् - परिशिष्ट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सकुडा - यसको स्पष्ट अर्थ र उत्पति बुझिएको छैन । प्रस्तुत तम्बशासनको वाक्यांश "थव थव सकुडा सकुडावु", "चवभयस सकुडावु" बाट यसको भावार्थ स्थान, क्षेत्र, प्रदेश बुझिन्छ ।

हाथार - प्रस्तुत तम्बशासनमा "कोके हाथार" प्रसंग आएको अर्थपूर्ण छ । नेपालमण्डल कोवने/कोके (मध्येशी) राज्यको आक्रमण धेरै पहिलेदेखि हुँदै आएको हो । गोपालादि राजवंशावलीमा नेसं २३१ देखि ४३२ सम्म दुइ सय वर्ष नेपालमण्डलमा डोय (मैथिलहरु)बाट निरन्तर आक्रमण भएको वर्णन छ । तर रुद्र मल्लले आफ्नी बहिनी देवलदेवीको विवाह तिरहुती (मैथिली) राजा हरसिंहदेवसंग गरिदिए पछि त्यो साम्य भएको थियो । परन्तु अर्को मैथिलक्षेत्रीय राज्य चम्पारन र लोहावर यस प्रयासमा लागिरहेको देखिन्छ । यहाँ हाथार (संस्कृत हन्तृ 'मार्ने', नेवाभाषा हता: 'आक्रमण') प्रसंग त्यसैको प्रमाण हो ।

यक्ष मल्लले आफ्नो समयमा कतै आक्रमण गरी राज्यविस्तार गरेको प्रमाण पाइएको छैन । उनी रक्षात्मक स्थितिमा रहन सामन्त शासकहरु बीच सहमति बनाएको र त्यसको पचासौं दिन नेसं. ७५३ श्रावण शुक्ल पूर्णिमा ख्वपगढ (भक्तपुर किल्ला) बनाउन शुरु गरेको देखिएको छ । वज्राचार्य, २०११:३२७-३३१) तर इतिहासकारहरु यक्ष मल्लले नेपालमण्डल राज्यविस्तार गरे भन्ने ठान्छन् । यसको कारण हो यक्ष मल्लका सातौ पुस्ताका युवराज जगज्ज्योति मल्ल (राजा ई. १६१६-३६)ले शसं १५३६ (ई. १६१४)मा यक्ष मल्ल बितेको १३२ वर्षमा रचेको स्वरोदयदीपिका (नरपतिजयचर्याटीका)मा आफ्नो वंशावली बयान गर्दा उनीबारे बढाइँ गरी लेखेको प्रशस्ति । यहाँ उनले यक्ष मल्लले पूर्वमा बङ्गदेश (बङ्गाल), पश्चिममा पालपा (पाल्पा), दक्षिणमा सुरनदी (गङ्गा) र उत्तरमा सप्ताहगम्याभूमि (सात दिनमा पुग्ने भूमि) सम्म आफ्नो राज्यविस्तार गरेको चर्चा गरेको छ । (शास्त्री, १९०५:१०७)

हेलिक - यसको स्पष्ट अर्थ बुझिएको छैन । यहाँ पूर्व अध्येताहरुकै अर्थ्याइ 'हेलचक्राइँ' नै मानिएको छ ।

स्रोत सामग्री

टण्डन, गोविन्द, ई.१९९६/१९९९
पशुपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, एक भाग (परिचय), दुइ भाग (अभिलेख) । काठमाडौ : झरेन्द्र शम्शेर ।

नेपाल, ज्ञानमणि, ई.१९९७
नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास । कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, विसं २०५४ ।

पन्त, दिनेशराज (सं), ई.२००८
न्यायविकासिनी । काठमाडौ : कानूनी व्यवसायी क्लब, बिसं २०६५ ।

पन्त, महेशराज, ई.२०००
ताडपत्रमा लेखिएका, वि.सं १४८७ देखि १५१२ सम्मका, ... ५२ वटा लिखतपत्र" पूर्णिमा, १०० (विसं २०५७ आश्विन) १-३७ । लिखतपत्र ३९ संख्या, पृ.२८-२९ ।

पन्त, महेशराज, ई.२०१३
"नेवारराज्यको कानूनी लिखत" । कानूनी आयोग पत्रिका (काठमाडौ : नेपाल कानून आयोग, विसं २०७०, पृ.२८-२९ ।

वज्राचार्य, धनवज्र, ई.२०११
पूर्वमध्यकालका अभिलेख । कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, विसं २०६८ ।

वज्राचार्य, धनवज्र र टेकबहादुर श्रेष्ठ, ई.१९७०
दोलखाको ऐतिहासिक रुपरेखा । काठमाडौ : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, विसं २०३१ ।

Apte, Vaman Shivaram, 1986
The Practical Sanskrit-English Dictionary. Kyoto: Rinsen Book Company.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Bendall, Cecil, 1992
Catalogue of the Buddhist Sanskrit Manuscripts in the university Library, Cambridge. Reprint. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. (first ed. 1883)
Malla, Kamal P. (chief ed.), 2000
A Dictionary of Classical Newari Compiled from Manuscript sources. Kathmandu: NBDC, Cwasapasa.
Nepal German Manuscript Preservation Project, 1970-2001
Manuscripts and documents microfilmed in the name of PN (Pashupatinath) during 1998.
Petech, Luciano, 1984
Medieval History of Nepal (c.750-1482). Revised 2nd ed. Rome: IsIMEO.
Regmi D.R., 1966
Medieval Nepal, Part III. Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay.
Sastri, Hara Prasad, 1905,
A Catalogue of Palm-leaf & Selected Paper MSS Belonging to the Durbar Library, Nepal. Calcutta: Baptist Mission Press.
Vajracarya, Dhanavajra and Kamal P. Malla, 1985
The Gopālarājava?śavalī. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

परिशिष्ट

हिरण्यसप्तक (नेसं. ३१६)को पुष्पिकोत्तर टिपन

मूल पाठ

१. ? सम्वत ५७४ फाल्गुनि शुद्धि १२ थ्व संवछरस कोबिन ल्वाह्वावरिया, प्रभितन : सपथरिया : रायगडया : थ्व स्वंह्मं राजा मुङन : द्वलषास : दिकोत्वं

२. श्रीकीर्तिसिहङत्वं ।। यंधुनिया जगता मभि ।। थुति मुङन ।। श्री जक्ष मल्लदेव राजात्वं उपर वव, ।। थुति वव, डल ङिनिचोस संग्राम ।। श्री २ जक्ष मल्लदेवस्यं फुङ हंङा ।।

(क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालय, लगत संख्या १६९१, क्याम्ब्रिज डिजिटल लाइब्रेरीबाट साभार, ६ जनवरी २०१५)

नेपाली अनुवाद

(सिद्धि चिह्न) नेपालसंवत् ५७४ फाल्गुन शुक्ल १२ (ई. १४५४ फेब्रुवरी १०) कोबि (तलतिर = मधेश)बाट लोहावर (मूल- ल्वाह्वावरि/उत्तरप्रेदेश, भारत) आदि (प्रभिृति)ले सप्तरी (मूल-सपथरि/नेपाल तराई?)का, रायगढ (मूल- रायगड/उडिसा, भारत) का, यी तीन (स्थानका) शासक(राजा)हरु जम्मा भई (नेपालमण्डल आक्रमण गर्न आए) । (तिनीहरुलाई परास्त गर्न) दोलखामा रहनु भएका (सामन्त पात्र) श्रीकीर्तिसिंह, यंधुनि (सिन्धुली ?)का मभी (मध्यस्थ, स्थानीय प्रशासक) जगता - यिनीहरु जम्मा भई श्री यक्ष मल्लदेव राजालाई उपर (युद्ध शान्त गर्न)को लागि आए । (यिनीहरुको) यहाँ (कोबि)बाट आएका (लडाकु) दल(संग) ङिनिचो(?)मा सङ्ग्राम (भयो) । राजा यक्ष मल्लदेवले (तिनीहरुलाई) जितेको थियो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

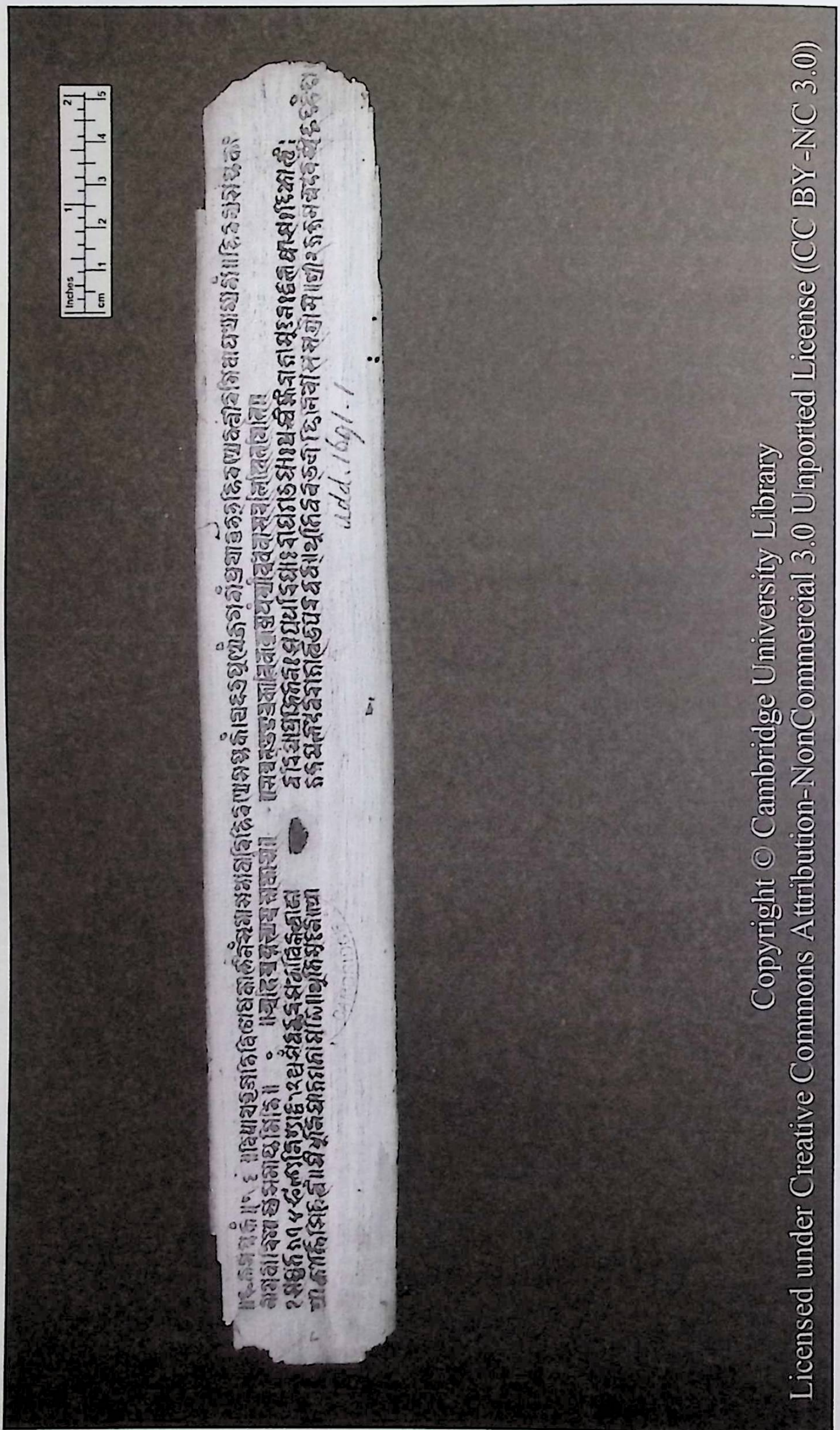

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

महायोगी मिलारेपाको काठमाडौं उपत्यकाको यात्रा

- कल्पना पराजुली*

तिब्बती भाषी हिमाली क्षेत्रमा सर्वाधिक चर्चामा रहेका योगी मिलारेपा (सन् १०४०-११२३) को जन्म चीनको स्वशाषित क्षेत्र तिब्बतको उचाङ् प्रान्त अन्तर्गत क्याङाचा गाउँमा भएको थियो । बौद्ध धर्म अभ्यास गर्ने क्रममा नेपालका हिमाली भूभाग र काठमाण्डू वरपरका क्षेत्रमा समेत तपश्या गरेका मिलारेपाको जीवनी र गीतहरुको संग्रह तिब्बती र अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित छन् । १ नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा काठेछापा (xylograph) को रुपमा सङ्कलित दुई पुस्तकको आधारमा उनको नेपालको केही भागको यात्रासम्बन्धि प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको तिब्बती शाखामा रहेको पोका संख्या ६५७ र ६७९ मा रहेका दुईवटा पुस्तकहरुमा मिलारेपाको जीवनी र गीतहरुको विस्तृत सङ्कलन दिइएको छ । अन्य पोकाहरुमा कहीँ सँगसँगै र कहीँ अलगअलग रुपमा यी रचनाहरु रहेका छन् । तीमध्ये पोका संख्या ६५७ मा रहेका दुई पुस्तकहरुलाई सन्दर्भग्रन्थको रुपमा लिइएको छ । रुपे ग्येन्चेन (चाङ् न्योन हेरुक) विरचित १२१ पन्ना भएको नाल्ज्योर घ्यी वाङ्छ्युग धाम्पा जेचुन मिलारेपे नाम पार थार्पा धाङ् थाम्चे ख्येन्पाई लाम्तोन श्युग्सो (सद् योगेश्वर भट्टारक मिलारेपाको विमोक्ष तथा सर्वज्ञताको मार्गनिर्देशिका) ग्रन्थमा मिलारेपाको पूरै जीवनी दिइएको छ । यो ग्रन्थ माइक्रोफिल्म रिल नं. AT २७/२ मा पनि उपलब्ध छ ।

त्यस्तै चाङ्न्योन हेरुकाद्वारा सङ्कलित २९२ पन्ना भएको जेचुन मिलारेपे नाम्थार ग्येपार छ्ये वा गुर्बुम शुग्सो (भट्टारक मिलारेपाको विस्तृत जीवनी र सहस्रगीत) मा मिलारेपाले नेपाल र तिब्बतको विभिन्न क्षेत्रमा गाएका गीतहरु पृष्ठभूमिसहित छापिएका छन् । माइक्रोफिल्मको AT २७/३ रिलमा यी गीतहरु उपलब्ध छन् ।

मिलारेपाको संक्षिप्त जीवनी

हिमाली क्षेत्रमा एकदमै प्रसिद्ध बौद्ध योगी तथा दोहा गायक मिलारेपाको बाल्यकालको नाम थोपागा थियो । अत्यन्त धनी परिवारमा सन् १०४० मा जन्मेको थोपागाको कुल मिला थियो । तिनै मिला कुलमा जन्मेका व्यक्ति पछि सुतीको बर्को (रे) मात्र ओडेर हिमालमा बस्न सक्ने व्यक्ति (पा) भएपछि मिलारेपा नामले चिनिए । उनको नामअगाडि भट्टारक (जेचुन), योगेश्वर (नाल्ज्योर घ्यी वाङ्छुग) जस्ता पदवी पनि जोडेर जेचुन मिलाजस्ता शब्दले पनि उनलाई सम्बोधन गरिन्छ ।

चाङ्न्योन हेरुक अर्थात् रुपे ग्येन्चेन (सन् १४५२-१५०७) ले पन्ध्रौं शताब्दीमा लेखेको मिलारेपा

---

* तिब्बती भाषा सहायक, राष्ट्रिय अभिलेखालय ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विमोक्ष (नाम्थार) को नौ अध्यायमा आधारित भएर सङ्क्षिप्त परिचय यहाँ दिइन्छ । मिलाशेराव ग्याल्छेन र कार्मो ग्येनका पुत्रको रुपमा तिब्बतको क्याङाचामा जन्मेका थोपागालाई सात वर्षको उमेरमा पितृशोक पर्‍यो । आमा र बहिनीसँगै उनी काका र फुपूको घरमा नोकरको रुपमा काम गर्न बाध्य भए । सोह्र वर्षको उमेरमा पैतृक सम्पत्ति आफन्तहरुबाट प्राप्त गर्ने क्रममा असाध्यै अपमानजनक रुपमा पिटिए । सम्पत्ति नपाएको रिसमा आमाले मिलारेपालाई टुनामुना सिकेर काकालगायतका आफन्तहरुलाई मार्न झाँक्रीहरुकहाँ पठाइन् । खुलुङ्पा योन्तेन ग्याछोबाट मार्ने कुविद्या सिकेर काकाको छोराको बिहेमा भोज खान लागेका ३५ आफन्तहरुलाई एकै चिहान बनाइएदिए । काका र फुपू संयोगवश बाँचे । फेरि आमाको आग्रहमा युङ्तोन ठोग्याल नामक झाँक्रीबाट असिना पार्ने विद्या सिकेर आफ्ना मामाको जग्गाको बाहेक सबै गाउँलेहरुको बाली उठाउन ठिक्क पारेको उवा नष्ट पारिदिए। यस्ता कुकृत्यहरुबाट पछुतो मानी बुद्ध धर्म सिकाउने सद्गुरुको खोजीमा पुर्ख्यौली गाउँमा नफर्किकन लोढाग भन्ने ठाउँतिर लागे ।

तिब्बतको ल्होढाग भन्ने स्थानमा मार्पा लोचावा (सन् १०१२-९७) नामक बौद्ध गुरु र अनुवादक लाई भेटेर बौद्ध धर्मको अभ्यास गर्न थाले । मार्पाले लगभग २१ वर्ष नेपाल र भारतको भ्रमण गरी भारतीय गुरुहरु नारोपा, मैत्रीपा, कुकुरिपा तथा नेपाली पिण्डपातिक, चिर्थापा र फम्थिङ्पाबाट बुद्ध धर्मको शिक्षा दीक्षा लिई अभ्यास गरेका थिए । एघारौं शताब्दीमा उत्तरी भारत र काठमाण्डू उपत्यकामा प्रचलित वज्रयान बौद्ध धर्मका संस्कृत, अपभ्रंश आदि भाषाहरुमा लेखिएका ग्रन्थहरुको तिब्बती भाषामा उल्था गर्नमा मार्पाको उल्लेखनीय स्थान छ । यिनै मार्पा गुरुको सेवा गरी मिलारेपाले वज्रयानको उच्चतम अभ्यास महामुद्रासँग सम्बन्धित उपदेश प्राप्त गरे । मार्पाका छोराका लागि मिलारेपा एक्लैले बनाएका 'सेखार गुथोग' नामक नौतले भवन तिब्बतको न्यानाङ्मा अहिले पनि छँदैछ । त्यसैको प्रतिलिपि भक्तपुरको महामञ्जुश्री क्षेत्रमा बनाइएको छ, जहाँ मिलारेपाले एघारौं शताब्दीमा ध्यान गरेका थिए । आफ्ना गुरुबाट वज्रयानका अभिषेक र उपदेशहरु लिएपछि साधनाको क्रममा मिलारेपा नेपालको हिमाली क्षेत्रका गुफाहरुमा आए । सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु गाविसमा रहेको ताग्फुग सेङ्गे जोङ गुफामा लामो समयसम्म तपस्या गरेको कुरा प्रसिद्ध छ । त्यस्तै भक्तपुर, मनाङ, उत्तरी गोर्खाका नुव्री र चुम्, मुस्ताङ र दोलखाको लाब्ची क्षेत्र मिलारेपाका तपोभूमि हुन् । चुमपारिको ढाग्कार तासो क्षेत्रमा मिलारेपालाई महामुद्रा सिद्धि भयो । त्यसपछि पनि तिब्बतको दिङ्री, कैलाश, डिन, न्यालाम, छुवार आदि क्षेत्रहरुमा तपस्या गर्दा धेरै चेलाहरु बन्न पुगे । तीमध्ये रेछुङ् दोर्जे ढाग् नामक मन्त्रधर र दाग्पो लार्जे गम्पोपा नामक भिक्षु प्रमुख चेलाहरु भए । ८३ वर्षको उमेरमा लाव्ची छुवार भन्ने ठाउँमा धेरै चेलाहरुको बीचमा परिनिर्वाण प्राप्त भयो ।

मिलारेपाको गीतहरु (मिलाई गुर्बुम)

मिलारेपा बाल्यकालदेखि नै सुमधूर स्वरका धनी थिए । आमासँग गाउँमा हुँदा नै गीतमा मस्त भएर हिँड्दा दुःखी आमाको कुटाइ खानु परेको थियो । मार्पा गुरुसँग उपदेश पाएर ध्यान गर्ने क्रममा हिमालयका गुफा, कन्दराहरुमा मानिसहरु भेट्दा पनि गीतमै उपदेश दिने गर्थे । गाउँलेहरुले ती गीतहरु कण्ठस्थ पारेर गाउने गर्थे । वज्रयान पद्दतिको उच्चतम अवस्था महामुद्रा सिद्धिपछि पनि आफ्नो बोधका अभिव्यक्तिहरुलाई गीतमार्फत् नै प्रस्तुत गरे । भारतीय महासिद्धहरुले आफ्ना बोधका अभिव्यक्तिहहरुलाई गीतमार्फत् नै प्रस्तुत गरे । भारतीय महासिद्धहरुले आफ्ना बोधका अनुभूतिहरुलाई दोहाको रुपमा प्रस्तुत गरे जस्तै तिब्बती सिद्धहरुले गुरको रुपमा व्यक्त गर्ने प्रचलन छ । जात्राहरुमा गाइने गीतहरुलाई तिब्बती भाषामा 'शे' वा 'लु' भनिन्छ । यसैबाट तामाङ भाषामा 'सेलो' को

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रचलन चलेको हुनसक्छ । यस सन्दर्भमा मिलारेपाका गीतहरु लोकगीत नभएर लोकगीतको भाकामा गाइएका दोहाहरु हुन् जसमा दार्शनिक शब्दहरुलाई उपमाहरुको प्रयोगबाट मिठासयुक्त बनाइएको हुन्छ ।

मिलारेपाका प्रमुख गीतहरुलाई संकलन गरेर तृतीय कर्मपा राङ्जुङ दोर्जे (सन् १२८४-१३३९) ले जोनाग्मा नामक दोहासंग्रह छपाए । पछि मिलारेपाको परम्पराधर शिष्यहरुले धेरै गीत (दोहा) हरु संकलन गर्ने क्रममा अलग-अलग स्थानमा लेख्ने काम गरे । पन्ध्रौं शताब्दीमा चाङ्न्योन हेरुक नामक विद्वान् साधकले मिलारेपाले तपस्या गरेका विभिन्न स्थानहरुको भ्रमण गरी वृहत आकारको मिला गुर्बुम नामक ग्रन्थलाई लिपिबद्ध गराई काठेछापामा छपाएर हिमाली क्षेत्रमा प्रचार-प्रसार गरे । यो ग्रन्थमा ५८ वटा दोहा (गीतहरु) संकलित छन् । जीवनीग्रन्थमा जस्तो क्रमवद्ध रुपमा घटनाहरु छैनन् । यसअन्तर्गत योल्मो घाड्राई कोर (योल्मो हिमाच्छादित क्षेत्र विषय), ख्यीरा रेपा धाङ जाल्वे कोर (ख्यीरा रेपा मिलन विषय), खोखोम ग्याल्पो छोए चिङ छेरिङ मे लाग्ताछिर न्युल्वे कोर (भक्तपुर राजाले पूजा गरेको तथा छेरिङ्मा देवीले चियाएको दृश्य) र धर्मवोधि धाङ जाल्वे कोर (धर्मवोधिसँग मिलन) जस्ता गीतहरु नेपालको विभिन्न भू-भागसँग सम्बन्धित छन् ।

काठमाण्डू उपत्यका वरिपरि मिलारेपा

मिला शतसहस्र दोहा (मिला गुर्बुम) को २७औं अध्याय खोखोम ग्याल्पोए छोचिङ छेरिङ्मे लाग्ता छिर न्युल्वे कोर (भक्तपुर राजाले पूजा गरेको र छेरिङ्माले लुकामारी गरेको) मा मिलारेपाको भक्तपुर यात्राको प्रसंग दिइएको छ । यहाँ खोखोम भन्नाले ख्वप देश भक्तपुर (भादगाउँ) भन्ने बुझ्नुपर्छ । तिब्बती भाषामा कान्तिपुर (काठडमाण्डू) लाई याम्बु, ललितपुर (पाटन) लाई येराङ र भक्तपुर (भादगाउँ) लाई खोखोम भनिन्छ । हुन त मिलारेपाको समय अर्थात एघारौं शताब्दीमा तीनवटा अलग देशहरु नभएकाले समष्टिमा भाल्युल मात्र भन्ने चलन पाइन्छ । तर पन्ध्रौं शताब्दीमा चाङ न्योन हेरुक नेपाल आउँदा भने तीन देशहरुमा अलग-अलग राजा (ग्याल्पो) हरु भइसकेका हुनाले चाङ् न्योनहेरुकले नै खोखोम ग्याल्पो (भक्तपुर राजा) भनेको हुनसक्छ ।

यो अध्यायमा मिलारेपालाई मोनयुल न्यीश्याङ भन्ने ठाउँ को रि कात्याको गुफामा मौनव्रत धारण गरी नदी प्रवाह योगमा रहेको भनी बताइएको छ । मोनयुल भन्नाले हिमालय पर्वत शृङ्खलाको दक्षिणतिरका क्षेत्रलाई बुझिन्छ । भुटान, सिक्किम र अरुणाचल प्रदेशका हिमाली क्षेत्र पनि मोन्युलमै पर्दछन् । नेपालका किरातहरुलाई पनि मोन्या भन्ने गरेको पाइन्छ । न्यीश्याङ भन्नाले सामान्यतया हालको मनाङ उपत्यकालाई बुझिन्छ । कात्यारि भन्नाले तिब्बतको विद्वान्हरुले भक्तपुरको सुडाल क्षेत्रमा पर्ने महामञ्जुश्री पर्वतलाई भन्ने गरेको पाइन्छ । यसरी भक्तपुर आउनुपूर्व मिलारेपा हिमालय पर्वतको दक्षिणी भागमा नदी बगेको ठाउँमा रहेको गुफामा ध्यानमग्न भएको देखिन्छ । न्यीश्याङका केही शिकारीहरु शिकार खेल्न जाँदा त्यस्तो ध्यानमग्न व्यक्तिको हेराइबाट तर्सेर भागे । फेरि फर्केर आई तिमी जिउँदो मान्छे हौ कि भूत हो भन भनी सोध्दा पनि केही उत्तर नपाएपछि विषालु वाणले हान्न थाले । वाणले नछोएपछि नदीमा फाल्न खोज्दा जीउ नै उचाल्न सकेनन् । आगोले डढाउन पनि सकेनन् भने आसनसहित जीऊलाई भीरबाट नदीतिर खसाल्दा उनको शरीरले पानीलाई नछोइकन पद्मासनमै बसे । मिलारेपाको शरीर आफसेआफ माथि आई पहिलेकै ठाउँमा रह्यो ।

शिकारीहरु अचम्म मान्दै हतार हतार त्यहाँबाट भागे । कुरा गर्दै जाँदा पहाडको फेदमा ख्यीरा रेपा नामक व्यक्तिले उनीहरुको कुरा सुनेर ती व्यक्ति त मेरा गुरु हुन् । तिब्बतका महायोगी उनका त्यस्ता क्रियाकलापले उनको सिद्धि जनाउँछ । उनले मिलारेपाको मृग, कुकुर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

र शिकारीसँग भएको घटनालाई उनीहरुका अगाडि बताए र आफू मिलारेपाको कारण धर्म अभ्यासी भएको पनि बताए । यो सुनेर शिकारीहरुमा पनि मिलारेपाप्रति अगाध श्रद्धा पैदा भयो । यसरी मिलारेपाको ख्याति नेपालभर फैलियो ।

मिलारेपाको ख्याति सुनेर पाटन (येराङ) र भक्तपुर (खोखोम) का राजाले पनि सुनेर आश्चर्यचकित हुँदै श्रद्धाले युक्त भए । त्यही बेलामा भक्तपुर राजालाई तारादेवीले 'तिम्रो भण्डारमा भएको काशीका सुती वस्त्र र विजय हेर्रो (अरुर नाम्याल) नेपालको दक्षिण दिशाको पर्वत न्यीश्याङ कात्याको गुफामा रहेका दश भूमिका महाबोधिसत्व भोटका योगीलाई चढाऊ । अहिले र पछिका जीवनहरुमा धेरै फाइदा हुनेछ' भनिन् । यस्तो भविष्यवाणी पाएपछि राजाले पनि भोटभाषा जान्ने दूत मिलारेपा भेट्न पठाए । उक्त दूतले मिलारेपाले यो जीवनका सबै सांसारिक कुराहरु त्यागेको चर्चा देखेपछि आश्चर्यचकित भई श्रद्धाले युक्त भए । मिलारेपा यिनै हुन् भन्ने पक्का भए पनि निश्चित गर्नका लागि यसरी सोधे, 'गुरुजी, तपाईंको नाम के हो ? खानपिनका सामग्री विना यस्तो ठाउँमा बस्दा गाह्रो हुन्न र ? आवश्यक सामग्रीहरु सबै त्याग गर्नका उद्देश्यहरु के हो ?' मिलारेपाले दूतलाई यस्तो उत्तर दिए- 'म मिलारेपा नामक तिब्बती योगी हुँ । सामग्री नहुनेलाई दुःख पनि हुन्न भन्ने मान्यता भएकाले यस्तो भएको हो । यसको विषयमा एउटा दोहा (गीत) गाएपछि उक्त दूत भक्तपुर राजाकहाँ गएर यस्तो वृत्तान्त बताए ।

राजामा पनि श्रद्धा पैदा भएकाले उक्त मिलारेपालाई भेटेर 'यहाँ निमन्त्रणा गर । यदि आउन मानेनन् भने यो काशिका वस्त्र र विजय हर्रो चढाऊ' भनी दूतलाई भने । उक्त दूतले मिलारेपालाई भेटेर भक्तपुर र पाटनको राजाले भोटका जोगीलाई बोलाउन पठाएकाले जाउँ भनी अनुरोध गर्दा मिलारेपाले यस्तो उत्तर दिए- 'सामान्यतया म गाउँमा गएर मानिसहरुसँग परिचय गर्दिनँ । विशेष गरी राजाहरुसँग भेट गर्ने तरिका थाहा छैन । भोजन र पेयपदार्थको भोग गर्न मलाई आउँदैन । धर्म अभ्यासी भोक र जाडोले मरेको कुनै इतिहास छैन । राजाको संगत गर्ने व्यक्तिले आफ्नो गुरु छोड्न सक्छ । म ल्होढाग् मार्पाको उपदेश अनुसार अभ्यास गर्ने व्यक्ति भएकाले त्यहाँ जान्न । तिमी फर्केर जाऊ ।'

दूतले फेरि भने- 'एक महाराजले पठाएर एउटा जोकि (योगी) लाई बोलाउन खुट्टा दुखाएर आएको छु । रित्तो हात कसरी जानु ?' मिलारेपाले पनि 'म पनि महाचक्रवर्ती राजा हुँ । मभन्दा खुसी र शक्तिशाली र धनी राजा छैनन् ।' भनी उत्तर दिए । दूतले फेरि भने- 'चक्रवर्ती राजाको राज्यमा सात रत्न हुन्छन् । तपाईं एउटा जोगी हुनाले कुनै राजाभन्दा महान् र धनी भएको देखाउनुहोस् ।' मिलारेपाले सांसारिक राजा र मन्त्रीहरुले पनि मेरो राज्य जसरी अभ्यास गरेमा उत्तम राजा हुने छन् भनि बताए । राजाको सात रत्नलाई सात आर्य धनसँग मिलाएर गीत गाए । यसमा चक्र रत्नलाई श्रद्धा धनसँग, मणि रत्नलाई प्रज्ञा धनसँग, स्त्री (रानी) रत्नलाई शील धनसँग, अमात्य रत्नलाई समाधि धनसँग हस्ति रत्नलाई ह्री (लज्जा) सँग, अश्वरत्नलाई वीर्यधनसँग र सेनानी रत्नलाई श्रुति (अध्ययन) धनसँग समन्वय गरेर ती आर्य धन आफूसँग भएकाले चक्रवर्ती राजाभन्दा सुखी, शक्तिशाली र धनी भएको भावसहितको गीत सुनेपछि यो त साँच्चिकै धर्मपद्दति रहेछ भन्ने विश्वास दूतमा पैदा भयो । दूतले यो वास्तविक कुरा हो भन्दै राजा भेट्न आउन नमिल्ने हो भने राजाले पठाएका यी दूई बहुमूल्य कुराहरु लिनुहोस् भनि काशिका सुतीवस्त्र र विजय हर्रो चढाए । मिलारेपाले पनि दुई उपहार लिएर राजाप्रति पुण्य परिणामना गरे ।

पछि मिलारेपाका दुई चेलाहरु रेछुङ्पा र शेन्गोम रेपा उनलाई तिब्बतमा बोलाउन आउँदा न्यीशाङ र नेपालका डाकुहरुले ती दुवैलाई लुट्न खोजे । हामी जोगीलाई छोडिदेऊ भन्दा उनीहरुले साँच्चिकै जोगी त

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सन्च जोगी (मिलारेपा) हुन्भने । तिनै जोगीका चेला हामी हौं भन्दा छाडिदिए । यसबाट के देखिन्छ भने मिलारेपाको ख्याति नेपालको सीमान्त क्षेत्रका शिकारी र डाकूहरुसम्म पनि पुगेको रहेछ । राजा देखि रङ्कसम्म सबैले चिने पनि मिलारेपा वस्तीमा आकर्षित नभएको देखिन्छ ।

पछि एउटा गीतमा भक्तपुरका राजाले पठाएको उक्त काशिका नामको सुती वस्त्र आफ्नो उच्चस्तरको ध्यान चण्डाली (तुम्मो) मा प्रयोग गरेको र हर्षो चढाएको कारणले भक्तपुर र पाटनमा सात वर्षसम्म कुनै प्रकारको रोग लाग्ने छैन भनि कामना गरेको देखिन्छ । तत्कालीन भक्तपुरका राजाले पठाएका दूत र मिलारेपाको भेट भएको स्थान हालको सुडाल क्षेत्रको ल्हासा पाकु डाँडा हो भनेर तिब्बती विद्वान्हरुले लेखेका छन् ।२ तिनै तिब्बती रचनाहरुको आधारमा ठाङ्गु रिन्पोछे नामक गुरुले मिलारेपाले बनाएको शेखार गुथोग भवनको आकृति भएको ध्यान केन्द्र बनाई तीन वर्षे गुफाबास कार्यक्रम चलाउनु भएको छ । मिलारेपाको प्राचीन मूर्ति पनि गुफा नजिकै रहेको गुम्बा (विहार) मा छ ।

मिलारेपाले नुवाकोट (भाल्पोजोङ), मनाङ (न्येशाङ कुर्ती), योल्मो (तागफुग् सेङ्गे जोङ फुग्),३ काठमाण्डू उपत्यका र तिब्बतका लामाहरुको सम्बन्ध यो लेखमा देखाइयो । भक्तपुरको राजालाई सन्देश दिने तारा (डोल्मा सुङ्ज्योन) भक्तपुर दरबार क्षेत्रको तलेजु मन्दिर परिसरमा रहेको मानिन्छ ।

पाद टिप्पणी

१. यसको वारेमा The Hundred Thousand Songs of Milarepa र The Life of Milarepa उपलव्ध छन् ।

२. Hubert Decleer ले Mila repa/has-bajra in Nepal नामक अनसन्धान पत्रमा बिस्तत जानकारी दिएको छ ।

३. यसको बारेमा Andrew Quintman ले Redacting Sacred Landscape in Nepal: The Vicissitudes of Yolmo's Tiger Cave Lion Fortress मा अनुसन्धान गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

Chang, Garma C.C. (trans.) 1962. *The Hundred Thousand Songs of Milarepa* . Boston: Shambhala Publications, Reprint edition, 1999.

Decleer, Hubert 2010. *Mila repa/has-bajra in Nepal* Notes for SIT Students.

Heruka, Tsang nyon: *rnal ' byor gyi dbang phyug dam pa rje btsun mi la ras pai rnam par thar pa dang thams bcad mkhyen pai lam bston bzhugs so*. M.F. No: At 27/2 National Archives Nepal.

Heruka, Tsang nyon: *rje btsun mi la ras pai rnam thar rgyas par phye ba mgur 'bum bzhugs so*. M.F. No: At 27/3 National Archives Nepal.

Lhalungpa, Lobsang P(.trans) (1977). *The Life of Milarepa*. Boston: Wisdom Publications.

Quintman. Andrew 2014. *The Yogin and the Madman* New York : Columbia University Press.

Quintman. Andrew 2014 Redacting Sacred Landscape in Nepal: The Vicissitudes of Yolmo's Tiger Cave Lion Fortress in *Himalayan Passages* edited by Benjamin Bogin and Andrew Quintman, Boston: Wisdom Publications.

Shakya, Min Bahadur Milan Shakya (Trans.) 2007 *The Life of Milarepa* (Nepali Translation) Patan : Nagarjuna Institute of Exact Methods.

Tiso, Francis V. 2014 *Liberation in One Lifetime Biographies and Teachings of Milarepa California* : North Atlantic Press

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्थाया गतिसूत्रमीमांसाख्यपाण्डुलिप्या अनुशीलनम्[1]

- सहप्रा. भीमप्रसादकण्डेल*

१. विषयसन्दर्भः

नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये पाणिनिव्याकरणस्य केषाञ्चन प्रमुखसूत्राणां विचारपरकाः पाण्डुलिपयः संरक्षिता इति सूचना नेपालजर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षणपरियोजनाद्वारा (NGMPP) निर्मितां नेपालस्थहस्तलिखितग्रन्थानां प्रारम्भिकतथ्याङ्कसूचीम् (preliminary database) अवलोक्याऽधिगता । तत्र पाणिनिसूत्रविचारपरा एकोनविंशतिसंख्यकाः पाण्डुलिपयो दृष्टिपथमायाताः । तदनु मया तासां राष्ट्रियाभिलेखालये स्थितान्यणुचित्राणि (Microfilms) गवेषयित्वा विलोकितानि तान्यापाततोऽधीतानि च । । सूत्रार्थविचारपरा अद्य यावत् प्रकाशमनागतास्ताः पाण्डुलिपयः पृथक् पृथग् अणुचित्रसंख्यायां मूलग्रन्थसंख्यायां (लगतसंख्या) विषयसंख्यायाञ्चाभिलेखालये संकलिताः संरक्षिताश्चोपात्ताः । तदनुसारेण तासामणुचित्रसंख्याया मूलग्रन्थसंख्याया यथोपलब्धं विषयसंख्यायाः पत्रसंख्याया रचनाकारस्य ग्रन्थावस्थायाश्च विवरणान्यधोनिर्दिष्टानुरूपेणाधिगतानि-

क्रमसं	अणुचित्रसंख्याः	मूलग्रन्थसंख्याः	विषयसंख्याः	यावत्पत्रम्	अवस्था
१	ए ५५०/२२ अपरिमाणसूत्रविचारः (४।१।२२)	५/४०६१	३	१	पूर्णम्
२	ए ५५३/२२ नलोपः प्रातिपदि०, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	५/४०४१	१७२	४३	पूर्णम्
३	ए ५५४/२५ पूर्वत्रासिद्धम्, सोऽपदादौ	५/४०४६	२४७	४	पूर्णम्
४	ए ५५६/१२ प्रत्ययलोपे०(ए ५५३/२२ प्रतिरूपम्) पूर्वत्रासिद्धम् (पृथक्)	५/४०४७	२७६	५	पूर्णम्, अपूर्णम्

---

* सह प्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ, प्रदर्शनी मार्ग ।

१ प्रस्तुतलेखस्य निर्मितिक्रमे पादटिप्पणादिप्रविधिपरिमार्जनार्थमात्मीयभावेन स्वकीयपरामर्शं प्रदाय भृशं सहयोगं कृतवते, मत्प्रेमपूरिताय, विनयान्विताय, राजन्खतिवडानामधेयाय, सच्छात्राय सधन्यवादं स्वकीयामाभारितां प्रकटयामि । एवं प्रस्तुतलेखे संबद्धस्यैतिहासिकविषयस्य सूचनया सहयोगं प्रदत्तवते, सहप्राध्यापकाय, सरलहृदयाय, काशीनाथतमोटमहाभागाय हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५	ए ५८६/२४ स्थानिवत्सूत्रविचारः (पृथक्)	५/४०६२	८४९	२	अपूर्णम्
६	ए ५८७/०९ गतिबुद्धिसूत्रविचारः (कृष्णरामविरचितः)	५/४०५५	१०७ (क)	४	पूर्णम्
७	ए ५८७/१२ स्थानिवत्सूत्रविचारः (पृथक्)	५/४०६२	८४९ (क)	५	अपूर्णम्
८	ए ५८७/१३ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कसूत्रविचारः	५/४०५५	१३५ (क)	८	पूर्णम्
९	ए ५८८/०५गजसूत्रविचारः (णेरणौ०मन्युदेवविरचितः)	५/४०६३	८४९ (ख)	६	पूर्णम्
१०	ए ११९३/०८ ह्रस्वो नपुंसके सूत्रविचारः	५/४०६०	४८७	१	पूर्णम्
११	ए १२१२/०८ गजसूत्रविचारः (ए ५८८/०५ मिथः प्रतिरूपम्)	५/४०६४	८४९ (ख)	६	पूर्णम्
१२	ए १२८५/१० ऊकालोऽज्झ्रस्व० हलन्त्येति सूत्रविचारः	५/४०५७	३८	१	पूर्णम्
१३	ए १२८७/०२ गजसूत्रविचारः (पूर्ववत् मन्युदेवप्रतिरूपम्)	५/४०५६	९८	१४	पूर्णम्
१४	बि ४६०/०१ गजसूत्रविचारः (पूर्ववत् मन्युदेवप्रतिरूपम्)	५/४०५६	९८	१४	पूर्णम्
१५	बि ४६३/१२ द्विगोश्चेति? सूत्रविचारः	५/४०६५	१३५ (ख)	३	अपूर्णम्
१६	बि ४८५/१२ सरूपाणामिति सूत्रविचारः	५/४०५९	६३३	२	पूर्णम्
१७	इ २१६३/०३ सरूपाणामिति सूत्रविचारः	व्यक्तिगतम्	-	१०	अपूर्णम्
१८	इ २१६३/०६ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ	व्यक्तिगतम्	-	५	अपूर्णम्
१९	इ २१६३/०७ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (पृथक्)	अन्यस्य पत्रद्वयञ्च व्यक्तिगतम्	-	६+२	पूर्णम्, अपूर्णम्

इमासु पाण्डुलिपिषु पञ्चममूलग्रन्थसंख्यायुताः (लगतसंख्या) पाण्डुलिपयो हरिहरभवनस्थितनेपालराष्ट्रियपुस्तकालयतो राष्ट्रियाभिलेखालयमानीता इति तासां बाह्यपृष्ठेषु नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयनामाङ्कितया मुद्रयाऽनुमीयते। तत्पूर्वं तात्कालिकेन नायबबडागुरुणा हेमराजशर्मणा काशीस्थानां संस्कृतसंबद्धानां कतिपयानां पाण्डुलिपीनां प्रतिलिपीः कृत्वा कतिपयाः पाण्डुलिपीरेव क्रीत्वा च नेपालस्थे स्वकीये भारतीभवनाभिधे पुस्तकालये ताः पाण्डुलिपयः संगृहीता आसन् । पश्चाद् हेमराजस्य देहावसानान्तरं तत्पुत्रैः नेपालसर्वकाराय पुस्तकान्तरैः सह पाण्डुलिपयोऽपि विक्रीताः। सर्वकारेण च ता नेपालराष्ट्रियपुस्तकालये न्यस्ताः, तस्मात् पुनः पाण्डुलिपिमात्रं राष्ट्रियाभिलेखालयमानीयाहितम् । एतावता संप्रति राष्ट्रियाभिलेखालये पञ्चममूलक्रमसंख्यायां सूचीकृताः संस्कृतस्य पाण्डुलिपयः काशीतो हेमराजशर्मणा नेपालमानीता इत्येतद्विषयकविज्ञजनो व्याख्याति[२] । ते च पाण्डुग्रन्थाः षट्चत्वारिंशदधिकषट्शतोत्तरदशसहस्रसंख्यकाः (१०६४६) राष्ट्रियाभिलेखालये निहिता इति (NGMPP) इत्यत्रस्थग्रन्थसूचीसंख्यातोऽवगम्यते । उपरि लिखिता अन्तिमस्था इ क्रमे स्थिताः तिस्रः

२ नेवारीविशेषज्ञः, नेपालजर्मनहस्तलिखितग्रन्थसूचीकरणपरियोजनायां संलग्नः, सहप्राध्यापकः, काशीनाथतमोटः, व्यक्तिगतवार्तालापप्रसङ्गे प्रस्तुत विवरणं मामवोचत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पाण्डुलिपयः काष्ठमण्डपनिवासिना विमलपन्ताख्येन जनेनादाय ख्रिष्टाब्दस्य १९८८।२।२ दिनाङ्केऽणुचित्रीकृता इति तदीयाणुचित्रगतसूचीपत्रविवरणेन विज्ञायते ।

इत्थं संप्राप्तासु उपरि प्रस्तुतासु पाण्डुलिपिषु मध्ये गतिसूत्रमीमांसेति पाण्डुलिपिमाश्रित्य तत्परिचयादिप्रस्तुतिस्तत्र विचारितविषयाणां विवेचनं तन्मूलपाठप्रदर्शनञ्चेति विषये प्रकृतो लेखो लक्षितोऽस्ति ।

२. पाण्डुलिपेः परिचयः

नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये ५/४०५५ मूलग्रन्थसंख्यायाम्, १०७ (क) व्याकरणविषयकसंख्यायाम्, ए ५८७/९ अणुचित्रसंख्यायाञ्च, गतिबुद्धिसूत्रविचाराख्येयं पाण्डुलिपिरुपलभ्यते । अस्याः पाण्डुलिपेरणुचित्रञ्च १९७३ ख्रिष्टाब्दे मे मासस्य २९ दिनाङ्के संपादितमिति तदीयाणुचित्रस्थं सूचीपत्रं सूचयति । यद्यपि तदीयाणुचित्रस्य प्रारम्भे स्थिते सूचीपत्रे गतिबुद्धिसूत्रविचारः, इति पुस्तकनामोल्लिखितं विद्यते परं ग्रन्थाभ्यन्तरविलोकनेन पुष्पिकावाक्यान्तर्गते पद्यद्वये एकत्र गतिसूत्रार्थनिर्णयोऽपरत्र गतिसूत्रमीमांसेत्युल्लिखितं प्राप्यते। अस्य पाण्डुग्रन्थस्य चत्वारि पृष्ठान्यवस्थितानि तत्रैव सूत्रविचारोऽपि पूर्णतां गतो दृश्यते। तत्राणुचित्रक्रमेऽन्तिमं पत्रमादावेव चित्रीकृतमवाप्यते । गतिसूत्रविचारसमाप्तिपत्रस्यापरपार्श्वे सूत्रान्तरविचारस्यारम्भसंबद्धभागोऽपि लक्ष्यते तेनानेकसूत्रविचारान्वितो पाण्डुग्रन्थोऽयमासीत् परमपरसूत्रविचारितानि तानि पत्राणि विलुप्तानीत्याशङ्कितुं शक्यते । देवनागरीलिपौ लिखिताया अस्याः पाण्डुलिपेराकारः १३.४ x ३२.५ से.मि. विद्यते । अन्तिमे पृष्ठे पञ्चदश पङ्क्तयः, द्वितीयपृष्ठस्याग्रभागे त्रयोदश पङ्क्तयोऽन्येषु पृष्ठेषु चतुर्दश पङ्क्तयो लिखिताः सन्ति । पृष्ठसंख्याश्च वामपार्श्वे उपरि भागे दक्षिणपार्श्वे च अधोभागे लिखिताः । तत्र वामपार्श्वस्थपृष्ठसंख्योपरि 'गतिसूत्रार्थः', दक्षिणपार्श्वस्थपृष्ठसंख्योपरि 'श्रीरामचन्द्रः' इत्यप्युल्लिखितं लभ्यते । द्वितीयपृष्ठस्य पश्चभागे (on verso) तृतीयपृष्ठस्य अग्रभागे (on recto) लिपिकरेणैवानुयोजिताः पङ्क्तयः प्रान्तस्थाः प्राप्यन्ते ।

पाण्डुग्रन्थोऽयं परिष्कृतप्रौढनैयायिकशैल्यां प्रणीतः । लिपिकरकृता ह्रस्वदीर्घाक्षरविलोपादयः क्वचित् क्वचिद् अतिन्यूनास्त्रुटयोऽत्र दृष्टिपथमवतरन्ति । एवं कुत्रचन पाठे प्रसङ्गासङ्गतिप्रतीत्या लिपिकरेण लेखने त्यक्तः पाठः स्यादिति धिया प्रसङ्गपूर्तये महाभाष्यप्रदीपोद्योतलघुशब्देन्दुशेखरान् विलोक्य तेषु पूर्वापरमिलितपाठं समीक्ष्य तेभ्यो ग्रन्थेभ्यः स्वोपज्ञकल्पनया च यथासंभवं पाण्डुलिपेः पाठपूरणञ्च मया व्यधायि ।

प्रस्तुतपाण्डुलिपिः किल मद्रासविश्वविद्यालयतः १९८३ तमे ख्रिष्टाब्दे प्रकाशिते "New Catalogus Catalogorum", इत्याख्ये सूचीपत्रग्रन्थे नैव सूचिता । एवमेव जर्मनीदेशतः १९६२ तमे ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितस्य "Catalogus Catalogorum", इत्याख्यस्य सूचीपत्रस्य विलोकनेनापि प्रस्तुतपाण्डुलिपेः सूचना नाधिगता । नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सुरक्षिता परमद्यावधि सूचनातोऽपि दूरीभूतेयं पाण्डुलिपिर्दृश्यते । केवलं नेपालजर्मनहस्तलिखितग्रन्थसूचीकरणपरियोजना-(NGMCP)कार्यान्तर्गतसंलग्नेन रामहरितिमल्सिनाद्वारा (RT) २०१०।२।१७। ईशवीये दिनाङ्के निर्मितं तदीयं सूचीविवरणं NGMCP इत्यस्य २२४५० इति सूचीसंख्यायां (inventory number) स्थितमवाप्यते ।

३. रचनाकारस्य प्रतिलिपिसमयदेशादेश्च परिचयः

गतिसूत्रविचारस्य समाप्तौ ग्रन्थकारद्वारैव रचितेन पद्यद्वयेन प्रस्तुतपाण्डुग्रन्थकारस्य विषये किञ्चिज्ज्ञानमवाप्तुं पार्यते । तत्र प्रथमपद्ये लिखितं वर्त्तते यद्-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

गोविन्दरामपुत्रेण कृष्णरामेण धीमता ।

कृतः सुमनसां प्रीत्यै गतिसूत्रार्थनिर्णयः[३] *।।*

अनेन पद्येन गोविन्दरामस्य सुतः कृष्णरामाभिधो मनीषी विपश्चितां प्रमोदार्थं प्रणीतस्य प्रकृतस्य गतिसूत्रार्थनिर्णयस्य कर्तेति ज्ञायते । एवं द्वितीये पद्ये लिखितमस्ति-

श्रीमद्यादवशिवरामौ प्रपितामहपितामहौ नत्वा ।।

शेषाशेषार्थाभिज्ञौ क्रियते गतिसूत्रमीमांसा[४] *।।*

एतेन प्रस्तुतग्रन्थकर्तुः पितामहः शिवरामाभिधेयः प्रपितामहो यादवाख्यश्चास्तामिति प्रतीयते । तदाख्यौ तदीयौ प्रपितामहपितामहौ शेषावतारपतञ्जलिभाषिते समग्रमहाभाष्यादिग्रन्थे निपुणौ पण्डितावप्यस्तामिति च शेषाशेषार्थाभिज्ञौ इति विशेषणविन्यासेन ग्रन्थकारेण प्रकाशितम् । एतावता ग्रन्थकर्तुः कृष्णरामस्य जन्म प्रथितपण्डितपरम्परायुते कुले एव सम्पन्नमिति प्रमीयते ।

ग्रन्थरचनाया देशकालयोरुल्लेखाभावेन तन्निश्चेतुमशक्यमेव किन्तु प्रस्तुतसूत्रार्थविचारप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण स्पष्टं चेदं धात्वर्थवादे मञ्जूषायाम् इति निगदितम्[५] । तेन मञ्जूषाकाराद् नागेशभट्टादर्वाचीनसमय एव प्रकृतग्रन्थकर्तुः कृष्णरामस्य समयो ग्रन्थरचनायाः कालश्चेत्याकलयितुं शक्यते । नागेशस्य समयः वि०सं० १७३०–१८१० इति विदुषामभिमतोऽवाप्यते[६] । तदनु विक्रमस्यैकोनविंशतिशताब्द्या मध्यकाले प्रस्तुतगतिबुद्धिसूत्रविचारग्रन्थस्य प्रणयनमभूदिति संभावयितुं शक्यते । तथैव लिपिकरस्य नामोल्लेखाकरणेन तज्ज्ञानाभावेऽपि लिखितसमयस्थानविषये प्रस्तुतपाण्डुलिप्यन्ते श्रीसंवत् १८.... श्रावणवदि १ रोज ४ लिखितमिदं काश्याम् ।। ।। चौलेश्वरघट्टे ।। ।। शुभम्.[७] इत्येव दर्शनात् तत्र संवत्सूचकौ पश्चवर्तिनौ द्वावङ्कौ लिपिकरानवधानेन त्यक्तौ तेन सखेदं वक्तव्यं भवति यदत्र केवलं शताब्दीसूचकावङ्कावेव निश्चेतुं शक्यौ । तदनुसारेण एकोविंशतिशताब्द्या उत्तरार्धकाले श्रावणमासस्य कृष्णपक्षस्य प्रतिपत्तिथौ बुधवासरे काशीस्थचौलेश्वरघट्टाख्ये स्थाने इयं प्रतिलिपिर्विहितासीदित्येव वक्तुं पार्यते । तत्र शताब्द्यां श्रवणमासस्य कृष्णपक्षस्य प्रतिपत्तिथौ बुधवासरः कदा संयुक्त आसीदिति विचारेण तदानीन्तनानां शताब्दपर्यन्तानां समग्राणां पञ्चाङ्गानां विलोकनाद् १८०२, १८२९, १८५०, १८७०, १८७७, १८९७ इत्येतेषु वर्षेषु तादृशाः संयोगा दृष्टिगोचरा भवन्ति । एवंरीत्याऽप्यन्यतमं वर्षं निर्णेतुमशक्यैव स्थितिरजनीति विचक्षणा विभावयन्तु ।

४. गतिसूत्रमीमांसायां प्रतिपादिता विषयाः

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ[८] इति कर्मसंज्ञाविधायकं पाणिनेः सूत्रम् । तद्धि गत्यर्थकाः, बुद्ध्यर्थकाः, प्रत्यवसानार्थकाः (भक्षाणार्थकाः) शब्दकर्मकाः, अकर्मकाश्च ये धातवस्तेषां णिच्यनुत्पन्ने शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्त्ता भवति स णिजुत्पन्ने ण्यन्तक्रियां प्रति कर्मसञ्ज्ञको भवतीति प्रतिपादयति । तदनुसारेण बालकः विद्यायलयं गच्छति इत्यत्र गत्यर्थकस्य गमिधातोर्णिजनुत्पन्ने गमनक्रियाश्रयो वालकः कर्तृभूतः । पुनः प्रयोजकभूतेन पित्रा विद्यालयप्रापणार्थे विवक्षिते गम्धातोर्णिजुत्पन्नेन गमयतीत्युपपन्ने बालकस्य प्रकृतसूत्रेण

---

३ गतिसूत्रमीमांसा ४ पृष्ठम्, अणुचित्रसंख्या ए ५८७/०९ ।

४ पूर्ववत् ।

५ गतिसूत्रमीमांसा २ पृष्ठम्, अणुचित्रसंख्या ए ५८७/०९ ।

६ संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास प्रथमभाग, युधिष्ठिरमीमांसकः ।

७ गतिसूत्रमीमांसा ४ पृष्ठम्, अणुचित्रसंख्या ए ५८७/०९ ।

८ अष्टाध्यायी १।४।५२। सूत्रम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कर्मसंज्ञाविधानात् पिता बालकं विद्यालयं गमयतीति प्रयोगः संपद्यते । गतिबुद्धि... इति पाणिनिसूत्रार्थविषये विदुषां समाजे समुत्थितविमतचिन्तनस्य सोहापोहं विचारणाऽस्मिन् पाण्डुग्रन्थे प्राप्यते । तत्र मुख्यतया त्रयो विषया विचारिताः- १. शब्दकर्मपदार्थः २. अकर्मकपदार्थः ३. गतिबुद्धिसूत्रं कर्मसंज्ञाया विधायकं नियामकं वेति ।

४.१. शब्दकर्मपदार्थः

तत्र पाणिनीये व्याकरणशास्त्रे कर्मपदेन कर्तरि कर्मव्यतिहारे[९] इत्यादौ क्रियापरकार्थोऽभिमतः, अन्यस्य लवनमन्यः करोतीति व्यतिलुनीते, इत्युदाहरणेन क्रियाव्यतिहारोऽर्थः स्वीकृतः । कर्मणि द्वितीया[१०] इत्यादौ कर्मकारकपरकार्थो व्यवहृतः । तयोर्मध्ये प्रकृतसूत्रे शब्दकर्मघटककर्मपदेन कर्मकारकपरकार्थ एव स्वीकरणीयो न तु क्रियापरकार्थ इति व्याख्यातं प्रकृतग्रन्थकारेण कृष्णरामेण । तदर्थग्रहणे बीजन्तु कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायस्तथा शब्दकर्मपदे कर्मग्रहणम् । क्रियापरकार्थत्वगृहीते तु लाघवानुरोधेन गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकमकाणाम्...इत्येव न्यासं विदध्यात् सूत्रकृता तेन शब्दार्थाद् (शब्दक्रियापरकाद्) एव प्रयोज्ये कर्मत्वसिद्ध्या यशोदा गोपं कृष्णं ह्वाययतीत्यापत्ति, हरिर्विधिं वेदमध्यापयदित्यनुपपत्तिश्च स्यात् । अत एतत्तात्पर्यगर्भितमर्थं मनसिकृत्य शब्दः कर्म कारकमेषामित्यर्थः, न तु शब्दक्रियकाणाम् इत्यभिहितं कृष्णरामेण[११]।

४.२. अकर्मकपदार्थः

प्रकृतसूत्रस्थे अकर्मकपदे अविद्यमानं कर्म येषान्ते इति व्युत्पत्तौ, अन्यपदार्थः कोऽपेक्षितः? इति मनसि निधाय कैयटमतोपस्थापनप्रसङ्गेन तत्र अर्थस्यान्यपदार्थग्रहणेन नास्ति कर्म येषां धात्वर्थानामित्यभिमते अविवक्षितकर्मार्थकानामपि ग्रहणापत्तिः, अतो नास्ति कर्म येषां धातूनामित्यर्थो युक्तः प्रतिपादितः । यदि तत्र अकर्मकपदघटककर्मपदे लक्षणया कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थस्य ग्रहणेन न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थस्य, अथवा कर्मरहितार्थप्रतिपादकानामित्यर्थस्य वा स्वीकारे प्रथमे अकर्मकाभिमतानां धातूनामपि अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्[१२] इति वार्तिकोक्तेः, कर्मसंज्ञाप्रयोजकत्वसिद्धेः, अकर्मकोदाहरणाप्रसिद्धिः। द्वितीये सकर्मकाभिमतानामपि धातूनामविवक्षावशाद् अकर्मकत्वसिद्धेः तेषामपि संग्रहापत्तिः स्यात् । तत्र विधिवादिमते शब्दकर्मणामणि स णौ इत्येको योगः विभज्यते । तद्धि नियमार्थं स्वीकृत्य सकर्मकाणां णौ प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा चेच्छब्दकर्मकाणामेवेति । एवञ्च सूत्रात्पात्तगत्यादीनामप्राप्तकर्मसंज्ञाविधानार्थं गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थानाममिति द्वितीयं सूत्रमिष्यते । अकर्मकविषये नियमाप्राप्तेः, अकर्मकाणां णौ प्रयोज्यस्य कर्तुरीत्यनेन कर्मत्वसिद्धे गतिबुद्धिसूत्रेऽकर्मक-ग्रहणं व्यर्थीभूय ज्ञापयति– देशकालादिभिन्नकर्माभाववतां ग्रहणम्, न त्वविवक्षितकर्मणामितीतराभिप्रायः प्रस्तुतः । तेन मासमास्यते देवदत्तेन इत्यादौ लकार इष्ट इति कैयटमतं वर्णितम् ।

नव्यमते च सतोऽपि कर्मणोऽविवक्षातोऽकर्मकत्वं मत्वा भावे क्तसाधने एव कृतपूर्वी कटम् इतीष्यते । अन्यथा तत्र कृधातोः सकर्मकत्वात् क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिधानात् कृतपूर्वी कटः, इत्येव प्रयोगः साधीयान् । परन्तु कर्तृकर्मणोः कृति[१३] इति सूत्रभाष्ये कृतपूर्वी कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनमिति भाष्यप्रयोगानुरोधेन लः कर्मणीति[१४]

---

[९] अष्टाध्यायी १।३।१४। सूत्रम् ।

[१०] अष्टाध्यायी २।३।२ सूत्रम् ।

[११] गतिसूत्रमीमांसा पाण्डुग्रन्थः पृ० १ ।

[१२] अकथितञ्च १।४।५१ इति सूत्रस्थं कात्यायनवार्तिकम्, कारकप्रकरणम् सिद्धान्तकौमुदी ।

[१३] अष्टाध्यायी २।३।६५। सूत्रम् ।

[१४] अष्टाध्यायी ३।४।६९। सूत्रम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सूत्रेऽकर्मकपदेनाविवक्षितकर्मकस्यापि धातोर्ग्रहणम् । तदनुगुणेन तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः[१५], इत्यविवक्षितकर्मकाद् भावे क्तप्रत्ययं प्रयोजयति । अतो गतिबुद्धिसूत्रेऽपि अकर्मकपदेनाविवक्षितकर्मकस्यापि धातोर्ग्रहणमभिमतम् । लः कर्मणि० सूत्रक्षेत्राधिकारे तथास्वीकारेऽप्यन्यत्राकर्मकग्रहणसूत्रेऽविवक्षित कर्मकस्याग्रहणमित्यपि न कल्पनीयम्, लावयति केदारं देवदत्त इति णेरणौ ...[१६] इति सूत्रस्थभाष्ये कैयटप्रयोगदर्शनात् तदयुक्तमेव प्रतिपादितं कृष्णरामेण ।

तत्र हि सौकर्यातिशयद्योतनाय कर्तृव्यापारस्य त्यागेन कर्मण एव कर्तृत्वेनोपपत्तौ लूयते केदारः स्वयमेवेतीष्यते । तत्र कर्मणोऽविवक्षासत्त्वाद् लूधातुरकर्मकः । लूयते केदारः (स्वयमेव) इत्यकर्मभूतधातोरणौ कर्तृभूतः केदारः। पुनस्तत्र तं कृषकः प्रेरयतीति विवक्षायां कृषकः केदारं लावयतीति वाक्योपपत्तिरिह केदारस्य कर्मसंज्ञा धातोरकर्मकत्ववशेन गतिबुद्धिसूत्रेण युक्तेति निरूपितम् । एवं सति पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादावप्यविवक्षितकर्मत्वेन पचेरकर्मकत्वसंभवाद् प्रयोज्यस्य देवदत्तस्य कर्मसंज्ञापत्त्या पाचयति देवदत्तं यज्ञदत्त इति वाग्व्यवहारस्य साधुत्वापत्तिस्तु विवक्षायाः प्रयोगानुसारित्वात् पचादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणीति रीत्या समाहितम् । तत्र कर्मणोऽविवक्षा द्विधा प्रतिपादिता १. कर्मान्वययोग्यफलांशत्यागपूर्विका अविवक्षा २. कर्मणः सत्त्वेऽपि संबन्धत्वेन विवक्षापूर्विका अविवक्षा चेति ।

धातुमात्रस्य क्रियापरिच्छेदकत्वेन सर्वत्र कालकर्मार्थवृत्तित्वात् प्राग् द्रव्यकर्म पर्यालोच्यैव पश्चात् क्रियासु कालयोगः स बहिरङ्गं कर्म तेन कालादिकर्मसत्त्वेऽपि धातुरकर्मक एव । अतो धातोरकर्मकव्यवहारस्तु धातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्तक एवेति निर्धारितम् । तदर्थं वाक्यकारीयवचनमपि समुद्धृतम्–

अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तोऽद्रव्यैरकर्मकः ॥

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते[१७] *॥ इति*

तैः कालादिभिरद्रव्यैः कर्मभिर्युक्तो धातुरकर्मको मतः । तत्र कालादिकर्मसद्भावनिमित्तेन आस्यते मासो भवता, इति कर्मणि लकारः । द्रव्यकर्माभावनिमित्तेन मासमास्यते भवता इति भावे लकारश्चोपपद्यते इति वाक्यपदीयाशयोऽवसितः । ओदनं कर्म पचतावेव, न पठतौ, शास्त्रं कर्म पठतौ न पचतौ इति ओदनशास्त्रादिकर्म व्यभिचारिकर्मेत्युच्यते। कालादिकर्म तु सर्वत्र धातुषु क्रियादिपरिच्छेदकत्वेनान्वयाद् अव्यभिचारिमतम्। अत्राकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानां तथान्यत्र सकर्मकत्वेऽपि प्रकृतेऽविवक्षितकर्मकाणां धातूनाञ्च ग्रहणमभिलषितमिति च नागेशादिनव्यमतं कृष्णरामेण पल्लवितम् । लकारविध्यतिरिक्तेऽविवक्षितकर्मकाणामत्र ग्रहणम्, लावयति केदारमित्यस्यार्थान्तरवृत्त्याऽकर्मता, अर्थभेदेन शब्दभेद इति सिद्धान्तमाधृत्य णेरणौ० इत्यत्रस्थ कैयटप्रयोगनिर्वाहः । वाग्व्यवहारे तु अविवक्षितेऽप्यन्यत्र प्रयुक्तसकर्मकत्वप्रत्यभिज्ञायाः साजात्येनापि अविवक्षाजन्याकर्मकत्ववशेन लावयति केदारमिति प्रयोगाणामनभिधानाद् वेति रीत्या लकारविधौ त्वविवक्षितकर्मकाणां न ग्रहणमिति शेखरकारतः पृथक् स्वकीयं मतं प्रस्तुतं कृष्णरामेण । द्रव्यकर्मकर्मरहितानां कालादिकर्मवतामकर्मकपदेनेह ग्रहणन्तु नव्यप्राचीनैः सह स्वस्यापि सहमतित्वं प्रकटितम् । एवं सति आशितः कर्ता[१८] इति सूत्रेऽविवक्षितकर्मत्वेन क्तसिद्धौ तत्र आशिते कर्तरि निपातनमिति[१९] कर्तरि क्तनिपातनभाष्योक्तिवैयर्थ्यन्तु केवललक्ष्यैकचक्षुष्कतयैव निपातनाश्रयणपरमिति स्वीकारेण समाहितम् ।

---

[१५] ३।४।७०। पूर्ववत् ।

[१६] १।३।६१। पूर्ववत् ।

[१७] वाक्यपदीयम् तृतीयकाण्डम् द्वितीयभागः श्लो०सं ६९ ।

[१८] अष्टाध्यायी ६।१।२०७। सूत्रम् ।

[१९] अष्टाध्यायी ६।१।२०७। पाणिनीयसूत्रभाष्यम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

४.३. गतिबुद्धिसूत्रं कर्मसंज्ञाया विधायकं नियामकं वा

गतिबुद्धिसूत्रस्य विध्यर्थत्वं नियमार्थत्वं वेति विषये वैयाकरणानां निकाये मतभेदोऽवाप्यते । तस्मिन् विषये प्रकृतसूत्रविचारकेण कृष्णरामेणापि समतभेदं प्रपञ्चितम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म[२०] इति कर्मसंज्ञासाधकेन सूत्रेण कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कारकस्य कर्मसंज्ञा संपाद्यते । तत्र ण्यन्तधातुसमभिव्याहारस्थले गमयतीत्यादौ संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इति व्यापारद्वयं प्रतीयते । एको धात्वर्थव्यापारोऽपरश्च णिजर्थव्यापारः । तत्र णिजर्थव्यापारजन्यं धात्वर्थव्यापाररूपं फलं तदश्रयश्च प्रयोज्यो भवति । अतस्तस्यापि कर्मसंज्ञा कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेण प्राप्ता तस्य पुनर्धात्वर्थव्यापराश्रयत्वेन स्वातन्त्र्यात् स्वतन्त्रः कर्ता[२१] इति कर्तृसंज्ञा च प्राप्नोति इति प्रकृतसन्दर्भे आकडारादेका संज्ञा[२२] इति पाणिनिसूत्रभाष्ये भाष्यकृता प्राक्कडारात् परं कार्यम् इति सूत्रपाठपक्षमाश्रित्य व्याख्यानप्रसङ्गे गतिबुद्धियादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति। आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति, इत्यभिहितम् । तत्र आरम्भसामर्थ्यादिति भाष्योक्तिर्गतिबुद्धिसूत्रस्य विधित्वे एव सङ्गता भवति । यथा उपैति उपैधते इत्यादौ वृद्धिरेचि[२३] इति प्राप्ता वृद्धिः परत्वात् एङि पररूपम्[२४] इति पररूपं च प्राप्नोति तत्र एत्येधत्यूठ्सु[२५] इत्यारम्भसामर्थ्याद् एतत्सूत्रमपवादवशाद् वृद्धिविधायकं सिद्धं तद्वदिहापि गतिबुद्धिसूत्रं विधायकमेवोपपद्यते । नियामकत्वे तु पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः कर्तुरीप्सिततममिति प्राप्तकर्मसंज्ञाया व्यावृत्त्यर्थं गत्यादिसूत्रस्योपयोगितासिद्धत्वेन सूत्रारम्भस्य वैयर्थ्याभावाद् भाष्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्युक्तिरसङ्गता सिद्ध्येत् । कर्तुः क्रिययाऽप्यस्य कर्मसंज्ञाविधानात् प्राक् कर्तृसंज्ञां विना कर्मसंज्ञा न संभवति । अतः कर्मसंज्ञाया उपजीव्यत्वम्, कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वम्, कर्तुरीप्सितमम् कर्म (१।४।४९) इति कर्मसंज्ञासूत्रस्य पाठक्रमात् स्वतन्त्रः कर्ता (१।४।५९) इति कर्तृसंज्ञासूत्रस्योत्तरत्वेन परत्वञ्च कर्तृसंज्ञायां प्राप्यन्ते । तदनुरोधेन ण्यन्तगत्यादिधातावपि प्रयोज्यस्य कर्तृसंज्ञा प्रवृत्ता तन्माभूत् कर्मसंज्ञा च स्यादिति विध्यर्थं गतिबुद्धिसूत्रमारब्धम् ।

एवमप्राप्तकर्मसिद्ध्यर्थं गतिसूत्रस्य विधित्वे साधितेऽपि, अन्यानधीनत्वरूपार्थप्राधान्यस्य शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतारूपशाब्दप्राधान्यस्य च णिजर्थव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यं सर्वतो बलवद् इति नियमेन अन्तरङ्गादिसापेक्षकर्तृसंज्ञातोऽपि कर्मसंज्ञाया एव बलीयस्त्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सकलस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वसिद्धौ ततो गत्यादेरपि गतार्थतया पुनस्तदर्थं गतिबुद्धिसूत्रारम्भो नियमाय कल्पत इति रीत्या नियमार्थत्वमेव युक्तमिति प्रतिपादितम्। आरम्भसामर्थ्यात् कर्मसंज्ञा इति आकडारादेका संज्ञा (१।४।१) इति सूत्रभाष्यस्य नियमत्वाङ्गीकारेऽसामञ्जस्यन्तु, आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकरणेन, अथवा व्यक्तिवादे यावन्ति लक्ष्याणि तावन्ति लक्षणानि, इति रीत्या प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवमाश्रित्य ण्यन्तधातुविषयकलक्ष्यार्थमुपप्लुतं नूतनं कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति तात्पर्यपरकतया व्याख्यानेन परिहृतम् । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि कर्मसंज्ञा भवति तर्हि सूत्रात्पात्तगत्यर्थादीनामेवेति नियमाकारः स्वीकृतः । तेन देवदत्तो यज्ञदत्तेन ओदनं पाचयति इत्यादौ यज्ञदत्तस्य कर्तुरीप्सिततममिति प्राप्तकर्मसंज्ञा नियमेन व्यावर्त्तते । एवमेव अण्यन्तावस्थायां यः कर्ता स ण्यन्तावस्थायां प्रयोज्यमेव कर्म नान्यदिति विपरीतनियमो न संभाव्यते ण्यन्ते कर्तुश्च करणमित्यस्य वैयर्थ्यम्,

---

२० अष्टाध्यायी १।४।४९। सूत्रम् ।

२१ १।४।५४। पूर्ववत् ।

२२ १।४।१। पूर्ववत् ।

२३ ६।१।८८। पूर्ववत् ।

२४ ६।१।९४। पूर्ववत् ।

२५ ६।१।८९। पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सूत्रेऽकर्मकग्रहणवैयर्थ्यञ्चापद्यते । क्रियासिद्धौ प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा, अर्थात् तद्रूपेणोपयोगः, प्रयोज्याश्रितक्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधनं णिजर्थक्रियासंपादनाय, इति तात्पर्यमपि ग्रन्थकृता कृष्णरामेणोद्घाटितम् । तत्प्रमाणार्थं चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चरादेः करणत्वमुक्तं भामत्यामिति[२६] वाचस्पतिमिश्रवचनमुद्धृतम् । तत्र णिज्द्योत्य एव प्रेरणाव्यापारोऽस्तु, धात्वर्थव्यापारश्च वाचकः। तथा च प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्येन तदनुरोधिकर्तृसंज्ञायाः प्राबल्येन तद्बाधनार्थं गत्यादेर्विधित्वमुचितमित्यप्यसमीचीनं तथात्वे णिजर्थव्यापारस्य विशेषणत्वापत्तिः स्यात् । यद्यपि कर्तृसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वं तथापि राजमन्त्रिन्यायेन लोके यथा युगपद् राजमन्त्रिकार्ययोर्विप्रतिषेधे तत्र मन्त्रिप्रयुक्तकार्यस्यान्तरङ्गत्वेऽपि प्रधानानुरोधेन भृत्यो मन्त्रिकार्यं विहाय राजकार्यं प्रति प्रवर्तते तथैवेहापि णिजर्थव्यापाररूप-प्रधानानुरोधिकर्मसंज्ञाप्रवर्तनमेव न्याय्यं निगदितं ग्रन्थकृता ।

कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य प्राधान्यमिति सुप आत्मनः क्यच्[२७] इति सूत्रभाष्यस्येष्टम्, तत्र हीष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादित्युक्तम्, तथा च ण्यन्तधातोः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे ग्रामं गम्यते इत्यादौ फलव्यापारयोर्व्यत्यासावश्यकत्वेन संयोगापेक्षया प्रयोजकव्यापारापेक्षया च विशेष्यत्वेन प्रयोज्यव्यापारे शाब्दप्राधान्यस्यापि सत्त्वात् तत्र नियमवादिमतं प्रतिकूलन्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारानुकूलं शाब्द-प्राधान्यमादायैवेष्टान्वाख्यानमिति तात्पर्यं प्रस्तुतम् ।

व्युत्पत्तिवादेऽपि प्रकृतसूत्रस्य विधिपक्षो नियमपक्षश्च विवेचितौ तत्र नियमपक्ष एव गदाधराभिमतो कृष्णरामेण संकेतितः । तत्र व्युत्पत्तिवादे "गतिबुद्धि" सूत्रं च नियमपरकतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्रत्ययासाधुत्वज्ञापकम्, तेन पाचयत्योदनं सहायेन, इत्यादिवद् अजया ग्रामं गमयति, इत्यादयो न प्रयोगा इत्यापादितम्[२८] । विधिपक्षे च ये तु गतिबुद्धि....इत्यादिसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयन्ति तेषामाशयो व्यापार एव णिजर्थस्तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः, अतो न कर्तुः कर्मत्वं सूत्रान्तरप्राप्तमित्यभिहितम्[२९] । इह हि ये तु इति कथनेन विधौ स्वस्यारुचिः प्रदर्शिता ।

तत्र वैयाकरणेषु नियमपक्षं प्रदीपकारः कैयटः, प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशव्याख्याकारः श्रीकृष्णः, शेखरकारो नागेशः, ततोऽर्वाचीनाः सभापतिमिश्रादयोऽप्यङ्गीकुर्वते । विधिपक्षञ्च भट्टोजिदीक्षितः श्रद्धत्ते । तत्र प्रकृतसूत्रमीमांसकः कृष्णरामोऽपि नियमपक्षानुगो ज्ञायते ।

५. उपसंहारः

एतावतानुशीलनेन गतिबुद्धिसूत्रमीमांसाख्यः चतुःपृष्ठात्मकः प्रकीर्णः पाण्डुग्रन्थः सम्प्रति प्राप्तेषु पाण्डुलिपिसूचिपत्रेष्वप्यसूचितो नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये ए ५८७/९ अणुचित्रसंख्यायाम्, ५/४०५५ मूलग्रन्थसंख्यायाम्, १०७ (क) व्याकरणविषयकसंख्यायाञ्चाधिगतः। तस्य रचयिता विद्वत्कुलप्रसूतः श्रीमद्यादवस्य प्रपौत्रः, शिवरामस्य पौत्रः, गोविन्दरामात्मजो विद्वान् कृष्णराम आसीदित्यवगतम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा कर्मकाणामणि कर्ता स णौ, (१।४।५२) इति पाणिनीयसूत्रार्थविषये प्राक्तनैर्विपश्चिद्भिरुत्थापितान् शब्दकर्मपदार्थः, अकर्मकपदार्थः, सूत्रस्य विधिनिषेधपक्षौ चेति विवादितान् विचारान् विविच्य विदुषा कृष्णरामेण स्वकीयो निष्कर्षश्च प्रस्तुतः । तत्र गतिबुद्धिसूत्रघटकयोः शब्दकर्माकर्मकपदयोर्विचारेण शब्दकर्मकारकभूतानामिङ्पठादीनामिह

---

[२६] गतिसूत्रमीमांसा पाण्डुग्रन्थः पृ० ३ ।

[२७] अष्टाध्यायी ३।१।८। सूत्रम् ।

[२८] व्युत्पत्तिवादः द्वितीयकारकम्, गदाधरभट्टः ।

[२९] पूर्ववत्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शब्दकर्मपदेन ग्राह्यं न तु शब्दक्रियकाणां ह्वयतिक्रन्दत्यादीनामिति । अकर्मकेन च कालादिकर्मसत्त्वेऽपि द्रव्यकर्माभाववतां तथा विवक्षिते द्रव्यकर्मवतामपि तदविवक्षादशायामकर्मकभूतानामपि तेषां ग्रहणमिति नव्यमतं प्रस्तुत्य पाचयतीत्यादौ कर्माविवक्षायां प्रयोज्ये कर्मत्वापत्तिपरिहारार्थं कृतपूर्वी कटमिति कर्तृकर्मणोः कृति इति सूत्रस्थमहाभाष्यप्रयोगसंगत्यर्थं स्वमते लकारविध्यतिरिक्तेऽविवक्षितकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति प्रतिष्ठापितम् । गतिवुद्धिसूत्रस्य विधिनियमपक्षयोरुपपत्तिपूर्वकं विचार्य नियमपक्षस्यैव पोषणं प्रकृतग्रन्थकारेण कृष्णरामेण विहितम् ।

तत्र नियम्यनियामकभावे नियम्यशास्त्रसंकोचनमपेक्षितम् । तद्धि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्योनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकश्चयो धर्मः,तद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्य- शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इति रीत्या व्यवस्थाप्यते । प्रकृते च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं व्यापारजन्यफलाश्रयत्वं गतिबुद्धि. इति नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं गत यर्थादिधातुसमभिव्याहृतणिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमिति । तत्र नियम्यस्य व्याप्यो नियामकस्य व्यापको धर्मः णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमिति । णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वातिरिक्ते व्यापारजन्यफलाश्रयत्वे कर्तुरीप्सिततमम् इति प्रवर्ततामिति नियम्योद्देश्यतावच्छेदके संकोचे जाते शुद्धधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रये हरिं भजतीत्यादावेव कर्तुरित्यनेन कर्मत्वप्राप्तिः । तथा च णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रये क्वचिदपि केनापि कर्मत्वाप्राप्त्या गत्यर्थधातुसमभिव्याहारणिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रये च गतिबुद्धि० इति नियामकशास्त्रस्य विधिमुखेन कर्मत्वसिद्धिरिति विवेक्तुं शक्यम् ।

मूलपाठः

श्रीः ।। ।। गतिबुद्धिप्र० ।। ।। शब्दः कर्म कारकमेषामित्यर्थः, न तु शब्दक्रियकाणामिति.। केचित् त्वकर्मकशब्दस्य[३०] धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते नत्वर्थाः, अर्थाश्रयणे तु हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकत्वव्यपदेशः स्यात्। धातुषु, आश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात् त एवैत तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते। अर्थास्तु[३१] कारकादिभेदाद् भिन्ना एवेति. अन्ये सकर्मका अन्ये एवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः। यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यदार्थेष्वदोष इत्याहुः[३२] । कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनार्थानामेवान्यपदार्थस्यौचित्यात्[३३] । अकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया 'न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थः' उत 'कर्मरहितार्थप्रतिपादकानामित्यर्थः' । लक्षणा उभयत्र तुल्या तत्र नाद्यः, कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसंभवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणासंभवः । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये "न च केनचित् कालभावाध्वभिरकर्मकास्त एव विज्ञास्यामः"[३४] इत्युक्तम्, अन्त्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसंभवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामात्रेणाकाङ्क्षितततया विवक्षाऽसंभवः, आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षाशान्त्या बाह्यकालकर्मणोऽविवक्षासंभवात् । तत्र विधिवादिमते गतिबुद्धि इति सूत्रेऽणि कर्ता स णाविति योगो विभज्यते अनेनैव सिद्धे गत्यादिग्रहणं नियमार्थ तुल्यजातीयापेक्षतया सकर्मकविषयतया अकर्मकविषये उक्तयोगविभागेन कर्तुरीप्सिततमम्

---

३० तथाहि स केचित् त्वकर्मकशब्दस्य इति पाठो लभ्यते । तत्र कतिचित् पाठः, लिपिकरेण त्यक्त इति प्रतीयते, संगत्यदर्शनात्, मूलेऽसङ्गतः पाठः परिहृतः ।

३१ दर्शनेन सारूप्यात् त एवैते तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु इति मध्यस्थपाठः, त्यक्तः ।

३२ गतिबुद्धिसूत्रस्थभाष्यस्य प्रदीपकारः कैयटः, इति ।

३३ अर्थसंज्ञात्वेनार्थानामेवान्यपदार्थस्यौचित्यात् । इति मध्यस्थपाठः, त्यक्तः ।

३४ गतिबुद्धिसूत्रस्थभाष्यम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इति सिद्धेऽकर्मकग्रहणसामर्थ्यादत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् । देशकालादिभिन्नकर्माभाववतां ग्रहणम्, न त्वविवक्षितकर्मणाम्, तेन मासमास्यत इत्यादौ भावे लो भवति, । तत्र तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात्, सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षणाद्, द्वेधावशाच्च । सामान्यापेक्षं शास्त्रेऽकर्मकपदेनेदृशानामेव[३५] ग्रहणमिति,

[३६]नव्यमतेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम् । अत्र धातुरन्यपदार्थः, अर्थभेदेन शब्दभेदात् । कालाद्यतिरिक्तकर्मान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमर्थः[३७] । क्तादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वी कटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात्, न च लः कर्मणीति[३८] सूत्रे भाष्यप्रयोगानुरोधेन तेषां ग्रहणेऽप्यन्यत्र ग्रहणे मानाभाव इति वाच्यम्, निवृत्तप्रेषणाद् धातोर्णिचि लावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान्तस्य णेरणावित्यत्र कैयटेन प्रयोगाद्[३९] । न चार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यम्, तत्त्वप्रत्यभिज्ञयार्थान्तरत्वाभावात्, तदुदाहरणन्तु 'स्यन्दते' इत्याद्यर्थकम्, नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टम् । अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यत इत्यत्र भावे लस्य भाष्ये[४०] उदाहृतत्वाच्च । न च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र हि 'अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्, न कर्तव्यम्. 'न च केचित् कालभावाध्वभिरकर्मका त एव विज्ञास्यामः क्वचिद् येऽकर्मका'[४१] इत्युक्तम्. क्वचिदित्यस्य कालादेः कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेऽर्थे[४२] इत्यर्थः । तस्यायं भावः- उक्तरीत्याऽकर्मपदसामर्थ्याद् अत्र शास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थान्तरे कर्मरहिता इत्यर्थ इति कैयटोक्तव्याख्यायां कालभावाध्वभिरिति पूर्वतृतीयानिर्देशात् केनचिदित्येव वदेत्.।

तादृशत्वं च सर्वथा द्रव्यकर्माभावात् तदविवक्षणाद् वेत्युभयविधमपि ग्राह्यम्, विनिगमनाविरहात् । न च पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादावविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञापत्तिः । न चाण्यन्तत्वावच्छेदेनाकर्मकग्रहणान् न पाचयतीत्यादौ दोष इति वाच्यम्, लावयति केदारमित्यादौ दोषात् । प्रयोगानुसारित्वाद् विवक्षायाः पचादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न च कृतपूर्वी कटमिति भाष्यप्रयोगात् तत्र सूत्रे तेषां ग्रहणमस्तु अन्यत्र ग्रहणे मानाभावः, भाष्यस्य कल्पसंकोचकल्पने मानाभावात् । न च केचिदिति भाष्येण धातुमात्रस्य कालकर्मार्थवृत्तित्वमिति दर्शितम् । यद्वा यत् कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवतीति[४३] भाष्योक्तपक्षस्य तदवस्थायामेवाकर्मकत्वं बोध्यम् । न चाथवेत्यादिभाष्यमन्तरङ्गमित्यभिप्रायकतया योज्यम् । तथाहि कठिनपाक्यस्य महापारिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाकोऽन्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य क्रियासुकालयोग इति स बहिरङ्गः । अपि च साधनसंबन्धे जाते क्रियायाः परिच्छेदकबाह्यकालाकाङ्क्षेति स बहिरङ्गः, अकर्मकव्यवहारस्तु धातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्तक एव, तदुक्तम्

अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तोऽद्रव्यैरकर्मकः[४४] ।।
लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते ।।[४५] इति

---

[३५] कालभावाध्वकर्मयुक्तानामकर्मकाणां ग्रहणम् न त्वविवक्षितकर्मकाणामिति तात्पर्यम् ।
[३६] नागेशमतम् ।
[३७] अकर्मकत्वमित्यर्थः, इति बोध्यम् ।
[३८] ३।४।६९। पाणिनीयसूत्रम् ।
[३९] १।३।६१। पाणिनीयसूत्रस्थभाष्यप्रदीपः ।
[४०] २।३।५२। पाणिनीयसूत्रस्थभाष्यम् ।
[४१] गतिबुद्धिसूत्रस्थमहाभाष्यम् ।
[४२] कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेत्यर्थः, इति पाठः ।
[४३] गतिबुद्धिसूत्रस्थमहाभाष्यम् ।
[४४] अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः ॥ इति पाठभेदः ।
[४५] वाक्यपदीयम् तृतीयकाण्डम्, श्लो० ६९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

न च सकर्मकपदेऽपि कालादेर्ग्रहणन्न स्यादिति वाच्यम्, कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तेषां ग्रहणम् । अत एव कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्वम् । न चैतत्कर्मेति भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव प्रदर्श्यते न त्वन्तरङ्गत्वमिति चिन्त्यम्[४६] । , वस्तुतो द्वितीयकक्षोक्तमेवार्थ भङ्ग्यन्तरेणाह, अथवेत्यादिना, न चैतेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मकः, एतेन कर्मणा रहितो नेत्यर्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावाद् एषामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद् भ्राम्येत् तद्भ्रमनिवृत्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् । एवं चाकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामत्यर्थकबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः। नन्वेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तकृतपूर्वीत्यादिभाष्यासंगत्यापत्तेः ।

ननु लविधौ तथाभाष्यप्रयोगात् तथास्तु, शास्त्रमात्रे तथास्वीकारे च गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे तेषां ग्रहणापत्तौ दत्तवान् पक्ववानित्यर्थे दत्तः, पक्व इत्यापत्तेः, न चेष्यपत्तिः, अशितः कर्तेति[४७] सूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र ह्याङ्पूर्वादशेः सकर्मकत्वात् कर्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते इत्युक्तम्, अन्यथा मातुः स्मर्यत इतिवदविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति, तत्रत्यकैयटसंगतिश्च । (तेन) अविवक्षितकर्मकः, (नात्र नेयः) इति चेन्न अकर्मकेभ्यो ददातिभ्यः कर्त्तरि क्तप्रत्ययाभावार्थम् । यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः सोऽकर्मकः, नान्यो[४८]ऽविवक्षितकर्मक इति चेन्न 'आशितः कर्तेत्ययुक्तो निर्देशः' [४९]इत्याद्यनुक्तेरविवक्षितकर्मणां तत्राग्रहणमित्यर्थे मानाभावः । अन्यथा तथैव शंकेत । तस्मात् केवललक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवात्र निपातनाश्रयणमिति भाष्याशयः । एवम् आशित ओदनं देवदत्तः इत्याद्युदात्तप्रयोगस्य भाष्यरीत्येष्टत्वेन तदर्थंनिपातनमित्याशयात् पूर्वोक्तापत्तिस्तु न विवक्षायां प्रयोगाधीनत्वात् । न चाग्रिमभाष्यासंगतिः, तत्र आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धमित्युक्तम्[५०], त्वदुक्तरीत्योक्तप्रयोगार्थं तत्स्वीकारे तदसंगतिः स्पष्टैव किं चाक्षरस्वारस्याननुगुणं च, अपि च लक्षणैकचक्षुष्कैस्तथा नादर्तव्यमिति वाच्यम्, निर्देशाननुपत्त्यनुक्तत्वेन तस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैव व्याख्येयत्वात्, एवं चाविवक्षितकर्मकाणामपि सर्वत्र ग्रहणमिति नव्याः ।

परे तु पूर्वोक्तभाष्यात् प्रकृतसूत्रस्थगतिबुद्धि इति सूत्रस्थकैयटाच्च लविध्यतिरिक्तेऽविवक्षितकर्मकाणामत्र ग्रहणम्, लावयति केदारमित्यस्यार्थान्तरवृत्त्याऽकर्मकेत्यनेन निर्वाहः । तत्त्वप्रत्यभिज्ञायाः साजात्येनापि निर्वाहात्, तथाप्रयोगाणामनभिधानाद् वेति (वैतंक्किुतस्मा?) वदन्ति, ते मान्याः तस्मादकर्मकग्रहणसामर्थ्यादविवक्षितकर्मकाण ाामपि ग्रहणमिति परे न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं व्यर्थम् सकर्मकत्वेऽनेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यसिद्धापत्तेः, प्रतियोगिसमर्पककर्मपदेन तु न कालादिग्रहणमेतत्सामर्थ्याद् इति न दोषः । सकर्मकत्वं चैतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वयित्वम्, तदन्वयित्वमकर्मकत्व्, अन्वयश्च पृथग्बुद्धेन तत्संसर्गरूपः, तेन जीवत्यादिषु न दोषः, स्पष्टं चेदं धात्वर्थवादे मञ्जूषायाम् ।

इदं सूत्रं नियमार्थमिति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः[५१] । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति तेन पाचयत्यादीनान्न । नियमश्च सजातीयापेक्षः, तेनान्तर्भावितण्यर्थकपचादियोगे प्रयोज्यस्य कर्तुरीप्सिततममिति[५२] कर्मत्वं भवत्येव, न चाण्यन्तावस्थायां यः कर्ता स ण्यन्तावस्थायां प्रयोज्यमेव कर्म नान्यदिति विपरीतनियमापत्तिः । ण्यन्ते कर्तुश्च करण इत्यस्य वैयर्थ्याद् अकर्मकग्रहणवैयर्थ्याच्च । एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न, प्राक्कडारादिति शास्त्रबाधापत्तेः ।

---

४६ प्रदर्श्यते न त्वन्तरङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । इति पाठः त्यक्तः ।

४७ ६।१।२०७। पाणिनीयसूत्रस्थभाष्यम् ।

४८ सो नान्यो, इति पाठः ।

४९ 'आशितः कर्तेत्ययुक्तो निर्देशः' इति पाठः त्यक्तः ।

५० आशितः कर्ता इति सूत्रस्थभाष्यम् ।

५१ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति- एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषाम्, इति हेतुमति च इति सूत्रस्थभाष्यवचनम् ।

५२ कर्त्तुरीप्सितमिति इति पाठः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ननु विध्यर्थमेवेदं णिजर्थकर्मत्वं बाधित्वा प्रकृतेरपि धातुत्वेन तदुपात्तव्यापाराश्रयतया कर्तृत्वमन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्च सिद्धम् । हेतुमति णिज्विधानेन कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वेन चोपजीव्यत्वं तस्याः । न च शाब्दबोधे शाब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यतयाऽन्तरङ्गोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षयापिप्रधानानुरोधेनबलवत्त्वात्कर्मसंज्ञैवोचिता। एतेनपरत्वात्कर्तृसंज्ञोचितेत्यपास्तमिति वाच्यम्, उद्देश्यलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारेऽपि सत्त्वेनान्तरङ्गत्वोपजीव्ययोश्चाधिक्येन विध्यर्थस्यैवोचितत्वात् । न चैवमपि णिज्द्योत्यैव प्रेरणास्तु, तथा च प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, विशेषणत्वापत्तेः। एवञ्च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि लाद्यनापत्तिः । अत एव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोल्लेखः कृतः । किञ्चैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात् प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः? । द्योत्यस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारेऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः । मम तु धातुभेदान् न दोषः । न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्येवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहादुभयोः कर्तृत्वम्, तत्र प्रेरणाया विशेषत्वेऽपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम्, प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयैव ण्यन्ताल्लादेरव्याप्तेः[५३] । न च प्रधानन्यायेन तस्मिन् लादेरनापत्तिः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशे प्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेः, तत्रार्थप्रधानस्य सत्त्वाच्च। किञ्चैवमन्तर्भावितण्यर्थेप्युभयोः कर्तृत्वापत्तिः । स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षेऽपि स्वतन्त्रकारकं क्रियाजनकं कर्त्तेत्यर्थो बाधकाभावेन क्रियायाः प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम् । मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा, तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधनान् न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् । क्वचित्तु तदपि, यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्, इत्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति बोध्यम् । अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चरादेः करणत्वमुक्तं भामत्याम्, चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वयेऽपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम्, वाचकत्वे तु न दोषः, प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात् । ण्यन्तात् प्रधानकर्तरि ल इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्, स्पष्टं चेदं हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये। प्रकृतमनुसरामः- न च राजमन्त्रिन्यायेन शाब्दप्राधान्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात् सैवेति वाच्यम् कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे ग्रामं गम्यते इत्यादौ फलव्यापारयोर्व्यत्यासावश्यकत्वेन संयोगापेक्षया प्रयोजकव्यापारापेक्षया च विशेष्यत्वेन प्रयोज्यव्यापारे शाब्दप्राधान्यस्यापि सत्त्वात् । न च सत्यां[५४] कर्मसंज्ञायां तदर्थे प्रत्यये व्यत्यासोऽस्तु, न ततः प्रागिति वाच्यम्, एतादृशस्थले शब्दार्थयोर्नित्यतान्यथानुपपत्त्या तस्मिन् विवक्षिते धातोरेव तदर्थत्वं वाच्यमित्याशयात्, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तस्य प्राधान्यन्तु सुप आत्मन इति सूत्रभाष्यस्येष्टम्, तत्र हीष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादित्युक्तम्, न चैतद्भाष्ये भिन्नार्थत्वन्तु कर्तृप्रत्यये आख्यातार्थव्यापाराश्रयगतमेकत्वं कर्मप्रत्यये आख्यातार्थफलाश्रयगतमेकत्वञ्च भासते, एतावतैव बोध्यम्, भावप्रधानमाख्यातमिति[५५] यथाश्रुतं संगच्छते इति वाच्यम्, प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेषान्वयित्वनियमविरोधात्, अत एव कर्तृप्रत्यये पचतीत्यादौ न फलविशेष्यकबोधः, अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणत्वेन वा ।

किञ्च प्रधानाप्रधानन्यायस्य लौकिकदृष्यन्तबललभ्यतया दृष्यन्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवतीति भाष्यरीत्या पुरुषारम्भसिद्धस्यासिद्धं बहिरङ्गम्[५६] इत्यस्य विषये प्रवृत्त्यसंभवाद्, कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञापवाद इति तन्न फलाश्रयो हि कर्म नहि तस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति, प्रधानधात्वर्थानाश्रयत्वादित्यग्रे विवेचयिष्याम[५७] इति चेन्न तत्र

---

[५३] ण्यान्ताण्यादेरव्यापत्तेः, इति पाठः ।

[५४] सति इति पाठः ।

[५५] निरूक्तम् , अध्यायः १, पादः १ , यास्कः ।

[५६] परिभाषेन्दुशेखरः बाधबीजप्रकरणम्, ।

[५७] विवेचयिस्याम इति पाठः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वेनोपजीव्यत्वाभावात्, न च तत्रैव संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति वाच्यम्, संज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे लक्षणेत्यवेहि, किञ्च दुहेर्निवृत्तैकप्रेषणाण्णिचि दुहसमानार्थत्वेन प्रयोज्यकर्तुः संबन्धित्वेन विवक्षायामकथितं चेत्यस्य नियमत्वपक्षे परत्वादनेन बाधः, विधित्वे तु नोपपद्यते । एतस्य फलितार्थकथनमेव तत्रापूर्वविधाविति, तस्मादन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वेन फलव्यापारयोर्व्यत्यासेऽपि ण्यन्तधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-प्रकारतानाश्रयत्वरूपवक्ष्यमाणप्राधान्यप्रयोजकव्यापारे एव सत्त्वेन च प्रयोज्यव्यापारस्य तद्विपरीतत्वेन च लोके प्रधानराजकार्यापेक्षया मन्त्र्यादीनामन्तरङ्गस्यात्मकार्यस्याकरणदर्शनादन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वेनाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायमूलकस्य[५८] एवान्तरङ्गन्यायस्य दर्शितत्वेन मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते, इत्यादौ प्रधानानुरोधितया सिद्ध्यर्थमवश्यमिहाप्याश्रयणेन[५९] च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे शाब्दप्राधान्यं तत्रैव सत्त्वेन च तदनुरोधिकर्मत्वमेव बलवदिति भाष्याशयः। पाचयत्यादियोगे तु नियमात् कर्मत्वाप्राप्तौ पच्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-प्रकारताश्रयत्वरूपप्राधान्यमादाय कर्तृत्वात् तृतीया सिद्ध्यतीति बोध्यम् । नन्वेवमप्याकडारसूत्रभाष्यविरोधः, तत्र हि आकडारात् परं कार्यमिति पाठे परकार्यत्वात् कर्तृसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्च कर्तृसंज्ञेति, नियमत्वे सामर्थ्यादित्यस्यासंगतिरिरिति वाच्यम्, आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। यद्वा कर्तुरित्यस्य ण्यन्तधातुविषयकत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य कर्तुरीप्सिततममित्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । किञ्चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादम् । उभयोरप्यविरोधात्, प्राप्तेरिति दिक्

एतेनैतद्भाष्यविरोधाद्विध्यर्थतेत्यपास्तम्, स्पष्टं चेदमाकडारसूत्रे उद्योते, यद्यपि हेतुमति चेति सूत्रोपक्रमे विध्यर्थत्वमुक्तं तथाप्यग्रे दूषितत्वादकिञ्चत्करम्, नियमार्थश्च व्युत्पत्तिवादे स्पष्टः । विधिपक्षोऽपि नैयायिकरीत्योक्तस्तेषां व्यापार एव णिजर्थः, तत्र च धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृतानिर्वाहकत्वं संसर्गः, अतो न कर्तुः कर्मत्वेनान्वयोऽपितु स्वकर्तृत्वेनान्वेति[६०] इत्यर्थः । अत एवानुकूलव्यापारेति नोक्तम्, विस्तरं चेच्छेद् व्युत्पत्तिवादे । सर्वं चेदं प्रकृतसूत्रे हेतुमति चेति सूत्रे आकडारसूत्रे च भाष्यकैयटोद्योतादिषु स्पष्टमिति सर्वमनवद्यं शिवम्, शुभं भूयात् सर्वदा ।।

गोविन्दरामपुत्रेण कृष्णरामेण धीमता ।।
कृतः सुमनसां प्रीत्यै गतिसूत्रार्थनिर्णयः ।। १ ।।

श्रीमद्यादवशिवरामौ प्रपितामहपितामहौ नत्वा ।।[६१]
पण्डितैकशेषशेषौ क्रियते गतिसूत्रमीमांसा ।। २ ।।

श्रीसम्वत् १८....श्रावण, वदि १ रोज ४ लिखितमिदं काश्याम् ।। ।। चौलेश्वरघट्टे ।। ।। शुभम् ,

---

[५८] एतन्मूलकताया इति पाठः ।

[५९] अवश्यमिहाप्याश्रयणेन इति पाठः ।

[६०] कर्तुः कर्मतान्वयोपितु स्वकर्तृत्वे(नाताति)

[६१] शेषाशेषार्थभिज्ञौ पाठः इति पुनर्योजितम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सन्दर्भग्रन्थाः

उपाध्यायः, माधवशरण : ***सुकृतिदत्तपन्तस्य वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृतिः,*** अप्रकाशितविद्यावारिधिशोधप्रबन्धः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय : वि०सं० २०५६ ।

कृष्णराम : ***गतिसूत्रमीमांसा***पाण्डुग्रन्थः नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयः, ग्रन्थसंख्या ५/४०५५ ।

पतञ्जलि : ***व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रदीपोद्योतसहितम्*** संशोधकः, जोशीभार्गवशास्त्री दिल्ली चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, ई० सं० १९९१।

पाणिनि : ***अष्टाध्यायी,*** (परिष्कारकः, पण्डितराजः गोपालशास्त्री) पदच्छेदवृत्तिवार्त्तिक टिप्पणीसहिता, (संपादकः प्रो० गोपालदत्तपाण्डेयः) वाराणसी, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, तृतीयसंस्करणम् ई० सं० १९८७ ।

भट्टोजिदीक्षित : ***प्रौढमनोरमा शब्दरत्नसहिता*** प्रकाशकः वाराणसी, चौखम्बा अमरभारतीप्रकाशनम् वि०सं० २०६९।

भट्टोजिदीक्षित : ***सिद्धान्तकौमुदी, तांवबोधिनीव्याख्यासहिता*** (व्याख्याकारः ज्ञानेन्द्रसरस्वती चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, ई०सं० १९८५।

भट्टः, नागेश : ***लघुशब्देन्दुशेखरः,*** शेखरदीपकटिप्पणयुतः, टिप्पणकारः, नित्यानन्दपर्वतीयः प्रकाशकः वाराणसी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् , ई०सं० २००१ ।

शर्मा, सभापति : ***लक्ष्मीव्याख्या,*** सिद्धान्तकौमुदीस्था, संपादकः, बालकृष्णशर्मा पञ्चोली, वाराणसी, मोतीलालबनारसीदासः, प्रथमसंस्करणं ई०सं० १९६६।

पाण्डुलिपिचित्राणि

(reel number, A 587/09)

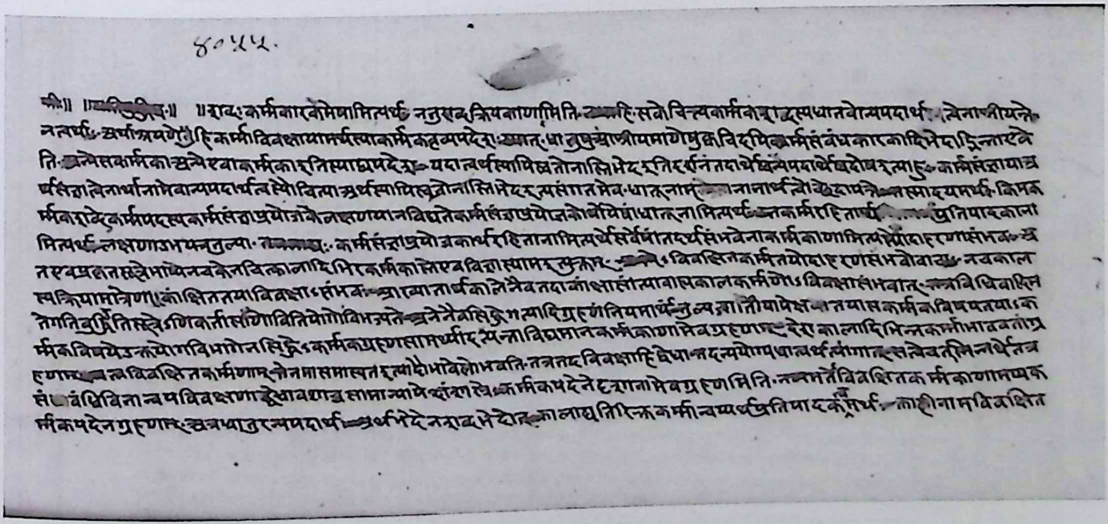

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

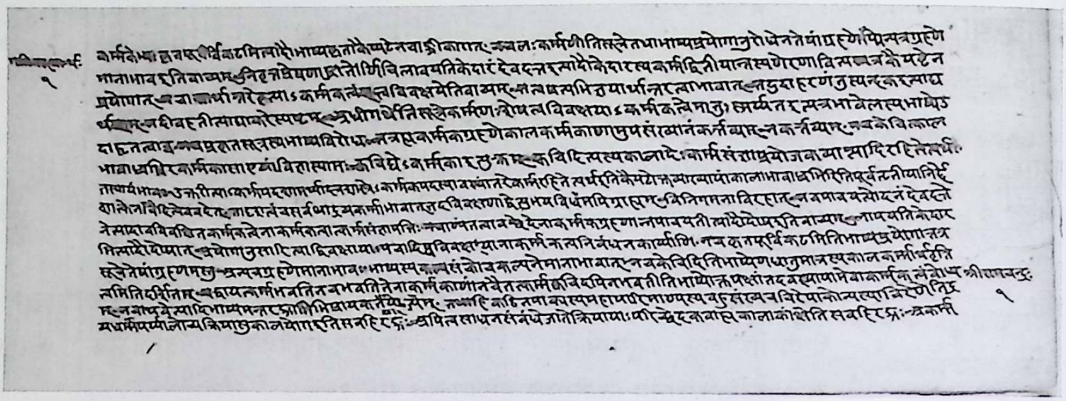

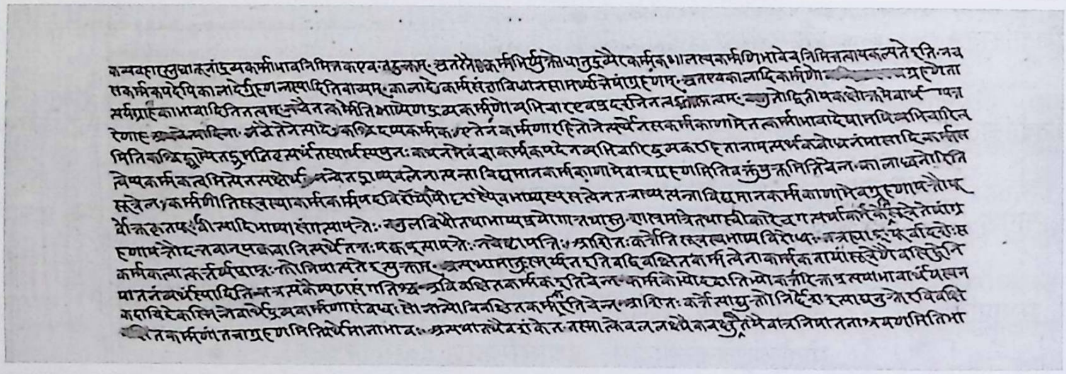

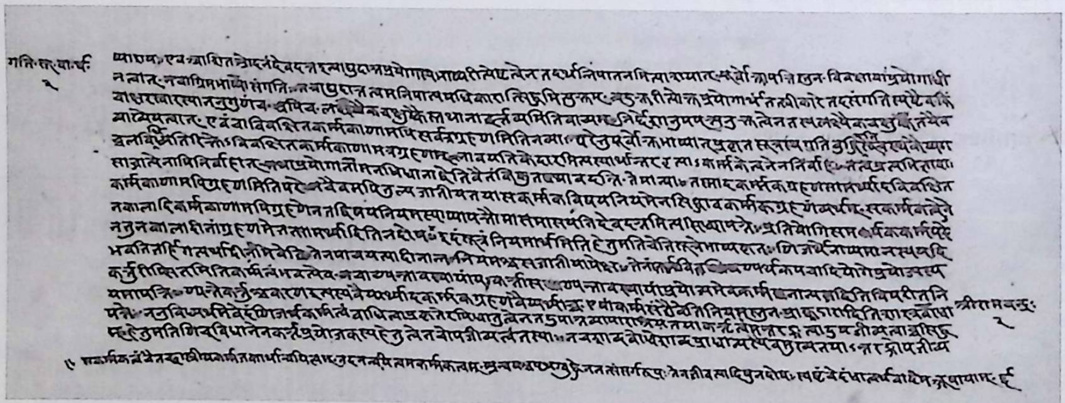

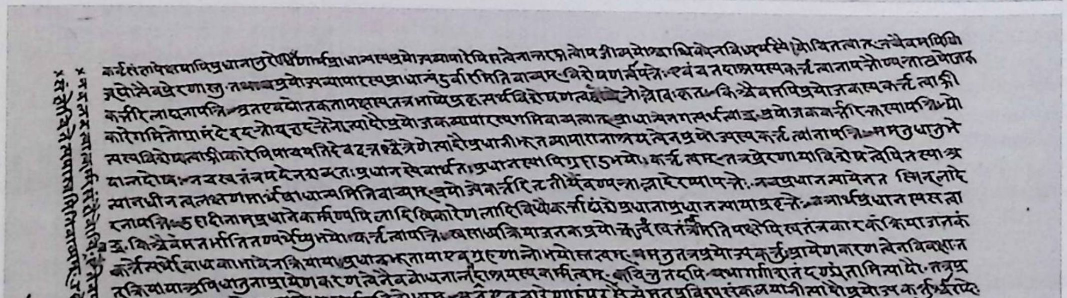

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

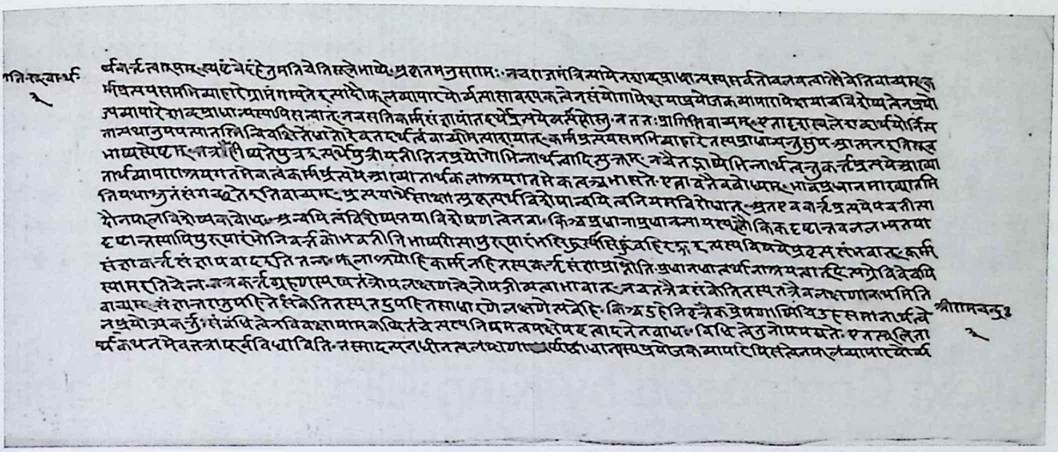

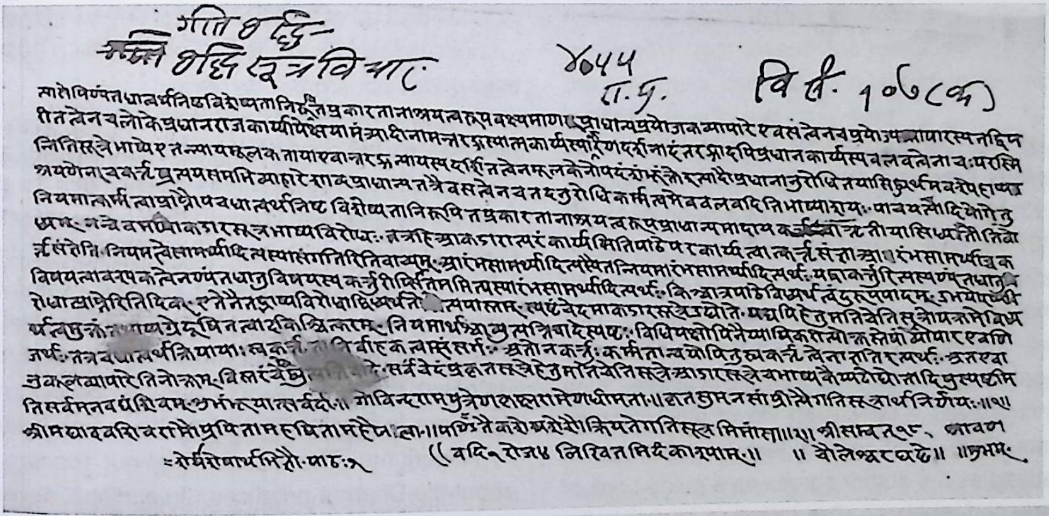

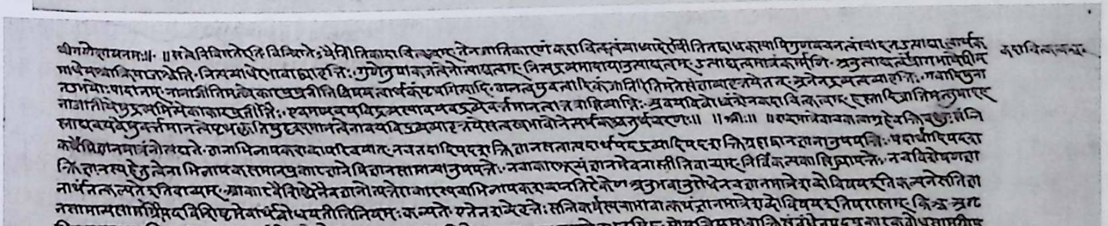

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Pañjikā of Gīrvāṇa Ratnāvalī: A Text Composed by King Gīrvāṇa of Nepal

- Prof. Shaṅker Thāpā*

Gīrvāṇa Ratnāvalī is a text on Hindu religious practices and other rituals composed by King Gīrvāṇa Yuddha Vikram Śāha of Nepal (1797-1816 CE). This text is also popularly called 'Satkarma Ratnāvalī', however, the term as such is not referred in the manuscript colophon. This book is very much significant for the Hindus of Nepal or other Hindus living elsewhere. King Gīrvāṇa lived a very short life of only nineteen years. This hand written text for which he is credited as the author serves as a guide book of Hindu performances. The colophon section in the manuscript mentions –

Gī rvā ṇā di ma yu ddha Vi kra ma nṛ po Ra tnā valī kā ra kaḥ
……. Gīrvāṇādimayuddha Vikrama nṛpo Ratnāvalī kārakaḥ ……
(King Gīrvāṇa Yuddha Vikram has composed Ratnāvalī)

In Sanskrit philology, 'Ratnāvalī or 'Ratnamālā' literally means 'precious garland.' A text with 'Ratnāvalī or 'Ratnamālā' suffix in the title has to be considered precious for various reasons. They are precious mainly due to the theme they deal with. There is a famous Sanskrit classical drama with the name 'Ratnāvalī' that revolves around the story of princess Ratnāvalī and King Udayāna. It is attributed to the Indian Emperor Harṣa Vardhan (606-648 CE). But this Ratnāvalī is quite different from the one in hand. Yet there is another text of similar name written by Nāgārjuna.[1] The Ratnāvalī of our concern is about the Dharma practices.[2] In addition, several other texts are extant in Sanskrit having the term Ratnāvalī in the title in one way or another.

The Author and Text

Our effort in digitizing Buddhist and Hindu manuscripts with the purpose of preserving them from being lost that started in 2013 has brought about several positive results. Although the preliminary focus was on endangered Buddhist archives, we came across considerable number of Hindu texts unnoticed before. For recovering manuscripts, an intense survey was done in Lalitpur and Bhaktapur towns in the Kathmandu

* Central Department of History, Tribhuvan University

1 Ratnāvalī, the Precious Garland of Advice for a King by the Great Master, Nāgārjuna, is a Buddhist text with no relations or connections with 'Ratnāvalī' we are dealing with here. The former deals with the 'Indication of the Bodhisattva Deeds' which is indeed a very significant text in Buddhism as his other texts have been considered.

2 V. Veṅkaṭacalam, A Students' Handbook to Ratnāvalī of Śrī Harṣa, Madrās: 1955, pp. 1-228.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

valley by this author. A great number of important Hindu manuscripts were recovered among other types of Buddhist, Ayurvedic, astrological and ritual texts. A significant number of copies of Hindu texts such as Pujā Vidhi, epics, texts on Bhairava, Siddhi Lakṣmī and Taleju, Vrata Kathā etc. were recovered. Many of these texts are rare and not available otherwise. In the stacks of Hindu texts, Puraścaraṇārṇava of King Pratāp Singh Śāha and Girvāṇa Ratnāvalī of King Girvāṇa Yuddha Vikram Śāha were also recovered. Both the texts are of immense significance for the Hindus. Gīrvāṇa Ratnāvalī was recovered in a very good condition in full text. Considering its significance, the Pañjikā section is compiled for publication.

Newār people of Kathmandu valley have exceptionally contributed in the proliferation of Hindu and Buddhist manuscripts particularly during the medieval period. They are the custodians of ancient and medieval textual heritage. At present, most of such manuscripts are in the possession of the Newār people. The availability of ancient texts outside the Newār community is sparse. The extant private collections of those texts are in very bad conditions. They are the endangered archives in the real sense which require due preservation efforts.

King Girvāṇa Yuddha Vikram Śāha was born in October 1797 and died at very early age of nineteen in November 1816. He is credited to have composed the book. Although the colophon mentions its title as - 'Girvāṇa Ratnāvalī' some modern writings refer it as 'Satkarma Ratnāvalī.'[3]

The careful study of the books makes one believe that the author must be a person of very good command in Sanskrit linguistic and Hindu religion and philosophy. The manuscript highlights the author as 'Śrauta Smarta dhurandhara' (the person who is knowledgeable on Vedas and the Dharma Śāstra). Given the life span of the author who passed away at the early age of nineteen, certain doubt on authorship can obviously be raised. Not to be confused with this situation, the colophon in the manuscripts mentions King Girvāṇa Yuddha Vikram Śāha as the author. No other options are left to cast doubt on the authorship. However, one cannot overrule the contribution of high ranking scholarly royal priests, Paṇḍits and other Sanskrit academics to furnish the book. In fact, this kind of practice was common in the case of the rulers. In any case, the text under consideration has important place in Hindu religion and ritual lives.

King Girvāṇa Yuddha Vikram Śāha is said to have been enthusiastic in Sanskrit and Hindu religion. Most probably, he might have developed interest in Sanskrit and Hinduism from similar activities of his father King Pratap Singh Śāha who is credited to have authored a very interesting Hindu tantric text entitled 'Puraścaraṇārṇava.' Both the texts 'Girvāṇa Ratnāvalī' and 'Puraścaraṇārṇava' are extant in the Nepalese collections.[4] A copy of 'Puraścaraṇārṇava' is also in the collection of 'Muktabodha - Indological Research Institute.' Its home page mentions that the texts in its library are mostly Tantras and related works of the late period that is twelfth century onwards. These include texts of the Śrīvidyā (Tripura) tradition and Śākta (Kaula) Tantras redacted especially in Beṅgal. Amongst them are major, well-known compendiums, such as Śāradātilaka,

3 Cittarañjan Nepālī, Shri 5 Raṇa Bahādur Śāha, Kathmāṇḍu: Mary Rājbhaṇḍārī, 2020 VS; Regmi Research Series, Year 3, No. 1, January 1, 1971, p. 8; Itihās Prakāś, Part I, Kathmāṇḍu: Itihās Prakāś Maṇḍal, 2012-13 VS, p. 63.

4 Both Hindu and Buddhist manuscripts are deposited in various archives and libraries in India. For details on Buddhist Sanskrit Mss see: Shanker Thapa, 'Buddhist Sanskrit Literature of Nepal and Expansion of Mahāyāna Buddhism in the North with Special Reference to China', In: Jia Haitao and Shi Dayuan Zhu Bian (ed.), Fo Jiao Yu Zong Ni Wen Hua Jiao Liu: Guo Ji Xue Shu Yan Tao Hui Lun Wen Ji (Buddhism and Cultural Exchange Between China and Nepal: Collection of Seminar Papers), Guangzhou: Fo Jiao Yu Wen Hua Chu Ban She, 2011, pp. 356-361;
Shaṅker Thāpā, Buddhist Sanskrit Literature of Nepal, Seoul: Minjoksā Publishing Company, 2005; Shaṅker Thāpā, 'Buddhist Sanskrit Manuscripts of Nepal,' Rolamba, Vol. 24, Nos. 3 and 4, July-Dec. 2004;
Shaṅker Thāpā, 'Nepalese Sanskrit Manuscripts and Expansion of Buddhism in China', Shaṅker Thāpā and Prem Kumārī Pant (ed.), Buddhism: the Icon of Cultural Linkage with China, Kathmāṇḍu: Nepal China Society, 2011.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Puraścaraṇarṇava (of King Pratāp Singh Śāha), Tantrasamuccaya, written in Keralā and the Bẹṅgālī Śrītattvārthacintāmaṇī by Purṇānanda and Vṛhat Tantrasāra of Kṛṣṇānanda.[5]

'Gīrvāṇa Ratnāvalī' elaborates extended rituals of Hinduism. It is the book of 'Dharma Śastra'. It is written on hand made traditional thick paper containing 601 big size folios (Size 33X14.5 CMs) for the text portion. Each folio contains eleven lines. It is in Sanskrit written with Devanāgarī script. The manuscript that this author has consulted is in the very good condition.

Regarding the date of manuscript, it is mentioned in the colophon

Śāke dhanṅjayādri vasudhā yukte
sitecāśvine dvādaśyāṃ Śanivāsare
śataviṣaṅ nakṣatra Rajyogini.

This is calculated as Śaka Samvat 1734 (1869 VS).

The colophon of this manuscript provides significant information. The colophon of the manuscript runs -

Nānā nivandha saṁgraha kṛtaiḥ sadbhiḥ prayogaistathā Gīrvāṇādimayuddha Vikrama nṛpo ratnāvalīkārakaḥ. Granthāḥ kiṁ jagatīta leey vahu vidhāssatkarma sampādakāḥ ghāmā rāpai rupa śobhitā iti nanoddyoga kṛtau vai mayā. Śrauta smārta dhurandhare mama nivandhe cedviśeṣaḥ kvacidvidvadviḥ prati gṛhyatā mayamaho ratnāvali Saṁgragaḥ. Śāke dhanṅjayādri vasudhā yukte sitecāśvine dvādaśyāṃ Śanivāsare śataviṣaṅ nakṣatra Rajyogini. Nṛpadau yogavaresva Kantinagare Ratnāvali nāma Gīrvāṇādimayuddha Vikrama nṛpeṇāyaṁ nivandhaḥ kṛtaḥ. Śrī Mahārāja Gīrvāṇa Yuddhavikrama Barmaṇā kṛtvā Ratnāvalī pūrṇā śrī Viśnoścaraṇerpitā. Viśudda savatī ghanāmvara cayā prānṛṭtathā kāmini. Yacendrā yu dhha satkaṭā kṣalasitā gamyea Ratnāvalī. Nṛtā kārapayā dharāti vimalā nīlambuda lambini. Sā vidyā sakalātmikā nṛpa śiro Gīrvāṇa Yuddhātmikā. Iti Śri Girirāja cakra cuḍā maṇi naranārayaṇetyadi vividha virudavalī virajamāna mānonnata Mahārajādhirāja Śri Śri Śri Śri Śri Gīrvāṇa Yuddha Vikram Sāhadeva kṛto Girvāṇa Ratnāvalī nāmako Dharma Śāstra nivandhaḥ pūrṇatām samagamaditi Śivaṃ bhūyāt. Yadakṣara pada bhraṣṭaṃ mātrā hi naṃ cayad bhavet. Tat sarvaṃ kṣyaṃtāṃ devi prasod parameśvari. Śubhamastu sarva jagatām.

The manuscript also mentions in the pre colophon lines –

Śrī Mahārāja Girvāṇa Yuddha
Vikram Barmaṇā kṛttā Ratnāvalī
purṇā Śrī Viśnoścaraṇerpitā.

Thematic Introduction to the Text

This text is about good and moral actions or rituals to be observed by the Hindus. Entire related rituals from birth to death and religious procedures including Athopacāra, Bali, Bhedāḥ, Cakraṃ, Cakṣuṣorañjanaṃ, Caṇḍī, Chāgotsargaḥ, Dāna, Daśopacāraḥ, Dīkṣā, Godānaṃ, Graha, Grahaṇa, Homaḥ, house warming, Japa, Karma, Kathā, Mahāsaṅkalpa, Mantra, Maraṇa, Nirṇaya, Niyamāḥ, Paddhatiḥ, Pañcopacāraḥ, Prakiṇa, Prarthanā, Prayaścittaṁ, Prayoga, Pujana Vidhi, Puṅsavana, Puraścaraṇa, Putra Janma, Rakṣā, Rathotsavaḥ, Samāvartanaṃ, Saṁskārāḥ, Saṃskāraḥ, Śāntiḥ, Śaucaṁ, Snāna, Ṣoḍaśopacāraḥ, Śrādha, Sūtraṃ, Tantra, Tarpaṇa, Vedāraṁbhaḥ, Vicāra, Vidhānaṁ, Vrataṁ, Yajña, Yantra-Cakra and so on have been discussed in the text. A Hindu is expected to follow them. These are the important aspects of Hindu religious lives.

The Pañjikā of Girvana Ratnāvalī

In Sanskrit language, the term 'Pañjikā' has several meanings. It refers to -

5 www.muktalib5.org/digital_library.htm, information received on Nov. 27, 2014.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

- Explaining and analysing the terms; or
- A journal or a book in which account is maintained, or
- Record or register of human actions [kept by Yama].

The term Pañjikā is literally the 'list of contents' dealt so far in the text. This section is also equally important to proceed to the main text. For our purpose, it refers as such.

This manuscript has altogether 601 folios of text and six folios attributed to the list of contents.

A great number of Hindu and Buddhist manuscripts are available in Nepal. It is the result of literary migration that occurred since the early medieval period.[6] While keeping in view the general trends of composing manuscripts in Nepal either in Newārī scripts or Devanāgarī, not many manuscripts attach Pañjikā. Mostly, manuscripts do not contain list of contents. Only a few of them have separate section within the manuscript for elaborating Pañjikā. This exceptionally a large sized manuscript has a section of Pañjikā with indication of folio numbers. It has greater benefit. It facilitates readers to locate desired section within the manuscript. Otherwise, one has to go through with entire manuscript even to locate a small piece of material within it.

Here is entire list of the Pañjikā of Girvāṇa Ratnāvalī with an indication of exact folio number –

Subject title	folio no.
Beginning Folio – Recto [without folio number][7]	
• Ratnāvalī Pañjikeyaṁ bodhyaṁ	
1. Prathamaṁ Maṅgalācaraṇaṁ	1
2. Tataḥ Devatāsmaraṇam	3
3. Atha Svasti Vācanaṁ	4
4. Atha Gaṇeśa Pūjā	5
5. Atha Puṇyāḥ Vācanṁ	8
6. Atha Mātṛkā Pūjā Prayogaḥ	15
7. Atha Vāstu Prayoga Ratnaṁ	19
8. Atha Gṛhapraveśa Vidhiḥ	29
9. Tatraiva Vāstu Cakrodvāro Bodhaḥ	29
10. Atha Graha Śānti Prakaraṇaṁ	30
11. Atha Graha Śānti Paddhatiḥ	31
12. Grahādi Sthāpita devānāṁ Balidāna Kramaḥ	39
13. Pradhāna Aivatyāni Japa Sūktani	41
14. Agni Sthāpana Vidhiḥ	48
15. Āditya Śāntiḥ	66
16. Candra Śāntiḥ	61
17. Bhauma Śāntiḥ	67
18. Budha Śāntiḥ	67
19. Guru Śāntiḥ	68
20. Śukra Śāntiḥ	68
21. Śanaiścara Śāntiḥ Tatraiva Śanaiścara Vrataṁ Stutistatraiva	70
22. Nava Graha Snānāni	71
23. Tatraiva Graha Yoga Śāntiḥ	71
24. Atha Guru Pūjā	73
25. Dāna Prakaraṇaṁ	74
26. Suvarṇā Dīnandevatā	75
27. Tatraiva Tulā Nirmāṇaṁ	75
28. Atha Graha Janmādayaḥ	77
29. Tulita Dravya Dāna Stutiḥ	78
30. Sāṁpradāyika Stulā Prayoga	80
31. Ṣoḍaśāra Nirmāṇaṁ	89
32. Maṇḍala Devatā Pūjā	91
33. Liṅgato Bhadrāṇi	94
34. Dāna Svarupaṁ	96
35. Dāna Pātraṁ	97
36. Dravya Devatāstaitirīye	98
37. Dāna Vastu Grahaṇe Viśeṣaḥ	99
38. Nānā Dravya Dānaṃ Mantrāḥ	100
39. Godāna Prakaraṇaṁ	110
40. Vṛṣabha Dāna Prakaraṇaṁ	116
41. Harīvaṁśa Śravaṇa Vidhiḥ	118
42. Prayogaḥ	120
43. Rāmāyaṇa Śravaṇa Vidhiḥ	123

6 Shaṅker Thāpā, 'Literary Migration and Perpetuation of Knowledge: Context of Buddhist Manuscripts of Nepal,' Itihās Pravāha - Annual Journal of Nepalese Studies, Vol. 6, No. 1, 2014, pp. 1-10.

7 This section has no folio number rather subsequent folio is indicated as folio no 1 in the Pañjikā section. Verso in this folio is left blank. Diacritical marks are written according to the writing of the Pañjikā.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

44. Atha Maitri Karaṇa Prayogaḥ 126
45. Dīkṣā Kālaḥ 128
46. Dīkṣā Prayogaḥ 129
47. Mantrāṇāṁ Daśā Saṁskārāḥ 130
48. Atha Dīkṣitasya Puraścaraṇa Vidhiḥ 131
49. Kūrma Cakroddvāraḥ 132
50. Puraścaraṇe Bhakṣyādi Niyamāḥ 133
51. Atha Varjyāni 133
52. Mantra Japa Prakāraḥ 136

Folio 1 Recto

53. Athacānya Prakāreṇa Puraścaraṇa Muccyate 139
54. Athavānya Prakāreṇa Pauraścaraṇiko Vidhistatraiva 139
55. Gopāla Mantrāṇāṁ Tarpaṇaṁ Homa 139
56. Atha Puraścaraṇa Prayogaḥ 140
57. Atha Puraścaraṇādhupa Yogi Tantra Prakaraṇaṃ 143
58. Atha Ṣoḍśopacārāḥ 151
59. Atha Pradhānayāgārtha Tantrādi Vidināgnisthāpana Prayogaḥ 153
60. Atha Mālā Saṃskāraḥ 158
61. AthaDīkṣopayogināṁVṛhatsarvatobhadrādi Maṇḍalānāmuddvārobhidhīyate 159
62. Atha Ṣumaṁ Sarvato Bhadramaṇḍalaṃ Dvitīyaṁ 161
63. Nava Nābhi Maṇḍalaṁ Tritīyaṁ 161
64. Atha Pañcābjamaṇḍalaṃ Caturthe 161
65. Atha Paradīkṣopayogī Cakra Vicāra 162
66. Atha Ṣaṣṭama Kathahaṃ Cakraṁ 162
67. Atha Ṛiṇi Dhani Cakraṁ Saptamaṁ 164
68. Atha Varga Cakraṃ 166
69. Atha Rāśi Cakraṁ 166
70. Atha Nakṣatra Cakraṁ Dśmaṁṃ 167
71. Atha Gaṇacakra Vicāra Mekādaśaṁ 168
72. Atha Śrī Gopālādimantropayogi Dvādaśamaka Upacakraṃ 169
73. Atha Nyanikā Nicidheṁtrāṇi Nocyate 169
74. Darśa Paurṇamāseṣṭiḥ 170
75. Brahma Yajña Vidhi 197
76. Atha Kātiya Tarpaṇa Prayogaḥ 199
77. Atha Vaiśva Deva Vidhiḥ 205
78. Atha Nitya Śrādhaṃ 208
79. Atha Manuṣya Yajñaḥ 209
80. Atha Śatarudriya Manta Vibhāgaḥ Svāhākāra Sahita Ucchyate 209
81. Atha Śata Rudra Puraścaraṇa Vidhiḥ 214
82. Atha Sandhoppāsana Prayogaḥ 222
83. Atha Vibhūti Dhāraṇa Vidhiḥ 233
84. Atha Tilaka Vidhiḥ 234
85. Tatraiva Bhojana Didhirapi 234
86. Atha Śayana Vidhiḥ 239
87. Atha Dāropagamaḥ 239
88. AthaŚrāvaṇaPaurṇaMāsyāṁbhaviṣyottaro Rakṣā Vandhana Vidhiḥ 241
89. Athopākarma Vidhiḥ 246
90. Atha Śivaliṅgādimūrti Pratiṣṭhā Prayoga Mucchyate 268
91. Atha Tasya Caturthī 281
92. Atha Jalāśayotsargaḥ 283
93. Atha Vāpikū Patadāga Yajñaḥ 293
94. Atha Vāpikū Patadāgotsarga Prayogaḥ 294
95. Atha Śraddha Prakaranaṃ 296
96. Tatrādau Pārvaṇa Śrāddha Vidhiḥ 296
97. Athābhyudayika Śrāddha Prayogaḥ 307
98. Atha Saṅkalpa Prāvaṇa Vidhinādarśa Śrāddha 313
99. Atha Parvaṇaikodiṣṭa Śrādhha Vidhiḥ 318
100. Atha Tīrtha Śrāddhaṃ 326
101. Atha Gayā Śrāddha Paddhatiḥ 329
102. Atha Preta Śrāddhāni 341

Folio 1 Verso

103. Atho Daśa Dānaṃ -
104. Atha Citāpiṇḍādi Ṣaṭ Piṇḍa Vidhiḥ -
105. Athāvaya Vapiṇḍa Dāna Prayogaḥ -
106. Atha Vṛkṣe Ghata Dānaṃ -
107. Atha Daśāha Dīpa Dānaṃ -
108. Atha Sayaṃkāle Trikāṣṭiko Paridīpapāniya Puṣpa Dānaṁ -
109. Atha Kartṛ Bhojana Samaye Kāka Baliḥ -
110. Atha vihita Kāleppya kṛta Cuḍākaraṇasyavihita Kālepyakṛto-panayanasya Kuśāstaraṇaṃ Dinābhumā Deva Piṇḍa Dayāt -
111. Athapātheya Srāddhaṃ -
112. Atha Prayogaḥ -
113. Atha Śauce Niyamāḥ -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

114. Atha Haviṣyānnāni Pṛthivī Candrodaye -
115. Athāṣthi Saṁcayan Vidhiḥ
116. Athāsthi Saṁcayana Śrāddha Prayogaḥ -
117. Atha Gaṅgāyamasthi Kṣepa Vidhiḥ -
118. Atha Dvitīyādi Dina Kṛtyaṃ -
119. Atha Kāncana Puruṣa Dānaṃ -
120. Atha Dvija Daṁpatī Pūjanaṁ -
121. Atha Vṛṣotsargaḥ -
122. Atha Kapilā Dānaṁ -
123. Athaikadaśāhe Ādhamāsika Śrādhha Prayogaḥ -
124. Atha Jala Purṇa Pātra Dānaṁ -
125. Athapāka Dānaṁ -
126. Atha Kāṣta Pādukā Dānaṁ -
127. Atha Chatra Dānaṁ -
128. Athopāna Danāṁ -
129. Atheṣṭi Dānaṁ -
130. Athāśva Dānaṁ -

Folio 2 Recto

131. Atha Śivikādānaṁ -
132. Atha Hasti Dānaṁ -
133. Atha Vastra Dānaṁ -
134. Atha Dāsīdāsādi Dānaṁ -
135. Atha Hemāghā Bharaṇa Dānaṁ -
136. Atha Kañcana Dānaṁ -
137. Atha Cāmara Dānaṁ -
138. Athāghādvika Śrāddhaṁ -
139. Athoda Kuṃbha Dānaṁ -
140. Athonamāsikā Dipaṃca Daśa Śrāddhāni -
141. Atra Vikara Dānaṁ -
142. Atha Sapiṇḍī Karaṇeti Kartavyatā -
143. Atha Sapiṇḍikaraṇa Prayogaḥ -
144. Atha Punaḥ Pātheya Śrāddhaṁ -
145. Atha Maṅgalārthaṁ Citāmakaṃ Pūjayet -
146. Athaikodiṣṭa Śrāddha Prayogaḥ -
147. Atha Piṇḍa Dānaṁ -
148. Atha Māsika Śrāddha Paddhati 394
149. Atha Sātroda Kuṃbhotsargaḥ -
150. Atha Bhū Svāmpatraṁ -
151. Athānta Saṅkalpaḥ -
152. Atha Sahagamana Prayogaḥ -
153. Atha Gaurī Pūjā -
154. Atha Mātāpitrormaraṇe Prathamāvdevihita Niṣiddāni -
155. Atha Pālāśa Pṛtikṛti Dāha Vidhi 397
156. Atha Pañcaka Maraṇe Vidhiḥ -
157. Atha Punāḥ Saṁskāre kāla Śuddhiḥ -
158. Atha Rajasvalā Maraṇa Vidhiḥ -
159. Atha Sūtikā Maraṇa Vidhi -

Folio 2 Verso

160. Atha Garbhiṇī Maraṇa Vidhi -
161. Atha Pūrvokta Pāravanddyadināṃ Buddipūrvakātmaghātīnāmca Nārāyaṇa Valiḥ -
162. Atha Carū Homaḥ -
163. Iti Preta Śrāddha Karaṇaṁ -
164. Atha Śauca Nirṇayaḥ -
165. Atha Śiśu Maraṇe Śaucaṁ -
166. Atha Kanyā Maraṇe Viśeṣaḥ -
167. Athā Saṅskṛta Kanyā Maraṇe Mātāpitre Viśeṣaḥ -
168. Athopanīta Sapiṇḍā Śaucaṁ -
169. Atha Sodakāddyā Śaucaṁ -
170. Atha Sagotra Sapiṇḍa Saucaṁ -
171. Atha Mātāmahādi Mṛtāvāśauca Māha -
172. Athānye Kṣpisvayatasaṃbandha Yukte Ṣujāmātrādi Ṣusacaila Snāna Mātrā Śuddhiḥ -
173. Athātikrāntā Śaucaṁ -
174. Atha Daśāhottaraṃ Putra Janma Jñāne Pitradinaṃ Sūtakaṃ Nāstītyāhaḥ -
175. Atha Daśāhottaraṃsapiṇḍa Maraṇa Jñāne Samāna Deśe Videśeṣa Māha -
176. Atha Deśāntara Mṛtā Śaucaṁ -
177. Atha Māta Pitṛ Śaraṇe Uktasya Trirātrāddyatikrāntā Maucasyapavāda Māha -
178. Atha Travanirharaṇa Śaucaṁ -
179. Atha Savānugamana Śaucaṁ -
180. Atha Maraṇa Nimittaka Rodana Śaucaṁ -
181. Atha Dāhadi Karmaṇā Śaucaṁ -
182. Athātīta Saṁskāraḥ -
183. Atha Mṛtyu Viśeṣa Prayuktamāśaucaṁ -

Folio 3 Recto

184. Atha Brāhmaṇādi Raśaṇābhaṁ Pravṛttasya Mṛtā Śaucaṁ -
185. Atha Śaṅkara Jātīnāmā Śaucaṁ -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

186. Atha Dāmā Śaucaṁ
187. Athāyoktaṃ Ṣaḍśitau -
188. Atha Pravṛtā Śauca Madhye Āśaucāntarayāte Nirṇaya -
189. Athāśaucānantara Sannipātakāla Viśeṣa Prayuktaṃ -
190. Purvā Śauca `Ṣeṣa Śudderpavādottara Māha -
191. Athā Śauca Niṣedhāḥ -
192. Athādhikāribhedhātkarma Viśeṣa Āśauca Karma Niṣedha Māha -
193. Atha Dṛavya Viśeṣa Niyamaḥ -
194. Athāśauca Niyamāḥ -
195. Athā Ratriśabdohorātra Dharaḥ -
196. Atha Vivāhhopayogittvādgotra Prakārani Kaśyapānaṃ Trayo Bhedāḥ -
197. Atha Viśvāmitrāḥ -
198. Athāgastayaḥ -
199. Athanamuṣyāyaṇa -
200. Atha Vivāhaupayogikāni Vacanāni -
201. Atha Vivāha Paddhatiḥ 434
202. Atha Kanyā Dāna -
203. Atha Mahāsaṅkalpa -
204. Iti Jayā Homaḥ
205. Atha Guptāhutyāḥ
206. Atha Śīlā Pūjā
207. Atha Nava Rātrāṅgahuyāḥ
208. Atraiva Saptarṣi Pujanaṁ
209. Atha Vadhūmabhimantra Mitucaraḥ
210. Atha Sviṣṭadṛddomaḥ
211. Atha Caturthyāpararātre Caturthī Karma

Folio 3 Verso
212. Atha Garbhadhānaṁ
213. Atha Puṅsavana
214. Atha Simantonnayanaṁ
215. Atha aṃśrava Prasanaṁ
216. Atha Jāta Karmaḥ 458
217. Atha Kumāramab Bhimṛsati
218. Atha Prathama Ṛhtau Mantra
219. Atha Ṣaṣtikā Pujā 463
220. Atha Prayogaḥ 463
221. Atha Brahma Sūtra Nimantraṇa Mantraḥ
222. Atha Ṣaṣṭhe Dine Bāla Graha Haraṇaṁ
223. Atha Ṣaṣṭhi Pūjā
224. Atha Bālaka Pitṛiḥ Prārthanā
225. Tato Janani Prārthanā
226. Savāndhava prārthanā
227. Atha Balayāmārjanaṁ
228. Atha Skanda Pūjā
229. Atha Vaṁśa Pūjā
230. Atha Mātṛkā Pujā
231. Atha Ṣaṭkṛptikā Pūjā
232. Atha Brahma Sūtraṃ
233. Atha Manthāna Pujā
234. Atha Jātabālahāri Tamyotara Pūjayā
235. Atha Bāla Graha Stotraṁ
236. Atha.Nāma Karma
237. Athaniḥ Krmaṇaṃ
238. Athānnaprāśanaṃ 474

Fol 4 Recto
239. Atha Kumāra Vākpracāra Kāmena Bhāradvāji Masaṁ
240. Athacudākaraṇaṁ
241. Athasaṁsravaprāsanaṃ
242. Atha Sītodakeḍaśamodakaṃ
243. Atha Karṇavedhaḥ
244. Athopanayanaṃ
245. Atha Mānava Kasācāryovāsaḥ Paridhāyaya
246. Atha Svitṣakṛtddomaḥ
247. Tataḥ Saṁsravaprāśanaṃ
248. Atha Gāyatrī Dānaṃ
249. Atha Vedāraṁbhaḥ
250. Tatonvāradha Kartṛiko Homaḥ
251. Atha Samāvartanaṃ
252. Athāṣṭodakakuṁbhajalābhiṣekaḥ
253. Atha Puṣpamālā Grahaṇaṃ
254. Athoṣmiṣeṇa Śiroveṣṭayet
255. Atha Cakṣuṣorañjanaṃ
256. Atha Chatrapratigṛhṛttāti
257. Athopānaho
258. Athavaiṇavaṁ Daṇḍamādatte
259. Atha Godānaṃ
260. Iti Gṛhyanusārisaṁskāra Prakaraṇaṃ
261. Atha Samvatsara Pratipadayārabhya Tithi Nirṇaya
262. Atra Tailābhayaṁgonityaḥ
263. Atha Rāma Navamī Pūjā Prayogaḥ
264. Athā Gamokta Dikṣāgatomanāropaṇa

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Vidhiḥ
265. Caitra Śukla Trayodaśyāmanaṅga Vrataṁ
266. Atha Vaiśākha Snānaṁ
267. Atra Dāna Viṣeṣa Uktiparārke
268. Atha Śrāddha Muktaṁ

Folio 4 Verso

269. Atho Manvādi Yugādi Karma Tithayaḥ
270. Atha Dāna Viśeṣḥ
271. Atha Śrāddha Karaṇe Prayaścittaṁ
272. Jeṣtha Śukla Tṛtīyāyaṁrambhā Vrata Muktaṁ
273. Āṣāḍha Śukla Dvitīyayāṁ Rathotsavaḥ
274. Vrata Grahaṇa Prakārastu
275. Athaiṣāṁsamāptau Kārtikyāṁ Dānāni
276. Āṣāḍha Paurṇāmāsyāṁ Kokilā Vrataṁ
277. Atha Rātrābapisnānādi Bhavatityuktaṁ
278. Atha Nadināṁ Rajodoṣḥ
279. Śrāvaṇa Śukla Tritīyā Madhūśravākhya
280. Atha Prasaṅgādatraīvotsarjanamuccyate
281. Athonadinaṁ Rajodoṣa Nāsti
282. Atha Goprasave Adbhūtasāgare
283. Atra Gopūjā Pavāntātrānaṁca
284. Atha Janmāṣṭamī
285. Tatra Niśīthevedhayevagrastu
286. Bhādrāmavasyāyaṃ Kuśa Grahaṇāmuktaṁ
287. Tatraiva Jeṣṭhā Pūjoktā
288. Bhādra Śukla Caturdaśyāmananta Vrataṁ 535
289. Athānanta Pūjā 536
290. Athāgastyārgha 537
291. Athapakrāntādidāna Prārthanā 537
292. Bhādra Paurṇamāsyāṁ Prapitāmahān Parāṁstrinudiśya Śrāddhaṁ 538
293. Atha Mahālayaḥ 538
294. Atra Śrāddhaṁ Pitṛbhyodaddyāt 539
295. Atra Pakṣārde Karaṇe Gauṇakāla Māha 540
296. Athātra Devatā Saṁgrahe
297. Atha Parvaṇaikodvi Pṛtyavasthoktā

Folio 5 Recto

298. Iti Mahālakṣmī Vrata Nirṇayaḥ 542
299. Atha Navamyā Sattvaṣṭakā Śrāddhaṁ 543
300. Atha Trayodaśī Śrāddhaṁ 543
301. Atha Caturdaśī 544
302. Amāyāṁ Viśeṣa Māha Pararke Yamaḥ 544
303. Atropavāsādika Muktaṁ -
304. Atha Saptamī Pūjā Vidhiḥ 550
305. Atra Śastrādipūjā Vakṣyate 551
306. Atha Mahāṣṭamī 551
307. Atha Lauhāmi Sārika Vidhānaṁ 553
308. Atha Kaṣṭāraka Pūjā 554
309. Atha Dhanuḥ Pūjā 554
310. Atha Kunta Pūjā 554
311. Atha Barma Pūjā 554
312. Atha Pūjā Vidhiḥ 555
313. Atha Balidānaṁ 556
314. Atha Paśū Ghāta Vidhiḥ 556
315. Tato Mahīṣa Pūjā 557
316. Tataḥ Khadga Pūjā 557
317. Atha Staṁbha Pūjā 557
318. Atha Chāgotsargaḥ 558
319. Atha Kuṣmāṇḍa Balidānaṁ 558
320. Atha Valechinnaśīrṣa Pāta Vicāraḥ 559
321. Āthātra Prasaṅgācchata Caṇḍī Vidhānaṁ 559
322. Atha Sahasra Caṇḍī 560
323. Atha Navarātra Pāraṇa Nirṇyaḥ 560
324. Atha Kārtika Snanaṁ 562
325. Atha Kārtika Ākāśadīpo 563
326. Kārtikāmāvasyayāṁ Prātarabhyaṅgaṁ Kuryāt 563
327. Atha Mahālakṣmi Pūjā Vidhiḥ 566

Folio 5 Verso

328. Atra Govardhana Pūjādi Mārgapālī Pūjanādicoktaṁ Hemadiraunirṇayām te Tatraiva Vismurātrimuktaṁ 567
329. Atha Deśācāra to Vyavasthā -
330. Atha Vārāhokto Vodhanī Vidhiḥ 569
331. Atha Kāla Bhairava Pūjoktā 570
332. Atra Śrāddha Karaṇe Prayaścitta Muktaṁ 571
333. Atha Māgha Snānaṁ 572
334. Atha Niśīthā Pragyadā Bhavet 575
335. Makaredāna Viśeṣo Hemadrau 575

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

336. Atra Kṛtya Vidhiḥ 576
337. Māgha Śukla Ratha Saptamī 577
338. Atha Śiva Rātri Pūjā Prayogaḥ 580
339. Atha Vrata Vidhiḥ 582
340. Atha Kathā 583
341. Athoddyāpanaṁ 590
342. Māghamāvasyā Yugādi 591
343. Atha Parendigustodayastadā Pūrvadine Bhadrāvarjamrātri Caturthame viṣṭi Puchevāholā Kāryā 592
344. Atra Cuta Kusuma Prāśana Muktaṁ 592
345. Athokteṣu Vrateṣu Sāmānya Pūjā 592
346. Iti Pārthiva Pūjā 593
347. Atha Vismoḥ Sāmānya Pujana Vidhi 593
348. Athopacāra 594
349. Ṣoḍśopacāraḥ 594
350. Daśopacāraḥ 594
351. Atha Pañcopacāraḥ 594
352. Atha Prakiṇa Ratnam 594
353. Atha Gaṅgāsnāna Mantraḥ 594
354. Atha Ganḍakī Mantraḥ 594

Folio 6 Recto
355. Atha Bāganmatī Mantraḥ 595
356. Atha Gangā Sāgara Mantraḥ 595
357. Atha Narmadā Mantraḥ 595
358. Atha Gomatī Mantraḥ 595
359. Atha Tapanī Mantraḥ 595
360. Athāsana Mantraḥ 595
361. Atha Mṛittikā Mantraḥ 595
362. Atha Danta Dhāvana Mantraḥ 595
363. Atha Pūtra Prado Mantraḥ 595
364. Atha Gaṇeśa Mantraḥ 595
365. Atha Grahaṇa Mantraḥ 595
366. Atha Vṛṣṭikāraka Mantraḥ 596
367. Atha Gata Rajyaprado Mantraḥ 596
368. Atha Gajendra Mokṣaṇaṃ 596
369. Iti Ratnāvalyāṁ Pañjikā 600
370. Samāptā Śubham 601

Conclusion

As we already mentioned this text is of greater significance for Hindu religious practices. Copies of this text are extant in Nepal and most probably in some places in India too. Hindu religion in Nepal in present times has been facing certain problem in following it faithfully. Both the priests and patrons have discrepancies in following original verdict of practices as Hindus. This text provides authentic structure of Hindu belief and practices. It could have greater role in authentication of practices. Those who lead in religious practices need to study this text so that practices could be directed to true lines. Indignity in religion and culture are tied with identity of individuals and the society. This book in fact, is the guide line for the Smarta Hindus of Nepal. A thorough study and research on what is contained in the text has become a necessity. To be sure, it the guideline for strengthening Hindu identity and follow true practices.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Illustrations

The book

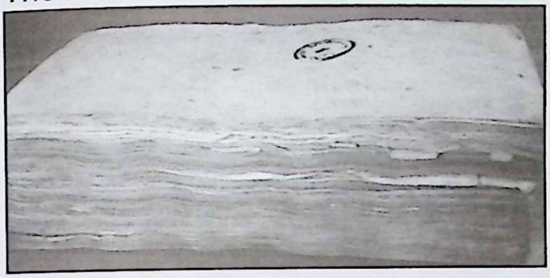

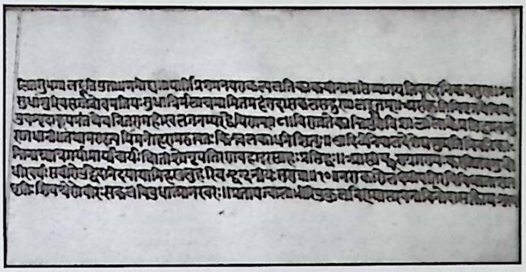

Folios of Panjika

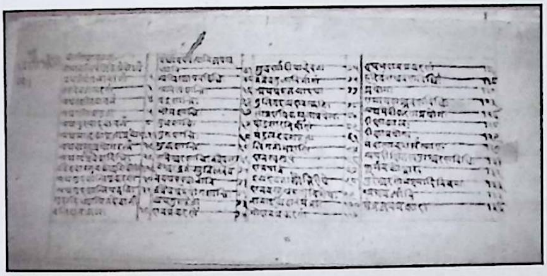

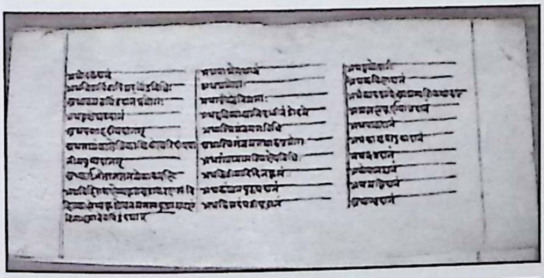

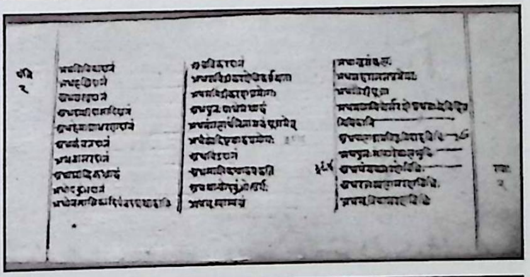

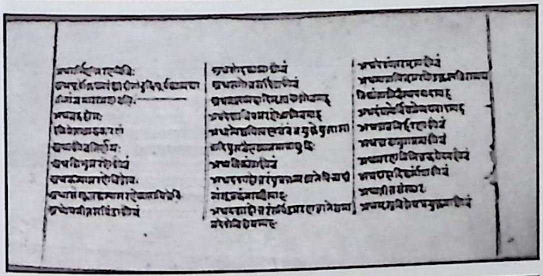

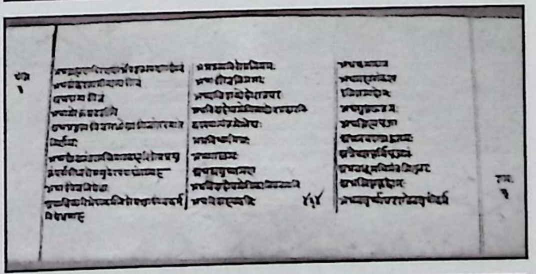

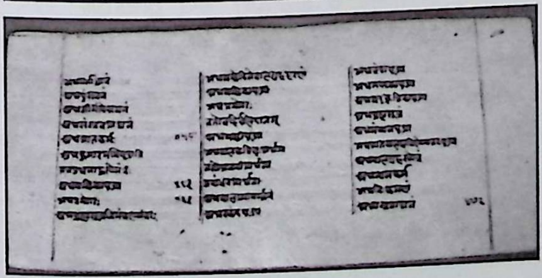

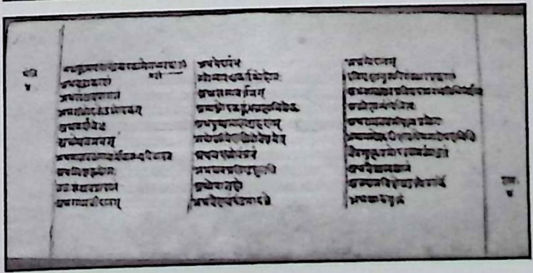

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

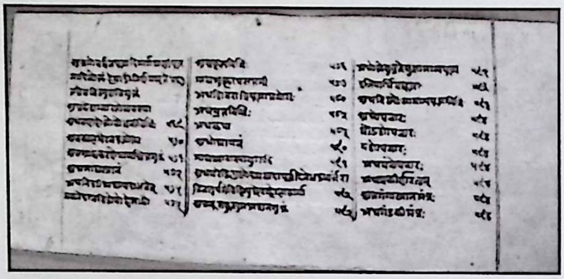

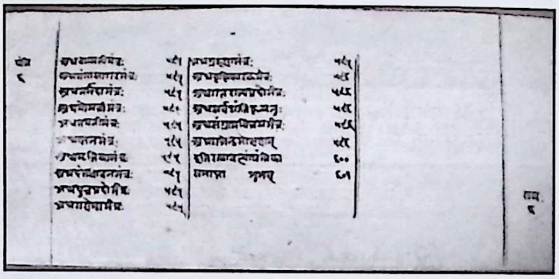

The Colophon

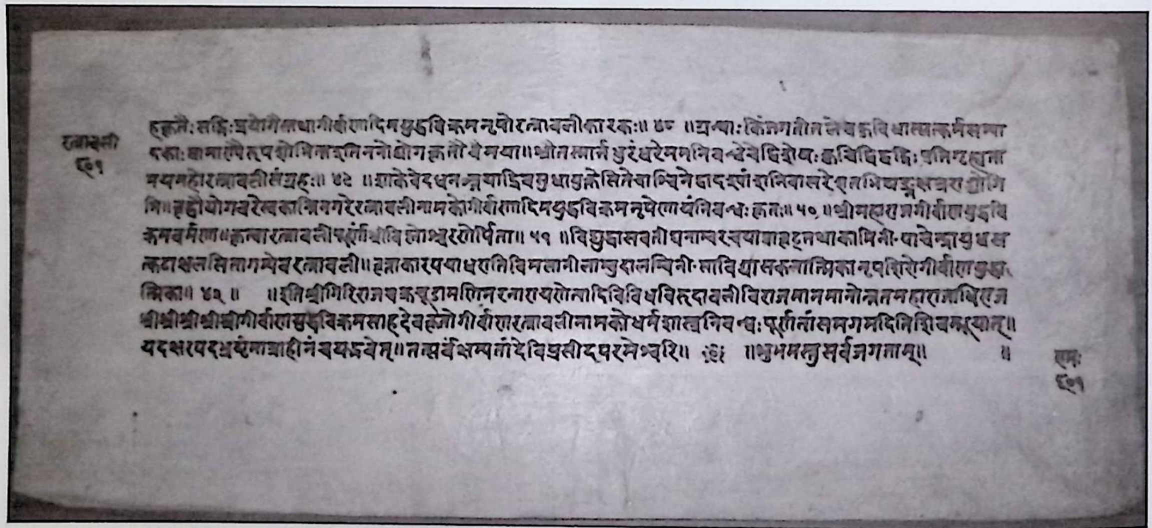

रत्नावली
६०१

[illegible] सद्भिः प्रयोगैस्तथा गीर्वाणादिमयुद्धविक्रमनृपो रत्नावलीकारकः॥ ४८ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] रत्नावलीसंग्रहः॥ ४९ ॥ [illegible]
[illegible] रत्नावलीनामको गीर्वाणादिमयुद्धविक्रमनृपेणायं निबन्धः कृतः॥ ५० ॥ श्रीमहाराज गीर्वाणयुद्धवि-
क्रमवर्मणा [illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible]
[illegible] रत्नावली॥ [illegible] गीर्वाणयुद्ध-
[illegible]॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणि [illegible]
श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीगीर्वाणयुद्धविक्रमसाहदेवकृतो गीर्वाणरत्नावलीनामको धर्मशास्त्रनिबन्धः पूर्णतां [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible] परमेश्वरि॥ [illegible] ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम्॥ ॥

एमः
६०१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

An Official Letter of the Sa skya Hierarch Kun dga' blo gros kept in the National Archives, Kathmandu

- Christoph Cüppers*

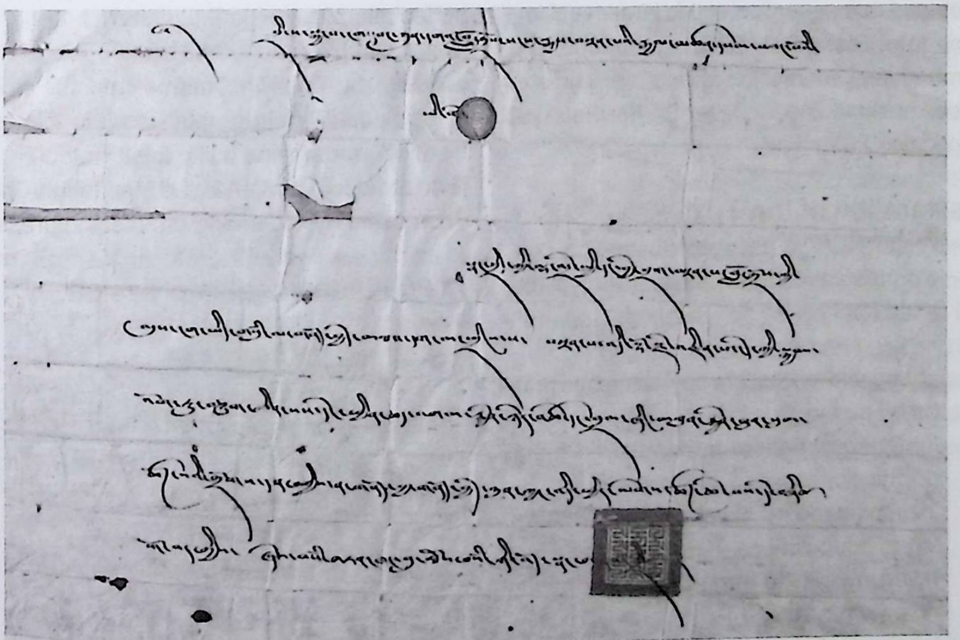

Among the Tibetan document collections of the National Archives in Kathmandu exists a short letter written by the Sa skya Hierarch Ngag dbang kun dga' blo gros sangs rgyas bstan pa'i rgyal mtshan dpal bzang po.[1] This letter is a part of the documents which came from Walung to the National Archives and is kept in the same bundle which contains also the Gtsang khrims yig chen mo.[2]

The present document is written on traditional paper of the size 51 cm (length) x 50.3 cm (width). A yellow silk-like cloth is glued to the

* Director of Lumbini International Research Institute, Lumbini

1 Ngag dbang kun dga' blo gros (1729-1783) was the 31st or 32nd throne-holder of the main Sa skya monastery in Central Tibet (Gtsang).

2 See Cüppers 2012 and 2013. Compare Ehrhard 2008 for the monastery of Walung and its documents.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

upper part of the document at its back to support the paper. The silken cloth is 35 cm long. The Tibetan script of this document is called 'khyug ma tshugs. The width of the written part is 30 cm and the main part of the text without the intitulatio covers 14 cm. The small red seal is 1.8 cm in diameter. The large red square seal is 4 x 4 cm. The letter was written at the "Meditation Chamber" Thos bsam nyi 'od snang ba, but does not mention any date. It was written by the 31st[3] Sa skya Throne-holder (khri thog pa) in support of a certain bsTan pa blo gros[4] who must have faced some difficulties from people.

The document bears two seal impressions, both in red ink, a small and round one at the end of the intitulatio and a larger and square one at the end of the letter. Below I give the transliteration and reconstruction of this larger seal impression from Dieter Schuh's Siegelkunde.[5] The small round seal impression shows two vajras in a crossed position and the letter SA [for Sa skya] in the middle.

Transliteration of the Text

1 Z shrī sa skya pa ngag dbang kun dga' blo gros sangs rgyas bstan pa'i rgyal mtshan dpal bzang po'i SEAL
2 yi ge
3 snang srid kyi lha 'dre spyi dang bye brag bstan pa blo gros kyi
4 lus ngag yid gsum la gnod byed mtha' dag la springs pa / bstan pa 'di rdo rje 'dzin pa nged kyi skyabs
5 'og tu bcug zin pas deng phyin chad 'gal rkyen nyer 'tshe dang bral zhing mthun rkyen phun sum
6 tshogs pa'i grogs dan bgyis na gnod bya gnod byed kun kyang 'di phyir legs tshogs che bas de bzhin
7 go bar gyis / zhes bsam gtan khang bu thos bsam nyi 'od snang ba nas bris / SEAL

Translation

[Intitulatio:] Letter of the Glorious Sa skya [Hierarch] Ngag dbang kun dga' blo gros sangs rgyas bstan pa'i rgyal mtshan dpal bzang po (seal impression)
[Publicatio:] Sent in general to all living beings[6] who appear in this world and in particular to all who do harm to the body, speech, and mind of Bstan pa blo gros.
[Narratio:] Since [you] are under my, the vajradhara of this (Buddhist) teaching, protection, [you] should now and henceforth be free from [doing] harm and hindrance and [you] should provide perfect support [to him].
[Dispositio:] If [you act like this], all [of you involved], the one who harms and the one who is harmed, will gain greater merit in this and the next life. Understand it like this!
[End protocol:] Written in the Meditation Chamber Thos bsam nyi 'od snang ba. (seal impression)

Image of the seal impression:

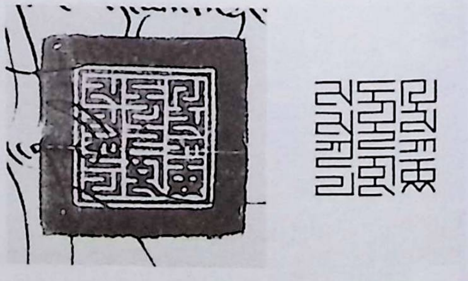

SIEGEL E13: Siegelabdruck und Rekonstruktion

Transliteration:

1 sa skya pa
2 dbaṅ gi
3 las ka P

Übersetzung:

„(*Amts*)tätigkeit des *Sa-skya-pa*-Macht(innehabers)."

3 Or the 32nd hierarch according to a different counting.
4 The 53rd abbot of the Ngor monastery was called Kun dga' bstan pa'i blo gros, but he lived from 1822 to 1884 and, therefore, can not be the person mentioned here.
5 See Schuh 1981, pp. 20-21.
6 The text reads snang srid kyi lha 'dre which means "the gods and ghosts of this visible world". But since we can find two other instances of this phrase by the same author in which he includes "people" [snang srid lha 'dre mi gsum], I translate the phrase here more freely as "all living beings of this visible world/who appear in this world".

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

"[Seal E 13:] Impression of the seal and the reconstruction
(of the 'Phags pa script with) transliteration (and) translation: "(office) activities of the Sa-skya-pa incumbent"."

Bibliography

Cassinelli, C. W. and Robert B. Ekvall. 1969. A Tibetan Principality - The Political System of Sa sKya. Cornell University Press. Ithaca, New York.

Cüppers, Christoph. 2004. "Ein Glossar zur Terminologie der tibetischen Urkundensprache." Zentralasiatische Studien 33, pp. 25-98.

Cüppers. Christoph. 2012. "Gtsang khrims yig chen mo — A Tibetan legal code kept at the National Archives of Nepal." Abhilekh 30, pp. 87-106.

Cüppers, Christoph. 2013. "The Transliteration of the Gtsang khrims yig chen mo — A Tibetan legal code kept at the National Archives of Nepal." Abhilekh 31, pp. 84-115.

Ehrhard, Franz-Karl. 2008. 'Turning the Wheel of the Dharma in Shing sa Wa lung': The Dpal ri sPrul/skus (17th to 20th centuries)." Bulletin of Tibetology, 44:1-2, pp. 5-29.

Schoening, Jeffrey D.1990. "The Religious Structures at Sa-skya," in: Lawrence Epstein and Richard F. Sherburne (eds.), Reflections on Tibetan Culture: Essays in Memory of Turrell V. Wylie. Studies in Asian Thought and Relgion, vol. 12. Lewiston, NY: E. Mellen Press, pp. [11]–47.

Schuh, Dieter. 1974. "Ein Rechtsbrief des 7. Dalai Lama für den tibetischen Residenten am Stūpa von Bodhnāth." Zentralasiatische Studien 8. pp. 423-453.

Schuh, Dieter. 1976. Urkunden und Sendschreiben aus Zentraltibet, Ladakh und Zanskar. 1. Teil: Faksimiles. Monumenta Tibetica Historica, Abteilung III, Band 2. VGH Wissenschaftsverlag St. Augustin.

Schuh, Dieter. 1976. "Eine kollektive tibetische Schuldurkunde". In Folia Rara, Festschrift für Wolfgang Voigt (= Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Supplementband 19), Franz Steiner Verlag GmbH Wiesbaden. pp. 93-110.

Schuh, Dieter. 1981. Grundlagen tibetischer Siegelkunde, Eine Untersuchung über tibetische Siegelaufschriften in 'Phags-pa-Schrift (=Monumenta Tibetica Historica, Abteilung III, Band 5). VGH Wissenschafts Verlag Sankt Augustin.

Schuh, Dieter und J. K. Phukhang. 1979. Urkunden und Sendschreiben aus Zentraltibet, Ladakh und Zanskar. (= Monumenta Tibetica Historica, Abteilung III, Band 4). VGH Wissen schaftsverlag St. Augustin.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Six 19th-20th Century Documents on Elephants from the National Archives of Nepal

edited and translated by Manik Bajracharya, Rajan Khatiwoda, and Axel Michaels

Heidelberg University*

Introduction

Elephants have always played an important role in the history of Nepal. They are well documented from Licchavi[1] and Malla[2] times. However, only from the Śāha and Rāṇā periods onwards do we learn actual details about the function and keeping of elephants. The Panjiar documents edited by Krausskopff & Meyer in 2000[3] probably represent the most coherent collection of such documents. In the following, a random collection of six documents mainly focusing on elephants as wedding gifts are published.

Most documents on elephants deal with elephants used for hunting and riding for kings and nobility. They are regarded as a prized symbol of status and, due to their association with Gaṇeśa, of power combined with auspicious qualities. This became last evident in 1975 when King Vīrendra and Queen Aiśvaryā undertook their coronation procession on the back of an elephant. The Śāhas and Rāṇās were famous for organizing hunts which could last several weeks and involve hundreds of elephants (Whelpton 2005, pp. 46-47, 62; Stiller 1993, pp. 79-81; Locke 2006, p. 11). Jaṅga Bahādura Rāṇā's fondness for elephants and his courage in dealing with them is well-known.

Elephants were important for the economy and a lucrative trading commodity (Regmi 1984, pp. 198-199). They were also used in war and in controlling the borders, as is clear from a *lālamohora* issued by King Gīrvāṇayuddha dated Mārga sudi 1, VS 1867, to all officials where elephant stables had been established and in which the *dārogās, rāuts, māhuts* (see below) etc. are told: "In case you vacate a single inch of the territory under our occupation, you shall be held to have committed a serious crime" (RRC, vol. 38, p. 645; RRS 4.1 (1974), p. 46).

The figures given for elephants in the state's possession vary considerably. Orfeur Cavenagh reports a total capture of two hundred elephants in 1850 (1851, p. 72). Smythies (1942) speaks of the use of several hundred elephants in Nepal in the early-to-mid 20th century. The Prince

* Associated with Heidelberg Academy of Sciences and Humanities. We would like to thank Philip Pierce, Simon Cubelic, Bhim Kandel and Christof Zotter for their valuable comments and corrections.

1 See, for instance, Mānadeva's inscription at Cāṅgunārāyaṇa (ed. Dh. Bajracharya 2030) and id. (VS 2026).

2 See, for instance, the capture of elephants by Bhūpatīndra Malla (Pauḍela VS 2023), the image of Pratāpa Malla and his wife riding an elephant at Rāṇī Pokharī, or the adventures of Bhāskara Malla (Jñavālī VS 2019), who is said to have called himself "Gajapati Mahindra Sinha" after capturing twelve elephants (Acharya 1967, ch. 1, fn. 68.; RRS 9 (1977), p. 54);

3 See, however, the review of M.R. Pant 2002, pp. 65-70; the elephant-related documents have also been reprinted in the appendix of Locke 2006.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

of Wales watched a procession of eight hundred elephants crossing the river Surda, and that evening was told that a herd of wild elephants had been discovered (Landon 1976, vol. 1, p. 154). In 2003, the World Wildlife Fund (WWF) Nepal reported 85 government-owned elephants and 89 private elephants (WWF Nepal 2003, p. 11). In historical documents, the numbers mentioned are much smaller. According to a document from Mārga, badi 3, 1867, published by M.C. Regmi, "until the Vikrama Year 1866 (A.D. 1809) a total of 40 elephants were maintained at *Hāttisāras* in Nepal and the Tarai region" (RRC, vol. 38, pp. 626-29; RRS 20.11 (1988), p. 164). Quite a number of documents deal with the organization of these elephant stables *(hāttīsāra)*, of which six are still in the government's possession.

All elephants received a personal name; male elephants were generally called "Prasāda", female elephants Kali. Some elephants became quite famous, e.g. Aḍaṅga Bahādura, which is also mentioned in two documents below (no. 4 and 5). In the Panjiar documents, the elephant called Jala Prasāda "was captured by means of a famous trained elephant called Śrī Prasāda. The latter elephant even warrants mention in Paṇḍita Sundarānanda's history. Said to have commanded great respect, he was praised as a creature that could trap freely roaming elephants as easily as *Rāhu* ('the eclipse') traps the moon and the sun, and as easily as a wrestler traps a weak person" (Krauskopff & Meyer 2000, p. 150; quoted from Locke 2006, p. 68).

Particularly valuable were one-tusked elephants (as reflected in document no. 5 below) because they resembled Gaṇeśa. The significance of one-tusked elephants is also attested in a Nepali veterinarian treatise: "The one-tusked elephant is called the king of all the elephants.... The heart of the king is fascinated by the sight of such an elephant. There is no other elephant equal to this one in this world. All problems will disappear in the presence of such an animal. Wherever the one-tusked elephant stays there will always be pleasure and prosperity" (Locke 2006, p. 68). This description apparently follows the Sanskrit text *Mataṅgalīlā* on elephant lore (*gajaśāstra*) (Edgerton 1931).

In several documents, not only the height but also the material value of an elephant is mentioned: In the first document below, Vidyāvatīdevī, places an elephant on a par with a house.

Elephants have often been given as tribute to neighbouring countries. Thus, the king of Nepal had to send one elephant to the Mogul every year (Tavernier 1889, p. 263).
Often elephants were given to persons of high rank – as "appropriate gifts of royal largesse for the kings and courtiers of neighbouring kingdoms, as well as compensation for the services of loyal subjects, or even exchanged for horses from India" (Locke 2006: 66). Thus, one elephant of three and half cubits was given as a farewell gift to Prabhu Dayal Chhokada in Kumaon (RRC, vol. 24, pp. 315-16); elephants (both bulls and cows) "of a total height of 28 cubits were given to Guru Brajanath Mishra to enable him to repay a loan of 3,500 rupees incurred by his father" (ibid., vol. 24, p. 13); in VS 1849, elephants of usually 4 cubits were gifted to British officials such as Colonel Kirkpatrick, Captain W.D. Knox, Lt. Samuel Scott and others (ibid., vol. 25, pp. 310-11); on Māgha sudi 9 VS 1859, an elephant was presented to Rāṇa Bahādura Śāha in Varanasi for meeting his expenses (ibid., vol. 20, p. 5), or on Śrāvana sudi 3, 1860, as a ritual gift during a solar eclipse (ibid., vol. 20, p. 115); on Chaitra sudi 15, VS 1859, an elephant was given to Sahu Harikrishnadas as a gift to Sahu Dwarikadas (ibid., vol. 20, p. 53); and others as a farewell gift to three jogis, and to Amrit Rao in exchange for gifts presented during the sacred-thread investiture and wedding ceremonies of King Girvāṇayuddha Vikrama Śāha. Indeed, most of the following documents deal with elephants as gifts for weddings.

Editorial conventions

Readers should take note of the following conventions:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

- The texts have been transcribed as faithfully as possible; they have, for instance, not been changed into modern Nepali. Such forms have only been given in case of incomprehensibility, on the basis of the *Nepalī Bṛhad Śabdakośa* (hereafter NBŚ) in the footnotes.
- Nepali case-ending suffixes (*vibhakticihna*) and Nepali compound verbs have been joined.
- *v*, *ṣ*, and *ñ* have been silently changed into *b*, *kh*, and *y* respectively where necessary. *haru* has been always silently transcribed as *harū*.
- The *nukta*-sign (as in व़, य़) and the sign of word separator (•)[4] have been silently ignored in the editions. For its part, the *daṇḍa* (।) has been used as a sentence breaker.
- The texts always use the term "*cahrāī*" instead of "*caḍhāī*, an absolutive form of *caḍhāunu*" as an absolutive form of "*cahrāunu*", literally 'to offer'. This peculiarity of Nepalese-document language has not been corrected in the editions.
- Line numbers have been inserted at the beginning of each line of the main texts; note that the invocation and eschatocol, along with additions in the margins, are not placed on separate lines.
- \- - - - - - - - Instances of such broken lines, whether long or short, are always indicated by three minus signs (- - -).
- The halanta signs in text have been retained faithfully.

Round brackets ( ) in the *Devanāgarī* texts have been used for editorial explanations. Square brackets [ ] in the translations have been used for necessary additions.

1. A letter written by Vidyāvatī Devī from Naraharigañja to King Rājendra (VS 1880) [DNA 2/25]

1.1 Edition

श्रीरामः

ईश्वरी

२

श्रीकाशी

१

1 स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविविध-विरूदावलीविराज-

2 मानमानोन्नतश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीमहाराजराजेन्द्र-

3 विक्रमसाहबहादुरसमसेरजङ्गदेवेषु सदा समरविजयेषु विद्यावतीदेव्या(:)

4 शुभाशीर्वादपूर्वकपत्रम् इदम् । याहा कुशल छ । हजूरको सर्वदा क्षेमकुश-

5 ल रह्या हाम्रो प्रतिपाल होला । आगे इहाको[5] समाचार भलो छ । उप्रान्त मा-

6 र्ग वदि १२ रोज ४ का दिन नानि याहाँ आइपुग्यो । हजूरको क्षेमकुशल र ता-

7 हाँको विस्तार सुन्या । तँहाँ हजुरमा बिदा हुँदामा वनारसमा बसन्या घर-

8 को ठेकाना नहुँदा घरघर डेरा सारदा हुर्मत रहँदैन भनि बिन्ति गरि आया-

9 थ्याँ । तेस्को ठेकाना गरिपठाउला भनि मर्जि भयोथ्यो । मेरा प्रालब्धले[6] आ-

10 जतक् तरियानीमै बसनुपर्यो । मलाइ चाँडो -१- पठाउन्या काम गर भनि ना-

11 नीहरुलाइ बारंबार लेखदथ्याँ । आजतक उनिहरूबाट केही पुगिआएन ।

12 हाल नानीहरूले भाइ छुट्टिदा मलाइ घरहरूका निमित्त शिव प्रसाद हाति

13 छुट्यायाछन् । सर्कारबाट बडा मेहरवानगीले बक्स्याको त्यो चिज सर्का-

14 र लायक् छ । सर्कारैमा रहनु योग्य छ भनि चित्तमा आउँदा त्यो हाति सर्का-

4 This sign in many cases functions as a word separator but it is sometimes also used without any obvious purpose.

5 *yahāko.*

6 *prārabdhale.*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

15 रैमा चह्नाया । मेरो -(१)- बास हुन्या मेहरवानगी भै आया हजूरको अक्षा-

16 य पुण्य र दिगन्तकीर्ति हुन्या छ । हजूरको आयु आरोग्य ऐश्वर्य दिन-

17 परदिन[7] -२- का कृपाले बढोस् । यो प्रार्थना सर्वदा रहन्छ । अरु विशेष जनर-

16 लका बिन्तिले जाहिर होला । विज्ञप्रभुषु किमधिकम् । इति सम्वत् १८८२ साल

17 मिति मार्ग शुदि ४ रोज् ३ मुकाम नरहरिगंज शुभम्---

1.2 Translation

Arjī

Īśvarī 2

Śrīkāśī 1

Hail! This is a letter from Vidyāvatīdevī accompanied by auspicious blessings to the five-times venerable great king Rājendra Vikrama Śāha Bahādūra Samaśera Jaṅgadeva, [who is] always victorious in battle, uplifted in pride [and] adorned with the following various detailed panegyrics: crest jewel of the multitude of the great mountains, lord among the subjects etc.

Here [all] is fine. If everything is fine with Your [Majesty's] health (*kṣamakuśala*), we will be protected. Further, the news from here is fine.

[Regarding] the following: The child[8] arrived here on Wednesday, the 12nd of Mārga. I heard about Your [Majesty's] health and the details there. I came [here] having requested, while bidding farewell to you, [permission to stay in Vārāṇasī], saying "Nothing will remain of my reputation (*hurmata*) if I have to shift accommodations from house to house with no certain place of abode in Vārāṇasī" [Your Majesty] said that you would arrange a place. Because of my destiny (*prārabdhale*) I have had until today to stay in the Terai[9]. I used to write time and again to the children saying, "Send me quickly to Kāśī." [But] nothing has reached [me] from them up to now.

Recently when the partition of property for each child was undertaken[10], I was assigned the elephant Śiva Praśāda instead of houses. [However,] this thing[11] granted [to me] by Your Majesty (*sarkāra*) out of great kindness is more appropriate for Your Majesty. I offer that elephant to Your Majesty since to my mind it is more appropriate to remain with Your Majesty. If you kindly let me stay in Kāśī[12], Your [Majesty's] merit will be undying and [your] glory endless. My prayer will be always that through the compassion of the goddess Your [Majesty's] life, health [and] sovereignty may increase day by day. You will probably have learned other details through the request [made to you] by the General. What more [is there to say] to your learned lordship.

Tuesday, the 4th day of the bright fortnight of Mārga in the [Vikrama) era 1882 [~ AD 1825], [from] the Naraharigañja residence[13]. [Let it be] auspicious.

2. Arjī of Mohana Siṃha on the receipt of an elephant (VS 1882) [DNA 5/48]

2.1 Edition

श्रीराम्

नं. ४९१

अर्जी---

1 उप्रांत श्रीसाहेबके येकबालसे सादी हमारे दो भाइका हुआ । सादीके ख-

2 र्चके वासते चरणमे वींती लीखा था । मन्नुने लीखा है सादीके खर्चके

3 वासते चरणरवीदसे हाथी १ साढे चार हाथका बकसा गओ । सेवकके

7 *pratidina.*
8 From the document itself it is not clear whether the child was Vidyāvatī's or someone else's.
9 Tariyāni could also be a quarter in Vārāṇasī.
10 Lit. when the brothers were separated [from each other]
11 The elephant, Śiva Praśāda
12 Though the number 1 is not supplied in the text, it can be understood from the context.
13 The term *mukāma* literally means halt on a journey, temporary residence etc.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

4 उपर नजर प्रतीपालका किआ गओ हमारा उधार हुआ । नाम जस

5 सब चरणरवींदका है । अर्जीमे जे आदा केआ वींती करै । हमेसे नजर प्र

6 तीपालका रखा जायेगा । येती समवत १८८२ साल मी: सावन वदी ५

7 रोज ३ मोकाम पटना---
सेवक मोहन सीघका सेवा सलाम वंदगी---

2.2 Translation

arjī

[Regarding the] following: The wedding of our two brothers happened by the grace of [our] glorious Sāheba. A request [letter] to [be placed at] your feet was written regarding the wedding expenses. Mannu wrote that one elephant measuring four and a half cubits was granted by [you], Lotus-footed One, for the wedding expenses. You have cast your protector's eyes on your servant, [and] we are uplifted. Name, fame—everything—is yours, Lotus-footed One[14]. Whatever has been explained in [above mentioned] arjī, I requested here [again]. Please continue to cast your protecting eyes on us.

Tuesday, the 5th day of the dark fortnight of Śrāvaṇa in the [Vikrama] era 1882 [~ AD 1825], from the Patna residence.

[Your] servant Mohana Siṃha at your service—greetings and salutations.

3. A letter written by Kesara Siṃ Rāu (VS 1893) [DNA 1/24]

3.1 Edition

नं. २४[15]

1 हाति ६ चाँदिका हौदा समेत् कार्चुपि झुल् घोडाको रथ १ बएेल्को रथ १ कार्चु-

2 पि काम गर्याका १०१ घोडालाई चादिका हैकल् जति रकम्क परा[16] उति रकम् ऐक

3 सये ऐक् जति भाडा दिया । सुनका[17] फिक्दानि समेत् सुनका दिया । यो सब रक-

4 म् हाथि समेत् आफ्ना हवेलिदेखि बाहिर फिजिदिया[18] । चारैतर्फ सिपाहि रा-

5 खिदिया । घोडाप्रभृति सब वाहि राख्या र दुनियाँलाई देखाया । फेरि नौनि-

6 हाल सिंलाई भन्या यो सब कार्खाना मैले हजुरलाई चह्रायाँ भन्या[19] । नौनि-

7 हाल सिंले आफ्ना मानिसलाई उठाउ भन्या र स्याम् सिंले भन्या दिन त मैले ह-

8 जुरलाई चह्रायाँ तर रणजित सिंले न देखि न उठाउ भन्या[20] उठाउन दियेन-

9 न्[21] । फेरि रंजित सिं र लाठ साहप्सग सवारि भै सर्दार स्याम् सिंले दि(याको)

10 माल घटिभर[22] हाति थामि रंजित सिंले लाठलाई देखाया । लाठले देख्या र

11 मुखमा अउंलो हालि लाठ गयो । तस अर्थ स्याम् सिंको बहुत् बडांई भयो ।

12 सबैले आचर्य[23] मान्या । एतिको दौलथ दिया र छोरिलाई नाल्किमा[24] चह्रा-

13 ई अनमाईदियो र नौनिहाल सिं तिनै रानिलाई लि अम्बर सहर फिर्या । रंजि-

---

14 lit. Name and fame etc. are at your lotus feet.

15 This is written in the left-hand margin of the first line by a second hand.

16 *rakamkā paryā*

17 *sunakā* is redundant here.

18 *phijāidiyā.*

19 *bhanyā* is redundant here.

20 *bhanī.*

21 Only a part of the last *na* is visible.

22 *ghaḍībhara.*

23 *āścarya.*

24 *pālakīmā.*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

14 त सिं प्रभृति सब सर्दारहरू र फिरंगि लाहूर उतैवाट गया । म पनि अर्जि ले-

15 खनानिमित्त अम्बर सहर फिरिआया । अब लाहूर जान्छु फिरिंगिको बि-

16 दाई हेर्न । वाँकि सब[25] विस्तार चरणमा आई गरूला । मैले चाडै आउन पर्छ कि २।४ मैह्ना

17 बस्नु[26] (?)[27] जो आज्ञा आउछ सो गरुला । जानाजान माफ बिंति । ईति सम्वत् १८९३ साल मि

18 ति फागुण शुदि ५ रोज ७ मोकाम अम्बर सहर आलुवालेके कटरे शुभम्---

केसर सिं राउको सलाम् सतम् ।

3.2 Translation

num[ber] 24.

As rental fee for the cost of 6 elephants together with silver elephant seats howdahs, an embroidered (*kārcupi*, NBŚ *kārcopī*) cover, 1 horse chariot, 1 bull chariot, silver ornamentation for 101 horses fitted out with embroidered work was given some one hundred one [rupees]. Even a golden spittoon was given. All these kinds [of things i.e. ornaments etc.] together with the elephants were displayed outside [his] own enclosed mansion (*havelī*). Soldiers were stationed in all four directions. Horses etc. were all kept at the same place and displayed to ordinary people. Again, Naunihāla Siṃ was told: "All these crafts I have offered to Your [Majesty]." Naunihāla Siṃ ordered his people to carry them away, [but] Syām Sim did not allow them to do so, saying: "As for giving, it was I who gave [these things] to Your [Majesty], but don't carry them away until Raṇajit Siṃ has seen [them]." Again, [when the king set out on an outing] together with Raṃjit [Raṇajit] Siṃ and the *lāṭhasāhap* (NBŚ *lāṭhasāheba*[28]), Raṃjit [Raṇajit] Siṃ, halting his elephant for a while, pointed out to the *lāṭha*(*sāheba*) the things [supposedly] given by Sardāra Syām Siṃ. The *lāṭha*(*sāheba*) saw them, put his finger into his mouth (in astonishment) and went on. That is why Syām Siṃ was highly praised. Everyone was astonished. This much property was given [as a dowry], and [his] daughter was taken ceremonial leave of and set on a palanquin, and Naunihāla Siṃ returned to Ambara city with her as queen[29]. All the *sardāras* including Raṃjit [Raṇajit] Siṃ and the British went to Lāhūra[30]. I, too, have returned to Ambara city in order to write [this] *arjī*. Now I shall go to Lāhūra to observe the departure of the British. I will report to you the remaining [details] after reaching you on foot. Shall I come quickly or stay 2-4 months? I shall do as [you] order. I request [your] pardon for any conscious or unconscious [mistake].

Saturday, the 5th of the bright fortnight of Phālguṇa of the [Vikrama] era 1893 from the residence [in] Ambara city, Āluvaleke Kaṭare. [Let it be] auspicious. Hundredfold salutations from Kesara Siṃ Rāu.

4. An *arjī* written by Raṇadala Pāḍe on the capturing of elephants (VS 1894) [DNA 1/5]

4.1. Edition

अर्जी---

1 उप्रान्त येस् पटक चितवन्को तप्पामा पक्रियाको ठुलो मत्ता रणप्रकाश हाति १ हजुरमा चह्रा-

2 ई पठायाको छ । दाषिल होला । हैदर वेग् हाति सधै उस्तो काम् लाग्न्या होइन । येस् पाला दा-

3 रोगा राउत् माहुत्हरूले धेरै मिहिनेत् गर्दा हैदर वेग्ले पक्र्यो । पाल्पा हातिसारको नांज्या-

4 दा मुल् हाति हातिखेदामा सधै काम् लाग्न्या सवारि माफिक्का हातिहरू पक्रन्या अडंग

5 बाहादुर हाति हो । याहाको हातिसारमा अडंग वाहादूर हाति पनि पठाइबक्सनुभया याँहा-

25 *ba* is added above the *sa*.
26 Paleographically, this looks like *baṣṇu*.
27 This is an interrogative sentence; the question mark is added by the editors.
28 The senior general officer.
29 Probably the city of Amritsar.
30 Present-day Lahore in Pakistan.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

6 को हातिसार बेस् गरी जम्न्या (थियो र स)वारि माफिक् का हातिहरू पनि पक्रि हजूरमा दाखिल
7 हुँदैरहदा हुन् । जो हुकुम् । विज्ञप्रभुचरणकमलेषु किमधिकम् । इति सम्वत् १८९४ सा-
8 ल मिति चैत्र शुदि १५ रोज २ मुकाम् तानसेन् शुभम्--- सदासेवकरणदलपाँडेकस्य कोटि कोटि कुर्नेस साष्टांगदंडवत् सेवा सेवा सेवा सहस्रम् शुभम् ।

4. 2.Translation

Arjī

[Regarding the] following: This time a big ruttish elephant captured in an area of Citavana [and given the name] Raṇa Prakāśa has been sent to you. [Hopefully], it will have reached you. The elephant [named] Haidarabeg will not always be so useful. This time, thanks to the hard labour of the elephant stable manager (*dārogā*)[31], the head of the elephant care team (*rāut*)[32] and the elephant riders (*māhut*), Haidaraveg caught [Raṇa Prakāśa]. The chief elephant [called] Nāṁjyādā from the elephant stable (*hātisāra*) in Pālpā is always useful for elephant hunts,[33] [but] Aḍaṅga Bahādura is the elephant that catches elephants best suited for your outings. The elephant stable here would [therefore] be better (lit. more beautiful), if you could also send the elephant Aḍaṅga Bahādura. Once elephants suited for outings are caught, they would be continuously turned over to you. [We will do] as you order. What more [to say] to our learned lord whose feet are lotuses!

Tuesday, the 15th day of the bright fortnight of Caitra in the [Vikrama] era 1894 [~AD 1837] from the Tānasena residence. [Let it be] auspicious.

Tens of millions of eight-point salutations[34] from [your] always [faithful] servant Raṇadala Pāḍe, at [your] service. Three times reverence. [Let it be] a thousandfold auspicious.

5. An *arji* written by Raṇadala Pāde to King Rājendra containing descriptions of elephants (VS 1897) [DNA 1/10]

5.1 Edition

अर्जि---

1 उप्रान्त ठुलो मत्ता दोदन्ता हाति पक्रियो भन्न्या खबर आयो । खमारि लाग्या पछि हेरि
2 हाति नापि नाप् डोरि समेत् चह्राइपठाउँला भन्न्या अर्जि बिंति अघि चह्राइ पठा-
3 याको हो । पौष शुदि ५ रोज २ का दिन १ का पुण्यप्रतापले बहुत बढिया लक्षा-
4 णको दाहिनु येक्दंता मत्ता हाति पक्रियो । दुइदन्ता मत्ता पनि बहुत् राम्रो स-
5 मलपिठ भयाको सबै अंग साबुद १८ नख भयाको रहेछ । पछिल्तिरबाट हेर्दा सा-
6 नै जस्तो अगाडिबाट हेर्दा बहुत् उच्चा देखिंछ । अघि सुन्दरी प्रसाद हातिलाइ दे-
7 ख्न्या मानिस्हरू र सुन्दरी प्रसादै जस्तो रहेछ भन्छन् । मेरा चित्तमा पनि सुन्दरि प्रसा-
8 दको मूल् खमारि येसै हातिले पावला भन्न्या चित्तमा लागिरहेछ । पछि कसो ठहर्छ ।
9 दाहिनु येक् दन्ता मत्ता र[35] जन्मैको शुद्ध येक् दन्ता रहेछ । बायाँ तरफ् दाँत हुन्या ज-
10 गामा चक्र रहेछ । हाति बहुत् राम्रो छ । अन्दाजले दाँत डेढ हातको देखिंछ । अघि
11 जंगल्मा छँदै दाँतको टुपो[36] अलिकति चोइटियाको रहेछ । १८ नख छन् । सबै अं-
12 ग जस्ताको तस्ता साबुद छन् । टाउको भुसूँड् पित्तवान् दाँत अडंग बाहादूरका
13 भन्दा ठुला छन् । पुछरको चँदुवा पनि साबुद छ । इ दुबै मत्ता हाति १ का सवा-

31 Cf. Edwards 1975, p. 109; Krauskopff and Meyer 2000, p. 1853, Locke 2006, p. 149.

32 Locke 2006, pp. 148f.: "In the modern era, the *raut* is responsible for managing the team of elephant driving staff (the *mahuts, patchuwas,* and *phanets*)"; it is also a Tharu surname: Krauskopff and Meyer 2000, p. 185.

33 Such hunts called for erecting a stockade, a "fenced enclosure into which wild elephants were herded before being subjected to training" (Locke 2006, p. 26).

34 A greeting gesture involving making ground contact with eight body parts while stretched out at full length face-down.

35 ra is superfluous here.

36 *ṭuppo.*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

14 रि लायक्का पक्रिया भन्या ठहरि सेवक्का चित्तमा बहुत् हर्ष लागिरहेछ । अ-
15 बप्रांत[37] पनि हातिखेदा गर्दैछौं । जस् माफिक्का हाति फेला पारि पक्रिनान्[38] सो अ-
16 र्जि बिंति चह्राईपठाउँदै रहुँला । २ मत्ता हाति पक्रियाछन् संभार पुगैन कि भन्या
17 सन्देह १ मा पर्न जाला मैले पाल्हि तप्पाको बंजरियामा हातिसारैमा डेरा ग-
18 रि चाहिन्या गैरह संभारको ताकिति[39] गर्दैछु । हाम्रा भाग्यैले उस्तो भया मात्र नतर
19 कौनै कुराको विसंभार हुन पाउन्या छैन । दुबै मत्ताको नाप डोरि मात्र चह्राई पठा-
20 याको छ । हाल् खमारि मात्र लाग्याका छन् । अरु अंग अंग सबै नापि तपसिल
21 लेखि अर्का हुलाक्मा चह्राईपठाउन्या काम् गरुला । औ सुबेदार जसिवंत कँव-
22 र ज्मादार लछिमन्[40] अधिकारिले दाँग्सिर गाउँवाट लेख्याको चिठि बिजिनिस्
23 चह्राइपठायाको छ । नजर भै विस्तार जाहेर होला । सिक्षा अर्त्ति मेहरवान्गि
24 हुँदै रह्या बढिया होला । विज्ञप्रभुचरणकमलेषु किमधिकम् । इति सम्वत्
25 १८९७ साल मिति पौष शुदि ६ रोज ४ मुकाम पाल्हिको बंजरिया हातिसार शुभम् ।

सदा सेवक रणदल पाँडेकस्य कोटि कोटि कुर्नेस साष्यांगदंडवत् सेवा सेवा
सेवा सहस्रम् शुभम्--- ।

5.2 Translation

Arjī

[Regarding the] following: News arrived that a big ruttish two-tusked elephant has been caught. A request letter was previously sent stating that the measuring rope would be sent [to you] after the elephant has been tied to the pole (*khamāri*)[41], checked and measured. On Monday, the 5th day of the bright half of Pauṣa, by your meritorious glory, a ruttish elephant with a tusk on the right side and very good features was caught. The two-tusked ruttish [elephant] also has spots on his back, all limbs are intact and he has 18 nails. From the back he looks very small, [but] from the front very tall. People who have ever seen the elephant Sundarī Praśāda say that he looks exactly like Sundarī Praśāda. In my opinion, too, this (two-tusked) elephant will get the main pole, (now in the possession) of Sundarī Praśāda. [Let us see] what will prove to be the case later. The right-tusked [elephant] is ruttish and a pure one-tusked [elephant] by birth. The place for the tusk on the left side has a *cakra*[42]. The elephant is very beautiful. The tusk looks to be roughly one and a half cubits long. The tip of the tusk was slightly damaged when he was earlier in the jungle. He has 18 nails. All limbs are as good as ever. The head [is like] a firearm; the yellowish tusk is bigger than Aḍaṅga Bahādura's. The tip of the tail is also intact. Your servant is extremely happy to have learned that these two ruttish elephants, which are suitable for Your Majesty's outings, have been caught. Even after this we shall be continuing to organise elephant hunts. As we find and catch elephants suitable for [Your Majesty's outings], we will continue to report this to you. Your Majesty may be anxious that while the two ruttish elephants have been captured, the care [shown them] may not be enough. Living as I do at the Baṃjariyā elephant stable in the Pālhi area, I have been providing instruction on all [necessary] care. Unless our fate dictates otherwise, no carelessness will be allowed to occur. Only the measuring ropes of the two ruttish elephants have been sent. At the moment only the elephant posts have been set up. I shall perform the task of recording the details of the measurements of all other limbs and sending [them] through the

37 *aba uprānta.*
38 *pakrināsātha.*
39 *tāketā.*
40 Skt. *Lakṣmaṇa.*
41 For this pole and the *pūjā* for it, see Locke 2006, pp.181ff.
42 An auspicious sign in the shape of a wheel.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

next post. Furthermore, the business (*bijines*) letter written by Subedāra Jasivaṃta Kāvara and Jmādāra Lachiman Adhikāri from Dāgsira village also has been sent. Its details will be learnt by casting eyes [on it yourself]. Things will be very good as long as your instructions, advice and kindness continue to be provided. What more [to say] to our learned lord, whose feet are lotuses! Wednesday, the 6th day of the bright fortnight of Pauṣa in the [Vikrama] era 1897 [~1840 AD] from the residence at the elephant stable of Baṃjariyā of Pālhi. [Let it be] auspicious.

As ever, eightfold salutations[43] from [your] servant Raṇadala Pāḍe. Three times reverence. [Let it be] a thousandfold auspicious.

6. A letter written by Gururāja Paṇḍita Nagendra Rāja to Ranṇoddīpa Siṃha on an elephant fight during the wedding of (VS 1923)[DNA 2/71]

6.1. Edition

श्री

नं. १८८[44]

श्रीद्बाबाज्यू ४

श्रीमाहिला साहेबज्यू २

श्रीसाहिला साहेबज्यू

श्रीकाहिला साहेबज्यू ३

श्रीजनरल् १[45]

1 स्वस्ति
श्रीगुरुराजपण्डितधर्माधिकारश्रीनगेन्द्रराजपण्डितज्यूकस्य स्वस्ति श्रीमन्निजदोरदण्ड-

2 कमलकलितकरालकरवालनीराकृतारिकदम्बश्रीमद्राजकुमारात्मजश्रीकम्यांडरइ-

3 नचीफ्जनरलरणउद्दिपसिंहकुवरराणावर्म्मसु चतुर्वेदोक्तशुभ-आशिर्वादसतम्पूर्व-

4 कपत्रमिदम् । उभयो कुशल[46] च । उप्रान्त याहा दरबार थापाथलि नारान्हिटि १ हरू सबैका

5 गातमा आराम छ । ताहा विवाहमा मत्ता हात्ति २ लडि साह्रै हाहा पर्यो भंन्या सम्चार सुन्या ।

6 तेस्तो गडबड पर्यो त पनि हजुरका पुन्यले कसैलाइ पनि केही भयेंछ[47] । बेस् भयो । बनारसमा २

7 का आजकाल् ३ हरू संगको मिल्[48] हुनाले नेपाल जांछु भनि हुकुम् हुदैन । मसंग प-

8 नि उस्तो चित्त छैन भंन्या बेहोरा ४ बाट याहा हामिलाई लेखीबक्सनुभयाको रहेछ ।

9 ज्यादा गातको क्षेम कुशल लेखिबक्सदै रह्या बेस् होला । विज्ञेषु किमधिकम् । इति सम्वत्

10 १९२३ साल मिति फाल्गुण वदि १ रोज ३ शुभम्--- ।

6.2. Translation

Hail

Number 188

Glorious Bābājyū 4

[in the left margin] Glorious Second Prince 2

Glorious Third Prince

Glorious Fourth Prince 3

Glorious General 1.

Hail! This is a letter from the venerable high priest, *paṇḍita*, [and] religious judge Nagendrarāja Pandita—preceded with a hundredfold blessings [as] pronounced in the four Vedas—to the venerable Commander-in-Chief General Raṇoddīpa Siṃha Kūvara Rāṇa Varmmā (a son of the Prince), who has defeated his enemies with his formidable sword, adorned with his own lotus-arm-sticks.

We both are fine. [Regarding] the following: Here in the palaces of Thāpathali (and) Nārāyaṇahiṭi, the Generals are all well. We heard the news that there was great panic caused by a fight between two elephants at the wedding there. Despite such disturbance nothing happened to anybody, thanks to your glorious merit. It turned out well. Since nowadays in Vārāṇasī the Second Prince has come to terms with the Third and Fourth Princes, he no longersays that he will return to

43 See above, fn. 34.
44 This is inserted in the extreme upper left-hand margin of the folio by a second hand.
45 From *śrīsāhilā sāhebajyū* to *śrījanaral* is written in the middle left-hand margin of the folio.
46 *kuśalaṃ*.
47 *bhayenacha*.
48 *mela*.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Nepal. Bābājyū has written to us this detail: "I do not have any such intention either." Furthermore, it would be good if you could continue to write about [your] health and condition. What else [to say] to knowledgeable ones.

Tuesday, the 1st day of the dark fortnight of Phālguna in the [Vikrama] year 1923 [AD 1867]. [Let it be] auspicious.

References

Acharya, Baburam, *Śrī 5 Baḍāmahārājādhirāja Prithvī Nārāyaṇa Śāha*. Kathmandu: His Majesty's Press Secretariat, Royal Palace, 4 pts., 1967-67 A.D.

Bajracharya, Dhanavajra (ed.), "Licchavikālako Śāsanapaddhati," in: *Pūrṇimā* 24 (VS. 2026), pp. 223-26.

---, *Licchavi Kālkā Abhilekha*. Kathmandu: Institute of Nepal and Asian Studies, 2030 (1973).

Cavenagh, William Orfeur, *Rough Notes On The State of Nepal*. Calcutta: The author, 1851.

Edgerton, F., *The Elephant Lore of the Hindus: The Elephant-Sport (Matanga-Lila) of Nilakantha*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1931.

Edwards, Daniel W., "Nepal on the Eve of Rana Ascendency", in: *Contributions to Nepalese Studies*, vol. 2.1 (1975), pp. 99-118.

Jñavālī, Sūrya Vikrama, *Nepāla Upatyakāko Madhyakālin Itihāsa*. Kathmandu: Royal Nepal Academy, 2019 (1962), pp. 160-172.

Krauskopff, Gisele, and Pamela D. Meyer (eds.), *The Kings of Nepal and the Tharu of the Tarai*. Kirtipur/ Los Angeles: CNAS, Tribhuvan University/ Rusca Press, 2000.

Landon, Percival, *Nepal*, vol. 1. Kathmandu: 1976 (1st ed. 1928).

Locke, Pierce, *History, Practice, Identity: an Institutional Ethnography of Elephant Handlers in Chitwan, Nepal*. Thesis submitted at University of Kent, 2006.

Pant, Mahesh Raj, "Documents from the Regmi Research Collections", in: *Ādarśa* 2 (2002), pp. 61-152.

Pauḍela, Bholanātha, "Bhūpatīndra Malla," *Pūrṇimā* 9 (VS 2023), pp. 23-29.

RRC = Regmi Research Collection.

RRS = Regmi Research Series.

Regmi, Mahesh Candra, *The State and Economic Surplus, Production, Trade and Resource Mobilisation in Early 19th Century Nepal*. Kathmandu: Nath Publishing House, 1984.

Smythies, E.A., *Big Game Shooting in Nepal*. Calcutta: Thacker, Spink & Co. Ltd., 1942.

Stiller, Ludwig, *The Rise of the House of Gorkha*. Kathmandu: Human Resources, 1973.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Travels in India*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press 2012 (1st English ed., 1889).

Whelpton, John, *A History of Nepal*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

World Wildlife Fund – Nepal, *Hattisars: Managing Domesticated Elephants in Nepal*, 2003.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Conservation of Palm Leaf Manuscripts (PLMs) in Nepal

- Griha Man Singh*

Introduction

Men of preliterate society have used stones and clays table for writing. After then various kinds of metal plates (sheets) were used for writing. Dr. Steins had discovered the Palm leaf for writing purpose(7). Palm leaf manuscripts writing in SriLanka began from 1st century B.C., with the fifth Buddhist council held at Aluvihara (5). But the earliest palm leaf manuscripts were discovered in a fragment of Turfan in central Asia of an Indian drama of second century A.D. written by Asughusha (3). It is controversial. A large number of Palm leaf manuscripts are collected in the Asiatic Society Calcutta (ASC). One of the earliest manuscripts in ASC is Kubjika Matam. It is a Tantric text on the worship of the goddess Kubjika. Paleographic examination of the letter ascribes, Gupta period about 7th century. In the Orissa museum a large number of Palm leaf manuscripts of different subjects are stored. One of the earliest is Abhinava Gita Govinda about 15th century. In oriental Library, British Museum, Victoria Albert Museums U.K. also have large number of PLMS collections. Large collection of PLMs in several museums, Libraries, Archives in South and South East Asian as well as western countries (1).

Large number of Palm leaf manuscripts of different subjects: Tantra, Dharsan, Ayurveda, Dharm, Jyotish and other subjects are in custody of the National Archives of Nepal. Earliest are Saddharm Pundarika Shutra about 7th century (Photo No.1) and Mahayan Shutra Ratnaketu Parivarta about 6th century. Both of them are in Gilgit scripts, about Buddhism and Srital Palm leaf type. Majority of Palm leaf manuscripts in the National Archives are Srital type; Pen and brush are used for writing in this type. Minority of Palm leaf manuscripts are Tale types; Iron styles are used for writing by engraving methods. Literature survey shows the different method of seasoning of palm leaf used in different places. Carefully examination of palm leaf manuscripts show the different problems such as Brittle, crack, Insects, fungus attack Stuck and white powder appear on the surface.

Reader and researchers can get various historical important information from these palm leaf manuscripts. Hence, it is very necessary to preserve, conserve and restore after carefully examination of palm leaf manuscripts condition.

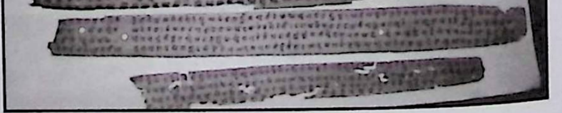

Photo No. 1 : Saddharm Pundarika Shutra 7th Century

Acc. No. 3-737

* Senior Divisional Chemist

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Types of palm leaf and use of writing materials

All the palm tree leaves are not used for writing. Generally two types of palm tree leaves are used for writing (4) which are found on the seashore and Terai belt.

i) **Srital (corypha umbra caulifera)** :- It is 20-25 meter in height and found on the seashore. Its leaves are thin, soft and flexible. Then it is used for writing and painting purpose with the help of pen and fine brush. Some people used bamboo pen (0.5 cm diameter 10 cm long) and also birds feather. Especially carbon ink, gold ink, silver ink, lacquer black and red ink were used. In Nepal carbon ink is prepared by mixing lamp black, alum, laha (laccifer lacca) and hot water.

il) **Tale (Borassus Flabellifer):-** It is 15-20 meter in height and found in Terai forest. Its leaves are strong, thick and not so flexible. High probable of insect attack and the scripts are engraved with the help of pointed iron styles. Engraved palms leaves are rubbed among one of these materials: Fresh green leaves, Turmeric, Kumkum fruit juice or black thorn apple or stramonium (Dature fastuousa) or black ashes of coconut shell or lamp black mixed with til oil or mustard oil or du du tel or dum male tel or wood oil etc. using cotton cloth or cotton only. In the National Archives of Nepal both types of Palm leaf manuscripts are avilable and mostly Srital types and few of them are Tale types.

Anatomy of Palm leaves indicate upper and lower surface containing smooth epidermic thick cell wall and inner portion contain paranchymatus tissue which are wire like vein, contain air space also secrate waxy coating materials acts as water repellent (7,5).

Seasoning of Palm leaf

Usually Indian and SriLankan Palm leaves are avilable in the National Archives of Nepal. The method of seasoning of Palm leaf is quite different from each other. Literature survey of seasoning of Palm leaves are shown as below:

In SriLanka the fresh young plant leaves are boiled in water for few hours, and same time they also used limewater which are finally dried in shade. Then they used for writing.

There are different way of seasoning in India.

In Orissa, leaves are wet and cakes are removed, dried and kept under the mud or water pound for about 10 to 25 days, then these are removed, cleaned and dried in Sun for some time. Finally, Turmarie paste is applied (2, 6). In some places Palm leaves are kept in Smokey places like Kitchen for many days and then cleaned and applied turmeric paste.

In South India fresh Palm leaves are dried in shade and then applied gingile oil on the surface of palm leaves. It makes the palm leaves more flexible. Finally, excess of oil is removed by brushing method (4).

In some part of South India fresh Palm leaves are hung in kitchen to make it dry. Later on the palm leaves are cleaned and polished with dried and clean cloth. Then it is ready for writing.

Finally, the seasoned Palm leaves are trimmed and made holes on the palm leaves as per requirement. Also, hard wood planks of same size or slightly larger size are made. It gives good pressure on seasoning palm leaves from both side and leaves do not get curled (6).

Such simple wooden plank, attractive beautiful miniature painted wooden plank, gold coated decorative copper plate with wooden plank (Photo No. 2) and decorative Ivory plank are used in Palm leaf manuscripts of the National Archive, Nepal.

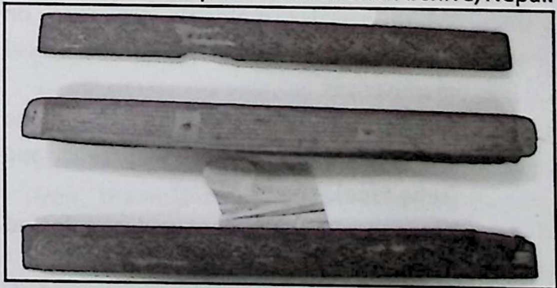

Photo No. 2 (I) : Painting on wooden plank
Acc. No. 2-185 B1

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

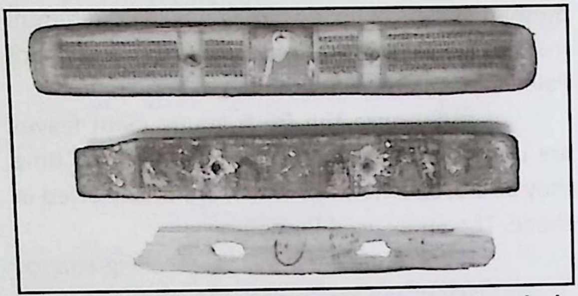

Photo No. 2 (II) : Miniature painting on wooden plank
Acc. No. 5-196 B13 Kha

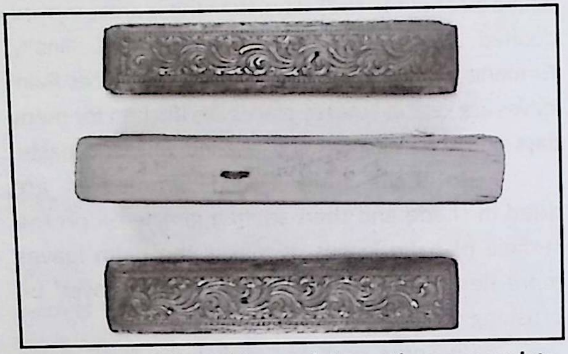

Photo No. 2 (III) : Gold coated decorative copper plate with wooden plank
Acc. No. 5-401 B83

Problems of Palm leaf Manuscripts

Following main problems are observed in Palm leaf manuscript of the National Archives Nepal.

- Palm leaves are very dry, brittle and non-flexible due to evaporation of original oil.
- Some portion of palm leaves manuscripts are broken.
- Gastrulas Indicus insect made hole in Tale type of Palm leaf manuscripts (Photo No. 2)
- Some of the Palm leaf manuscripts folioes are stuck together.
- White powder materials are seen on the surface of Srital type of Palm leaf manuscripts.
- Broken piece palm leaf manuscripts folio are joined with sticky transparent tape (cello tape).
- Wooden plank are damaged or infected by insect.
- Palm leaf manuscripts covering cloth materials are dusty.

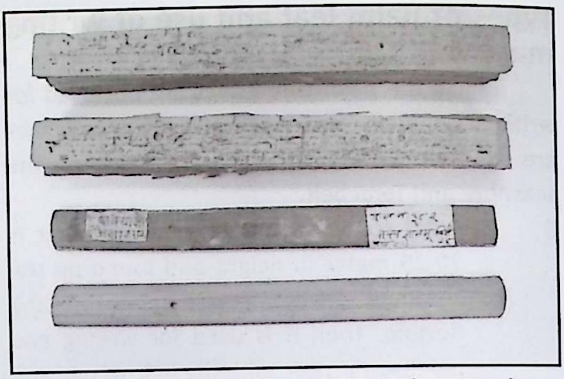

Photo No. 3 : Insect infected Palm leaf manuscript
Acc. No. 1-382 B26

Chemical Analysis

Major problem of Palm leaf manuscripts are white colour powder deposited on the surface of Srital Palm leaf manuscripts. Some of the simple chemical analysis perform in chemical laboratory of Nepal.

Physical test

Colour : White
State : Powder
Solubility :
- Insoluble in cold water
- Partial soluble in hot water and alcohol.

PH : 7.5

Microscopic test

White powder material observed under the simple microscope and only seen white particles not even Hypha and coloney.

X-ray fluorescence spectrometer test

Two different sample of white powder containing inorganic materials tested using x-ray fluorescence spectrometer model no. EDX-G.P. Assy EN 115 V Shimadzu corporation in Department of Nepal Bureau of Standards Lab.

1) White powder in Palm leaf manuscripts :-

This test indicated following major inorganic elements their percentage and may be some of the mention sources

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

S.N.	Element	Percentage	Source
1	Silica	10.339	Sea, Environment
2	Aluminum	10.229	Ink
3	Potassium	2.247	Water, Ink
4	Sulphur	0.797	Ink
5	Calcium	0.776	Processing, Environment
6	Iron	0.065	Ink
7	Titanium	0.244	Colour, Ink
8	Organic matter	75.00	Palm leaves

2) White powder:- Collected white powder materials from the Palm leaf manuscripts are tested in same spectrometer and observed following elements, their percentage and may be some of the mention sources:

S.N.	Element	Percentage	Source
1	Silicon (Si)	87	Environment
2	Titanium(Ti)	3.722	Colour, Ink
3	Potassium (K)	3.609	Ink, Water
4	Iron (Fe)	2.678	Colour, Ink
5	Calcium (Ca)	2.459	Processing, Environment

Microbial test

The collected white powder are tested for microbial test in Nepal Academy Science and Technology Lab indicated a kind of cellulose degrading bacteria.

Conservation of Palm leaf manuscript

– Cleaned the dirty and dusty covering cloth materials of palm leaf manuscripts.
– Palm leaf manuscripts fumigated in fumigation chamber using PDCB to control the insect.
– Stuck palm leaf manuscripts bundle separated very carefully.
– White powder material on the surface of palm leaf manuscripts cleaned very carefully using soft brush and cotton. Applied Alcohol and citronella oil and turmeric on both side of PLMs (4). Finally dried in room temperature.
– Broken pieces of palm leaves manuscripts which are joining sticky transparent tape (cello tapes) removed very carefully using organic solvent.
– Some of the missing, broken portion of palm leaf manuscripts are repaired by traditional repair method using Nepalese hand-made paper and flour paste (Photo No. 4).

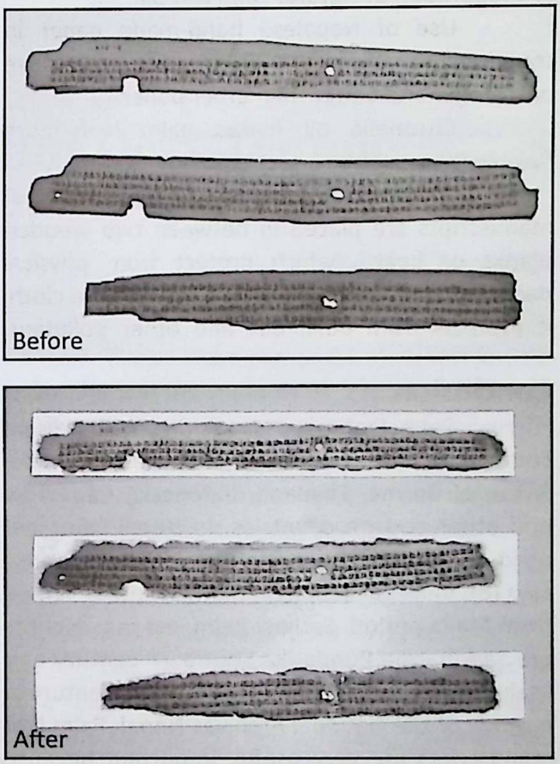

Photo No. 4 Acc. No. 3-373 B14

Discussion

The main problems of Palm leaf manuscripts were deposition of white colour powder on the surface of PLMS. Physical test of white powder shows that it is non-transitional element. Solubility test indicates that the white powder may be due to presence some basic carbonate, which are insoluble in cold water and partially soluble in hot water and alcohol. PH 7.5 also indicates the basic in nature.

X-ray fluorescence spectrometer test indicated silica from environment, Alum, Sulpher, Iron, Titanium and Potassium may be due to ink and colouring materials. Calcium may be from environment and also during the seasoning process of Palm leaf, not only this but also due to storage condition of palm leaf manuscripts.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Microbial test indicated the cellulose degrading bacteria due to non-ideal condition of storage room (Temperature and Relative humidity), i.e. environment. Brittle Palm leaf manuscripts due to evaporation of Natural Palm leaf oil.

Use of Nepalese hand-made paper in traditional repair in Palm leaf manuscript because of stronger and better than other paper.

Citronella oil makes palm leaf more flexible (8) as well as insect repellent (9).

In the National Archives of Nepal, Palm leaf manuscripts are placed in between two wooden planks or board, which protect from physical damaged and also wrapped in white and red cloth, it protects from dust, dirt and other pollutant.

Conclusion

Palm leaf used as writing materials in South and South East Asian countries like India, SriLanka, Burma, Thailand, Indonesia, Cambodia and other eastern countries. In Nepal Palm leaf used for writing text and government receipt also (8). In Nepal Palm leaf manuscripts collected from Malla period. Earliest Palm leaf manuscripts are Saddharma Pundarika Shutra 7th century and Mahayan Shutra Ratnaketu Parivarta 6th century in custody of the National Archives Nepal. Palm leaf manuscripts are very useful, important because it gives historical information and other. Majority of palm leaf manuscripts are Srital type in Nepal, writing techniques are quite different depends upon the nature of Palm leaves. Seasoning of Palm leaves quite different in different place. Different problems of Palm leaf manuscripts are observed like Brittle, Broken palm leaf manuscripts, insect and fungus infection, stuck folios in bundle, white powder on the surface, broken palm leaf joined together by sticky transparent tape (cello tape) and missing wooden plank. These problems were solved after detail scientific study. Usually following methods were used for solving problems. General method for cleaning dirt and dust, insect and fungus controlled by fumigation, mechanical and application of organic solvent method are used for separation of stuck palm leaf manuscripts and also used same method for removing sticky transparent tape, cleaning white powder using soft brush and cotton, citronella oil and alcohol used for softing and flexibility of palm leaves. Traditional repair method used for repairing broken and missing part of palm leaf manuscripts using Nepalese hand-made paper and flour paste. In missing wooden plank used insecticide coated new hard wood plank. Palm leaf manuscripts are stored in air-conditioning document storage hall and maintained ideal temperature 20-24^0 C and Relative Humidity 55-65%. Care must be taken during the conservation work and also better to follow up the principle "Preservation is better than cure."

Reference

1. Agrawal, O.P. "Conservation of Asian Cultural Object Asia Materials and Techniques, Palm Leaf Manuscripts", Museum pp 166-172 Vol. XXVII no. 1 (1975)
2. Bhattacharya, B., "Palm Leaf Manuscripts and their preservation" The Indian Archives pp 223-234 (Vol. I) No. 2-7 (1974)
3. Diskalkar, B.B., "Manuscript material used for Indian epigraphical records" pp 69 (1979)
4. Gupta, C.B., "Preservation of Palm leaf manuscripts, Conservation of cultural property of India", pp 59-61, Vol. 7 (1974)
5. Mahendra Gunarathe, "Manuscript writing on Palm leaves", Lanka Library Forum, Sept. 2006
6. Padhi, B.K., Preservation of Palm leaf manuscripts in Orissa", Conservation of cultural property of India, pp 62-65, Vol. 7 (1974)
7. Satarawale, K.T., "Conservation of Palm leaf manuscripts", Protection and Restoration of Museum Collection, pp. 119 (1975)
8. Singh, G.M., "Conservation of Rolled Palm leaf manuscripts", Abhilekha Vol. 14, pp 143-147 (2053 BS/1996 AD)
9. Tramut, Baldachino, Coline, Ali, Liehard, Emamel, Emile, Franc, Michel, Martin, Thiband, Duvauet, Gerard, Jay-Robert, Pierre (2013), "The repellancy of Lemon Grass Oil against stable flies, testing video tracking" from Net citronella oil use as an insect repellent.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Struts from the Tāriṇī Devī Temple*

- Roshani Shrestha*

1. The Tāriṇī Devī Temple is also known as Tānā Bahāl. As normally the word Bahāl is understood as a Newar Buddhist Monastery, at first glance this appellation to a *Śākta* temple looks unlikely. However, the word Bahāl is applied to a non-Buddhist temple and several secular edifices. To begin with, a Śivite temple in Naksal is known as *Nandikeśvara Bahāl.* Similarly, King Raṇajit Malla's seven sons born of mixed-caste union were kept in seven different residences, and each of those residences was known as Bahāl, and as a result those princes were collectively known as Sātabahālyā.

2. The Tāriṇī Devī Temple is situated in Makhan Tole. We do not know when Makhan came into existence. Nevertheless, we can trace its history from the mediaeval times. The first reference of this Tole, so far available, is from 1193 C.E.[1] It is known from contemporary sources that Makhan Tole was under the jurisdiction of Yambu. As we know, the downtown Kathmandu was divided, for administrative reasons, in two factions: Yambu and Yaṅgala. The northern part of the town was known as Yambu and the southern as Yaṅgala.[2] As Naya Raj Pant (1975: 4-5) wrote about the etymology of the last members of these two compound words, the former, i.e. *'bu'*, means a 'field', and the latter, i.e. *'gala'* denotes a 'house', which seems to be derived from the Sanskrit *'gṛha'*. As he argues, in the hoary past, the northern part was confined to the cultivation, and the southern for the settlement.

2.1. The first reference of Makhan Tole is in a manuscript entitled *Piṅgalāmata* (British Museum Or. 2279). The colophon records that the manuscript was copied on Thursday, the full moon day of intercalary month of Āṣāḍha, in N.S. 313 during the reign of King Lakṣmīkāmadeva. It was copied for a certain Brahmin named Ānanda Śarmā, living in Makhanaṭollaka in Yambubrumā.[3] As the man for whom the manuscript was copied is designated in the colophon as *dvijavara*, i.e. 'the best of Brahmins', we can say for certain that he was from the clan of the Newar Brahmin formally known as Rājopādhyāya. In those times, these

---

* Researcher

* I became interested in the Tāriṇī Devī Temple in 2012 while doing research on Makhan Mandap for my M.A. thesis (R. Shrestha 2013). I continued this research, and the present article reflects the same. I would like to thank Dr Mahes Raj Pant who guided me in this piece of research both in content and language. Also my thanks are due to Shree Bharat Giri for taking photos of these struts and going through this article and offering suggestions. I am also grateful to Shree Bhuvan Lal Shrestha, the acting chairperson of the Tarini Bhavani Samrakshan Samiti for providing amiable conditions while conducting research in the temple.

1. Petech 1984: 74 -75, doc. 2.
2. Vajracharya 1974.
3. Petech 1984: 74-75, doc. 2. Though he reads the third *akṣara* as *kra* in this word, this should be *bru.*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Brahmins were distinguished ones among the other types of Brahmins hence entitled *dvijavara*.[4] Apart from this being the first reference of Makhan, it also sheds light on the habitation of Rājopādhyāyas in Makhan, which is the one of the two settlements of those Brahmins in Kathmandu.

The second reference of Makhan is from 1432 C.E. This is a palm- leaf deed dated the first of the waxing moon of the month of Śrāvaṇa, N.S. 552. The deed was issued to certify the sale of a house in Harīmanta Gvācheṃ in Mākhamandapastora lying within Gāṅguraṃga under the jurisdiction of Yaṃbūbrumā.[5] Yambu, the northern part of Kathmandu, was again divided into two parts: Gāṅgula and Sātigla. The northern part was known as Sātigla and the southern as Gāṅgula.[6] That is why the present deed places Mākhamandapastora, lying in the northern sector of the town, within Gāṅguraṅga, a variation of the word Gaṅgula.

3. Tāriṇī Devī Temple lies to the north-east of Hanuman Dhoka Palace. It is said that the structure of this temple was built during the late 11th century.[7] But there is no evidence about the foundation of the temple. It is believed that the structure of this temple is older than that of Taleju. The temple is connected with Taleju in terms of worship and festivals. The temple is opened annually on the 1st of the waxing moon of the month of Kārttika during the Deepavali festival.

The 1188 anniversary of Tāriṇī Devī was celebrated on the Gaṅgā Dashahara day, i.e. the 10th of the waxing moon of the month of Jyeṣṭha equivalent to 8th June 2014.[8] This leads us to 826 C.E. The trustees of the Tāriṇī Devī Temple claim that the temple was consecrated by King Śaṅkaradeva in the Kaligata Saṃvat 3927 corresponding to 826 C.E. We have to stress the fact that there was no king in Nepal named Śaṅkaradeva during this period. Śaṅkaradeva is seen as a king in a manuscript of the *Prajñāpāramitā*, dated the full moon day of the month of Bhādra in N.S. 40 corresponding to 920 C.E.[9] Therefore, the date is almost 100 years earlier than Śaṅkaradeva's reign.[10]

4. The icons of the female deities, available in Nepal, are believed to be from the 1st century itself. That means the worship of female deities was in existence before the Licchavi period. Bangdel (1995: 46-47) places the sculptures of Gajalakṣmī from Chyasal Tole and a mother goddess from Haugal Bahal, both from Patan, to the pre-Licchavi period. Pal (1974, pl. 58-59) thinks that the two Hāritī images, one from Balaju and other from Kwa Bahal, Patan are dated to the 3rd century. As we all know, the history of Nepal based on epigraphy begins from the 3rd century onwards. However, the first evidence of the *Śākta* cult here with epigraphic evidence is found in Palanchok. The goddess is popularly worshipped as Bhagavatī. The inscription states that the Goddess Bhagavatī Vijayeśvarī was consecrated by a lady named Vijayasvāminī in Saṃvat 425 corresponding to 503 C.E.[11]

5. The structure of the Tāriṇī Devī Temple is rectangular in shape. The roof is made of tiles and consists of five pinnacles. The wooden windows of

4. M.R. Pant 2008: 201, fn. 41.
5. *Id.* 2000: 6, doc. 8. See also *id.* 2013: 63, § 6.1.1.
6. *Id.* 2013: 63.
7. Hutt 1995: 74.
8. *Kantipur*: 9.
   Nagarik: 5.
   Shrestha 2014: 1.
9. Ramji Tevari, 1963: 15.
10. Amatya (2014: 7)'s following remark 'It is also mentioned in an old copied document that king Shankardev had built a temple for his family deity at Makhan Tole and consecrated it in the Kaligat Varsha or year 3927' is to be rejected outright as there was no king named Śaṅkaradeva during this period.
11. Bharadvaj 1969.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

the temple are artistically designed and the doors are with tympanum (*toraṇa*). The central door is metal-moulded. The central part of the tympanum has a carved figure of the Goddess Mahiṣāsuramardinī. The roof is supported by thirteen artistically carved struts of different goddesses, and animals with feet stretched upward. These animals are called in the inscription itself as *śarabha*.[12] It is interesting to note that Bāṇabhaṭṭa, the celebrated poet of the 7th century, in his *Harṣacarita* (1.5) describes *śarabha*-s with upward feet.

6. Among them ten struts represent goddesses and the remaining three *śarabha*-s. The two *śarabha*-s are placed in the extreme left (fig. 1) and the right (fig. 2) sides, and the third one after two struts of goddesses in the right, if we count from the west. The fierce-looking *śarabha*-s are depicted with horns, three large eyes, wings, sharp claws and erected penis. Beneath these two *śarabha*-s, excluding the middle one, there is a pot-bellied figure in squatting posture. He wears a *jaṭāmukuṭa* on his head, a round *kuṇḍala* in each of his ears, a *hāra* and an *ekāvalī* around his neck and a *keyūra* in his both arms. His both hands are in *abhayamudrā*. However, the hands are not in a state of good preservation. The border of the figure is decorated with flower motifs. Above the central part of the motif, there is a vertical flower motif which reaches up to the genital organ. Among the three *śarabha*-s, the middle one is differently carved (fig. 3). In a single strut there are three *śarabha*-s. At the bottom there is a small *śarabha* with wings on its back. At the back of the lower one another *śarabha* is in standing position showing its two upper claws with head similar to a bird but bigger than the one below. The topmost *śarabha* is biggest and is standing on the back of the middle one with the same position as that of the middle *śarabha* distinctly contradicting with the animal below having the horns.

The inscriptions beneath the *śarabha*-s are given below, with translation:

6.1. १. ᕦ श्री ३ तारदे ॽ देवीप्रीतिन ॽ देव
२. भारोन दुन्ता जुरो ॥

'To please the thrice venerable Tārade Devī, Deva Bhāro donated [this].'

6.2. १. स्वस्ति ॥ श्री ३ तलदे ई-
२. श्वरी प्रीतीकामनान पा
३. श्रीगोपालसिंह दयाल
४. [भु]वनसिंह[13] थ्व स्वह्म सेनको न
५. शरभमुत्ति दयका दुता जुरो
६. संवत ७५४ श्रीवन×[14]
७. ––[15] द्वापरयुगादिमहा-
८. पर्व्व दिनस

'Hail. With the desire of pleasing the thrice venerable Goddess Talade, having made these three images of *śarabha*-s which were damaged, the venerable Gopālsiṃha, Dayāla and Bhuvanasiṃha donated this.[16] In the year 754, in Śrāvaṇa,[17] on the day of the beginning of the Dvāparayuga.'

6.3. १. ᕦ श्री ३ तारंदे देवी×
२. ★★★★★★★★[18]

'The thrice venerable Tāraṃde Devī…'

---

12. Modern iconographical treatises normally designate these figures as *śārdūla* or *vyāla* (see Slusser 2010: 17). However, the inscription in Tana Bahal employs for this time-honoured term.
13. A worn off *akṣara* which I could not read decisively, I place on the contextual ground within the square brackets .
14. Wherever I cannot read an *akṣara*, I indicate this through the symbol ×.
15. Two *akṣara*-s in the beginning of the line are effaced.
16. Amatya (2014: 7) names only Gopal Sing as the donor of this strut. However, as we have seen already, there were two other donors.
17. Since the word *śrīvana* follows the year, most probably this stands for *śrāvaṇa*. If so, the connection of the word *dvāparayugādi* with the month of Śrāvaṇa seems unlikely because there is no tradition according to which the commencement of Dvāparayuga falls in this month (see M.R. Pant 2012: 454-456).
18. As the lower portion of each *akṣara* in the entire line is covered by wood, I cannot decipher them at all.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

7. The strut is divided into three distinct sections. The top portion is carved with leaves hanging downwards. The middle portion is carved with figure of a goddess standing cross-legged with her feet on her *vāhana.* All the images of the goddesses are with three eyes, with the third one on forehead. Each image is with eight hands holding different attributes. The recent condition of the hands is not in a state of good preservation as some of them have been broken. Such being the case, some of the attributes they are holding cannot be identified. At the bottom of the strut, the figures of devotees are carved in sitting posture with folding hands in *namaskāramudrā.* Each strut is accompanied with an inscription beneath the figure of a devotee. Thus it reveals that the struts were donated by different persons in different times. The struts donated during the period of three quarters and a century, one can perceive the art has slightly changed.

8. The description of struts from the extreme left is as follows:

8.1. The Goddess Kaumārī stands upon her *vāhana* peacock in the *pādavastika* posture, legs crossed. At the top of her *vāhana,* there is a small lotus where her left leg rests. She wears a *mukuṭa* with the images of human skulls at the base which are now worn out. The eyes are round and big. Her nose is partially broken. Ears are long and a *kuṇḍala* can be seen in both. Around her neck, she wears a *hāra,* an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā,* which reaches down to the calves. The pot-bellied goddess is depicted originally with eight hands, but now only seven remain. Furthermore, only the arm of the frontal hand remains and the uppermost left is broken. Only a *kheṭaka* in the upper left hand and a *ḍamaru* in the middle left can be seen. Her each hand has a *kaṅkaṇa* and each of her frontal arms a *keyūra.* Although she wears the upper garment, her breast with distinct nipples is revealed clearly. Her upper and lower garments look simple. She puts on the lower garment yet her legs separate out distinctly. It is fastened around the waist with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along her legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras.* Beneath the strut, a male devotee sits cross-legged. His both hands are in *namaskāramudrā.* He wears an upper garment which is called *putulā̃* in Newari and *bhoṭo* in Nepali, and also wears a turban on his head (fig. 4). Beneath the figure there is an inscription:

१. ᳲ सम्वत् ८२६ कात्तिकशुक्रपुर्ण्ण-
२. माशि ॱ आदित्यवार कुह्नु श्री ३ तारं-
३. दे ॱ देवीप्रीतिन देव भारोन ॱ दुन्ता
४. जुरो । शुभ ॥

'In the year 826, on the full moon day of Kārttika, on Sunday, to please the thrice venerable Tāraṃde Devī, Deva Bhāro donated [this]. [Let it be] auspicious.'

8.2. The second strut is of the boar-faced Goddess Vārāhī. She stands on her *vāhana* buffalo in the *pādavastika* posture. She wears a *mukuṭa* decorated with the images of human skulls at the base. All her eyes are big with dense eyebrows. A round *kuṇḍala* can be seen in her both ears. Around her neck, she wears a *hāra,* an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā,* which reaches down to the calves. At present only five hands are left. Four can be seen at the right side and only one in the left. A *daṇḍa* can be seen in the upper second right hand. Her frontal right hand holds a *pānapātra* whereas the frontal left hand is in *hariṇa-* or *mṛga-mudrā,* though her little finger is broken. Her both frontal arms have a *keyūra* and each hand is adorned with a *kaṅkaṇa.* The goddess is pot-bellied. Although she wears the upper garment, her breast with revealing nipples distinctly shows out. She puts on the lower garment yet the legs are clearly revealed. It is fastened around the waist with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along the legs. Her feet are with both *pādakaṭaka* and *pādasaras.* Beneath her *vāhana,* there is a female devotee seated with her hands in *namaskāramudrā.* She is dressed in sari. She wears a round and big *kuṇḍala* in both the ears (fig. 5).

Beneath the figure of the devotee, there is the following inscription:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१. ९ श्री ३ तारंदे देविप्रितिन महेश्व-
२. री मयिन दुन्ता जुरो ।। शुभ ।।

'To please the thrice venerable Tāraṃde Devī, Maheśvarī Mayi donated [this]. [Let it be] auspicious.'

8.3. Next to the strut of Vārāhī, there is a strut of Brahmāyaṇī.[19] She stands in the *pādavastika* posture on two geese facing opposite to each other. A fully blown lotus is in the middle of the geese. She wears a *mukuṭa* adorned with the images of human skulls at the base. Her face looks calm. The eyes are big and have attractive eyebrows. A big and round *kuṇḍala* in both the ears can be seen. Around her neck, there is a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. Though the goddess is with all her eight hands some of the attributes cannot be figured out due to damage. A *bāṇa* is in her lower second right hand whereas a *pānapātra* is in her frontal right hand. Her uppermost left hand carries a *kheṭaka* and her upper second left hand holds a *pāśa*. Her frontal left hand is in *hariṇamudrā*. A *keyūra* can be seen in both of her frontal arms. Each hand has a *kaṅkaṇa*. She is without upper garment so her breast is visible. She puts on the lower garment clearly revealing her legs. It is fastened around the waist with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along her legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras*. Beneath, there is a male devotee in *namaskāramudrā* seated cross-legged. He is bare-headed and wears *putulā̃*. At his left side is a *kalaśa* and at the right a *kotaḥ* in which worshipping materials are placed (fig. 6).

The inscription beneath the devotee is as follows:

१. ९ श्रेयोस्तु ।। सम्वत् ८२० आश्विनमासे शुक्लपक्षपंच-
२. म्यांतिथौ ॱ मूरनक्षेत्रे ॱ शोभनजोगे ॱ जथाकर्ण्ण-
३. मुहुत्रे ॱ आदित्यवारमरे ॱ तुररासिगतशवित-
४. री धनुरासिगतचन्द्रमसि ।। थ्व कुह्नु महापर्व्वव्य-
५. रास श्रीश्रीश्रीतरदे अजिमाजु ॱ प्रीतिन थ्व बिर-
६. मपति यम्बु मखनतोर चोसानदोर यन्ता छे
७. तओ भाया भप्तिजन ॱ सिवदुति मयीन ॱ दुता ।।
८. शुभमस्तु सर्वदाकार ।।

'Let it be auspicious. In the year 820, in the month of Āśvina, on the 5th of waxing moon, in the asterism Mūla, in the yoga Śobhana, in the karaṇa and muhūrta whatsoever they may be, while the sun is in the zodiac Libra and the moon is in the zodiac Sagittarius, this day, during the time of Mahāparva (the great festival), to please the thrice venerable Tarade Ajimā, this carved strut was donated by Śivadūtī Mayi, the devotee, of Tao bhā, of the northern house of Cosānadora of Makhanatora in Yambu. Let it be auspicious forever.'

This and the eighth strut bear identical inscriptions, though there is some discrepancy between the two inscriptions about the moon's position: the former states that during the time when the donation was made, the moon was in the zodiac Libra. In contrast, the latter says in this time the moon was in the zodiac Sagittarius. As Scorpio follows Libra and Sagittarius comes after Scorpio, there is no chance of the three zodiacs on the same day. Such being the case, the statement regarding this is wrong in one of these two inscriptions.

8.4. Next to the strut of Brahmāyaṇī, there is the strut with a goddess, who, in all likelihood, may be identified as Durgā. She stands in the *pādavastika* posture on a lotus. At the both sides of lotus there are lions as her *vāhana*. She wears a *mukuṭa* adorned with the images of human skulls at the base. The pacified-faced goddess has big eyes with long eyebrows. Lips are small. A round *kuṇḍala* can be seen on both the ears. Around her neck, she wears a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. Of the eight hands, four in her right side and only one frontal arm remains in her left side. A *cakra* can be seen in her upper second right hand. Her frontal right hand holds a *pānapātra*. A *keyūra* can be seen only in her frontal right arm. Each hand is with a *kaṅkaṇa*. She is without upper garment revealing her breast with nipples. She

19. The addition of 'ya' in this word, i.e. Brahmāyaṇī and others such as Indrāyaṇī and Rudrāyaṇī goes against grammar. However, these forms are retained here since they are current in common parlance.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

wraps her lower garment around her waist and is fastened with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along the legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras*. Beneath the *vāhana*, devotees are carved in sitting position with their hands in *namaskāramudrā*. The three devotees, most probably, represent a family– father, mother and son. The male devotees are dressed in Mugal style. Among them the older one wears a turban. On the younger one's head what is seen is most probably a kind of *ṭopī*. The female devotee wears a simple sari. A big round *kuṇḍala* is in both the ears and a *hāra* around her neck (fig. 7). Beneath the figure, there is an inscription as follows:

१. मखं मुग्ल विष्णु ৲ स्यामालक्ष्मी
२. विसमासिं ৲ सम्वत ९२९
३. जेष्ठवदि ५ शुभ ॥

'Viṣṇu, Śyāmālakṣmī [and] Visamāsiṃ of Makhaṃ Mugla. In the year 929, on the 5th of waning moon of Jyeṣṭha. [Let it be] auspicious.'

8.5. The fifth strut is dedicated to the Goddess Vaiṣṇavī who stands upon a lotus in the *pādavastika* posture. Her *vāhana* Garuḍa in either side of lotus can be seen. She is adorned with a *mukuṭa* decorated with the images of human skulls at the base. The smiling goddess has large eyes. A big and round *kuṇḍala* in both of her ears can be seen. Around her neck, she wears a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. Among her eight hands the frontal left hand is broken leaving only the arm. She holds a *cakra* and a *triśūla*, respectively in her upper second and lower second right hands. A *pānapātra* is in her frontal right hand. A *kheṭaka* can be seen in her uppermost left hand. Each of the two frontal arms has a *keyūra*. The hands are with *kaṅkaṇa* on each. She is without upper garment and her breast reveals distinctly with nipples. She wraps her lower garment around her waist which is fastened with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along her legs. She wears both *pādakaṭaka* and *pādasaras* in her feet. Beneath it, there are three devotees, most probably representing a family– father, mother and daughter– sit with the hands in *namaskāramudrā*. The male devotee wears the Mugal style attire. On his head what is seen is most probably a kind of *ṭopī*. Both the female devotees wear simple sari and put on a round *kuṇḍala* in both the ears and a *bicakanni tāyo* around their necks (fig. 8).

An inscription beneath the devotees is as follows:

१. हेलाछिती देसिंजु ৲ मंडल-
२. क्ष्मी ৲ देविलक्ष्मी ৲ संम्वत ९२९
३. जेष्ठवदि ५ शुभ ।

'Desiṃju, Maṇḍalakṣmī [and] Devīlakṣmī of Helāchitī. In the year 929, on the 5th of waning moon of Jyeṣṭha. [Let it be] auspicious.'

8.6. The sixth strut is of Goddess Indrāyaṇī who stands in the *pādavastika* posture. She stands upon a lotus in which her *vāhana* elephants can be seen in its either side. A *mukuṭa* decorated with the images of human skulls at the base can be seen on her head. Her third eye is placed horizontally. Eyebrows and nose are long whereas lips are small. Each ear is with a round *kuṇḍala*. Around her neck, there is a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. She is without upper garment and her breast is distinctly visible with clear nipples. All eight hands are intact though the attributes in some hands are damaged. In the upper second right hand, she holds a *vajra*. Her frontal right hand holds a *pānapātra*. At the left side, her uppermost hand holds a *kheṭaka* and the upper second hand a *pāśa* whereas her frontal hand is in *hariṇamudrā*. A *keyūra* and a *kaṅkaṇa* can be seen in each of her arms and hands, respectively. She wraps her lower garment around her waist and is fastened with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along the legs. Her feet are with both *pādakaṭaka* and *pādasaras*. Beneath it, two devotees– one male and the other female–sit folding their hands in *namaskāramudrā*. Most probably, they are a couple. The male devotee is dressed in Mugal style with a *ṭopī* whereas the female is in sari. She wears a *kuṇḍala* in each of her ears and a *hāra* around her neck (fig. 9).

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

An inscription beneath the devotees is as follows:

१. चस्वांदो जैवरसिंह थकु
२. सम्वत ९२९ जेष्ठवदि ५

'Jaivarasiṃha [and] Thaku of Casvāṃdo. In the year 929, on the 5th of the waning moon of Jyeṣṭha.'

8.7. The seventh strut is dedicated to the goddess who stands in the *pādavastika* posture on a lotus with tigers in the either side. She, in all probability, may be identified as Durgā alike the one described above in § 8.4. The calm-faced goddess with three eyes and long eyebrows has her nose bigger than the similar previous struts but with small lips. She wears a *mukuṭa* adorned with the images of human skulls at the base, a round *kuṇḍala* is in each of her ears. Her neck is adorned with a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā,* which reaches down to the calves. She is without upper garment and her breast is clearly visible with nipples. Among her eight hands, two are missing leaving three on either side. She holds a *cakra* and a *bāṇa* in her uppermost and upper second right hand, respectively. She carries a *pānapātra* in her frontal right hand. Her upper most and upper second left hands hold a *kheṭaka* and a *daṇḍa,* respectively whereas her lower second hand holds a *dhanuṣ.* Each hand consists of a *kaṅkaṇa.* She wraps her lower garment around her waist which is fastened with a *kaṭibandha* from which central pleats hang down midway along her legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras.* Beneath the *vāhana*, the figures of three devotees are seen sitting with folding hands in *namaskāramudrā.* The three devotees, most probably represent a family: father, mother and son. Male devotees are dressed in Mugal style. Among them the older one wears a turban. On the younger one's head what is seen is most probably a kind of *ṭopī.* The female devotee is dressed in sari with a *kuṇḍala* in each of her ears and a *bicakanni tāyo* around her neck (fig.10).

Beneath the figure, there is an inscription is as follows:

१. मखं मुग्ल लुपनारां ˎ विस्व-
२. लक्ष्मी नरसिं ˎ सम्वत ९२९
३. सम्वत ९२९ जेष्ठवदि ५
४. शुभ

'Lupanārāṃ, Viśvalakṣmī, Narasiṃ of Makhaṃ Mugla. In the year 929, on the 5th of the waning moon of Jyeṣṭha. [Let it be] auspicious.'

8.8. The eighth strut belongs to the Goddess Rudrāyaṇī who stands on a lotus in the *pādavastika* posture with bulls on either side. A *mukuṭa* adorned with the images of human skulls at the base can be seen on her head. The calm-faced goddess has eyes with dense eyebrows. A round *kuṇḍala* adorn her both the ears. Around her neck, there are a *hāra*, an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. She is depicted with eight hands. She holds a *ḍamaru* in her upper second right hand and a *triśūla* in her lower second right hand. She holds a *pānapātra* in her frontal right hand. She holds a *kheṭaka* in her uppermost left hand and a *pāśa* in her upper second left hand. Her frontal left hand is in *hariṇamudrā.* A *keyūra* and a *kaṅkaṇa* adorn her frontal arms and all the hands, respectively. Her garments are simpler than those of other goddesses. She puts on the lower garment clearly revealing her legs. It is fastened around the waist with a *kaṭibandha* from which the central pleats hang down midway along the legs. She wears *pādakaṭaka* and *pādasaras* in her feet. A female devotee is carved beneath the *vāhana*-s. She is in sitting posture with hands in *namaskāramudrā*. She is dressed in sari. At her right side there is an *ādarśa* or a mirror made of metal, which in Newari is called *jvalāhnayakaṃ*. At the left is a pot (fig. 11).

An inscription beneath the devotees is as follows:

१. ᳲ श्रेयोस्तु ।। सम्वत् ८२० आश्विनमासे शुक्लपक्षपंचम्यां
२. तिथौ मूरनक्षेत्रे शोभनजोग जथाकण्णमुहुत्रे
३. आदित्यवारसरे तुलरासिगतशवितरि तुरा-
४. सिगतचन्द्रमसि ।। ध्व कुह्लु महापर्व्वव्यरास श्रीश्री-
५. श्रीतरद अजिमाजुपीतिन ध्व बिरयपति य-
६. म्बु मखनतोर चोसानदोर यन्ता छे तओ भाया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

७. भप्तीजय सिवदुति मयीन दुन्ता । शुभमस्तु सर्व्व-
८. दाकार ॥

'Let it be auspicious. In the year 820, in the month of Āśvina, on the 5th of waxing moon, in the asterism Mūla, in the yoga Śobhana, in the karaṇa and muhūrta whatsoever they may be, while the sun is in the zodiac Libra and [also] the moon is in the zodiac Libra, this day, during the time of Mahāparva (the great festival), to please the thrice venerable Tarade Ajimā, this carved strut was donated by Śivadūtī Mayi, the devotee, of Tao Bhā, of the northern house of Cosānadora of Makhanatora in Yambu. Let it be auspicious forever.'

8.9. In the ninth strut the Goddess Cāmuṇḍā in the *pādavastika* posture steps upon the back of a naked female demon. The female demon with her hair leaving loose is kneeling down. She holds a *pānapātra* in her right hand. A *hāra* around her neck and a *kaṅkaṇa* in her both hands can be seen. Cāmuṇḍā's face is fierce-looking. She wears a *mukuṭa* decorated with the images of human skulls at the base on her head. Though her ribs are depicted, the goddess is not presented in emaciated but in corpulent form. Her pendulous breasts are revealed clearly. She has a pointed nose. Her lips are small. A *kuṇḍala* adorns each of her ears. Around her neck, there is a *hāra,* an *ekāvalī* and also a *puṣpamālā*, which reaches down to the calves. Her uppermost right hand and the upper second right hand hold a *khaḍga* and a *ḍamaru*, respectively. Her lower second right hand holds a *triśūla* whereas the frontal right hand carries a *pānapātra.* Her uppermost and upper second left hands hold a *kheṭaka* and a *khaṭvāṅga*, respectively. However, in her second lower left hand the attributes cannot be figured out due to damage. Her frontal left hand is in *hariṇamudrā.* A *keyūra* is seen in her both frontal arms. Her each hand is adorned with a *kaṅkaṇa.* She puts on the lower garment clearly revealing her legs. It is fastened with a *kaṭibandha* and the central pleats hang down midway along her legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras.* Beneath it, there is a male devotee with folding hands in *namaskāramudrā* seated cross-legged. He wears *putulā* and turban (fig. 12).

An inscription beneath the devotees is as follows:

१. ᳵ सम्वत ८२६ कात्तिकशुक्रपु-
२. र्ण्णमासि आदित्यवार कुह्ल श्री ३
३. तारंदे ॽ देवीप्रीतिन हरिराम
४. भारोन दुता जुरो ॥ शुभ ॥

'In the year 826, on the full moon day of Kārttika, on Sunday, to please the thrice venerable Tāraṃde Devī, Harirāma Bhāro had donated [this]. [Let it be] auspicious.'

8.10. The tenth strut is dedicated to Goddess Mahākālī. She is in the *pādavastika* posture and steps upon a lion. She wears a *mukuṭa* decorated with the images of human skulls in the base. The round big eyes with dense eyebrows make the goddess fierce-looking. The pot-bellied goddess's mouth is so open that teeth can be seen clearly among which both the canine teeth are prominent. Her both ears are with *sarpakuṇḍala.* Her neck is adorned with a *hāra,* an *ekāvalī* and also a *muṇḍamālā*, which reaches down to the calves. Her six hands are now intact; four at the right side and two at the left. The hand being missing, only the arm of the frontal left hand remains. A *khaḍga* and a *ḍamaru* are in her uppermost right and upper second right hands, respectively. Her lower second right hand holds a *kartrī* whereas her lower right hand holds a *pānapātra.* Her uppermost and upper second left hands hold a *kheṭaka* and a *khaṭvāṅga*, respectively. A *keyūra* adorn both of her frontal arms. A *kaṅkaṇa* is in each of her hands. She wears two sets of garments– upper and lower. She puts on the lower garment clearly revealing her legs. Which is fastened with a *kaṭibandha* and the central pleats hang down midway along her legs. Her feet are adorned with both *pādakaṭaka* and *pādasaras.* Beneath the *vāhana,* there is a female devotee in sitting posture folding her hands in *namaskāramudrā* (fig. 13).

The inscription on the struts is as follows:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१. ᳲ श्रीतारंदेदेविप्रीतिन रछु-

२. मुती मयिन ৲ दुता जुरो ।। शुभ ।।

'To please the venerable Tāraṃde Devī, Rachumutī Mayi had donated [this]. Let it be auspicious.'

The first (described under § 8.1) and the second (described under § 8.2) struts were dedicated by a man and a woman, respectively and the ninth (described under § 8.9) and the tenth (described under § 8.10) also were similarly by a man and a woman. The former bear identical dates but the latter are without any date. Thus, I presume that both sets of struts were dedicated at the same time by two different couples. The absence of dates in the struts dedicated by women perhaps reflects the idea of donors that it is unnecessary to repeat date in the donations made by their women.

9. These struts were dedicated during the period spanning 175 years which witnessed the reign of four kings. Among them the earliest one is dated N.S. 754 (described under § 6.2). Though no inscriptions name the king in these struts, there was Lakṣmīnarasiṃha Malla on the throne of Kathmandu when this strut was dedicated. As we have said already, two struts (described under § 8.3 and § 8.8) are identical, and both are of N.S. 820. In this year Bhūpālendra Malla, Lakṣmīnarasiṃha's great grandson, reigned. Two struts (described under § 8.1 and § 8.9) were dedicated on the same day in N.S. 826, though donors are different. In this year, as we know, Bhūpālendra Malla's son Bhāskara Malla was on the throne of Kathmandu. Four struts (described under § 8.4, § 8.5, § 8.6 and § 8.7) were dedicated on the same day in N.S. 929. It was the year when the Shah King Gīrvāṇayuddhavikrama reigned the kingdom of Nepal.

Bibliography

Amatya, Shaphalya

2014 'Historicity of Tarini Bahal or Tana Dewal', *TheRisingNepal*, vol.49, no.215, July 18, 2014, Friday Supplement, p. I.

Bangdel, Lain S.

1995 *Inventory of Stone Sculptures of the Kathmandu Valley*, Kathmandu: Royal Nepal Academy.

Bharadvaj (nom de plume of Mahes Raj Pant)

1969 'Palanchok Bhagavati or the first Shakta-cult', *The New Herald*, October 18, 1969.

Harṣacarita

Śrīharṣacaritamahākāvyam. Bāṇabhaṭṭa's Biography of Sthāṇvîśvara with Śaṅkara's Commentary, Saṅketa, ed. A.A. Führer, Bombay: 1909.

Hutt, Michael

1994 *Nepal: a Guide to the Art and Architecture of the Kathmandu Valley*, Gartmore: Kiscadale Publications.

Kantipur

2014 'Tānā devī (tāriṇī bhavānī) āgādyaḥkā thakula parivārako bhelābare sūcanā' (Information about the gathering of the Thakul family belonging to the Tānādevī (tāriṇī bhavānī) *āgā*. vol. 22, no. 74, Saturday, 3 May, p. 9.

Nagarik

2014 'Tānā devī (tāriṇī bhavānī) āgādyaḥkā thakula parivārako bhelābare sūcanā' vol. 6, no. 22, Thursday, 15 May, p. 5.

Pal, Pratapaditya

1974 *The Art of Nepal*, pt.I, Leiden/Köln: E.J. Brill.

Pant, Mahes Raj

2000 'Tāḍapatramā lekhiekā, vi.sam. 1487 dekhi 1512 sammakā, ahilesamma prakāśamā naāekā, 52 vatā likhatpatra' (Fifty- two deeds on palm- leaf, dated, N.S. 551 to 575), *Pūrṇimā* 100 (V.S. 2057): 1-37.

2008 'Nevārarājyamā brāhmaṇa– arko euṭa patra (Brahmins in Nevār kingdoms: another additional deed), *Pūrṇimā* 127 (V.S. 2064): 190-209.

2010 'Nevārarājyamā brāhmaṇa– naradevīkā bhaṭṭasambandhī 2 vaṭā likhata' (Brahmins in Nevār kingdoms: two deeds

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

concerning the Bhaṭṭas from Naradevi), *Pūrṇimā* 133 (V.S. 2067): 27-57.

2012 'Nevārarājyamā brāhmaṇa– pratāpa mallakā 2 tāmrapatra' (Brahmins in Newār kingdoms: Pratapa Malla's 2 copper-plates), *Pūrṇimā* 136 (V.S. 2069): 451-498.

2013 'Nevārarājyakā kānūnī likhatamā sthāpita ra bārāhi (Sthāpit and Bārāhi in deeds of the Newār kingdoms), *Sthāpita khalaḥyā khvāḥpau* (V.S. 2070): 61-77.

Pant, Naya Raj

1975 'Yaṅgala yambuviṣayamā kehī vicāra' (Some thoughts about the Yaṅgala and Yambu), *Nepālī* 62 (V.S. 2031): 3-7.

Petech, Luciano

1984 *Mediaeval history of Nepal*, Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

Shrestha, Bhuvan Lal

2014 'Tānādevīkā sambandhamā kehi aitihāsika kurā' (Some historical facts concerning Tānādevī). Typescript.

Shrestha, Roshani

2013 The Cultural Heritage of Makhan Mandap, unpublished M.A. thesis submitted to the Central Department of Nepalese History, Culture and Archaeology, Tribhuvan University, Kathmandu.

Slusser, Mary Shephard

2010 *The Antiquity of Nepalese Wood Carving: a Reassessment*, Seattle and London: University of Washington Press.

Tevari, Ramji, et al.

1963 *Abhilekha-saṃgraha* (A collection of inscriptions), pt. 9, Kathmandu: Saṃśodhana-maṇḍala, V.S. 2020.

Vajracharya, Gautama Vajra

1974 'Yaṅgala, Yambu', *Contributions to Nepalese Studies*, vol. 1, no. 2: 90-98.

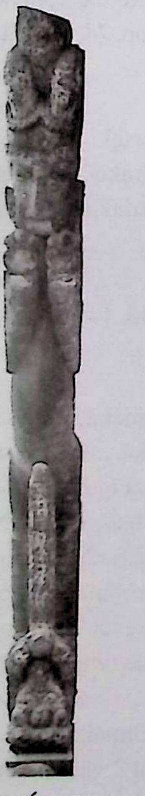

fig. 1 (Śarabha)

fig. 2 (Śarabha)

fig. 3 (Śarabha)

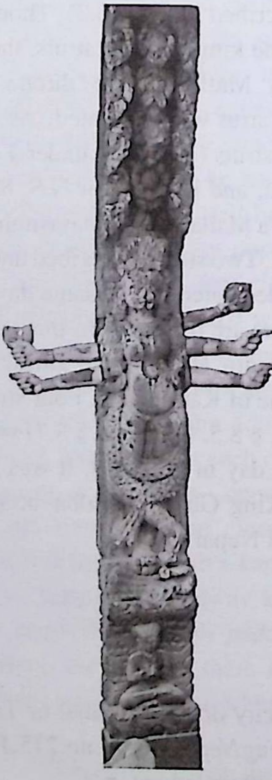

fig. 3 (Kaumārī)

fig. 5 (Vārāhī)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

fig. 6 (Brahmāyaṇī)

fig. 7 (Durgā)

fig. 8 (Vaiṣṇavī)

fig. 9 (Indrāyaṇī)

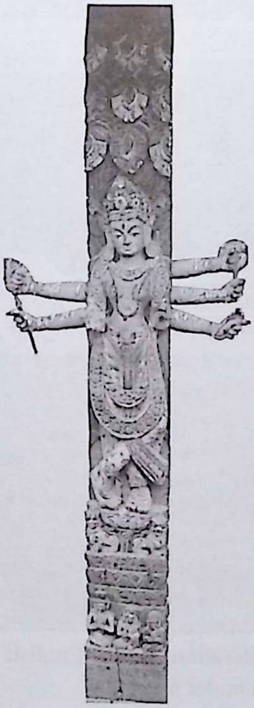

fig. 10 (Durgā)

fig. 11 (Rudrāyaṇī)

fig. 12 (Cāmuṇḍā)

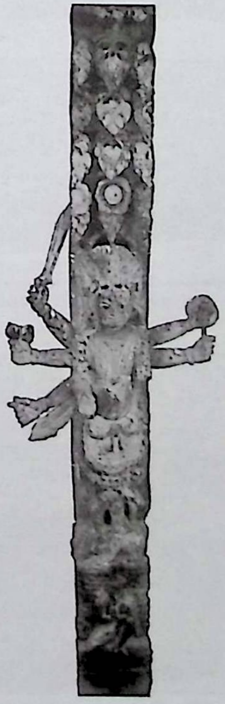

fig. 13 (Mahākālī)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

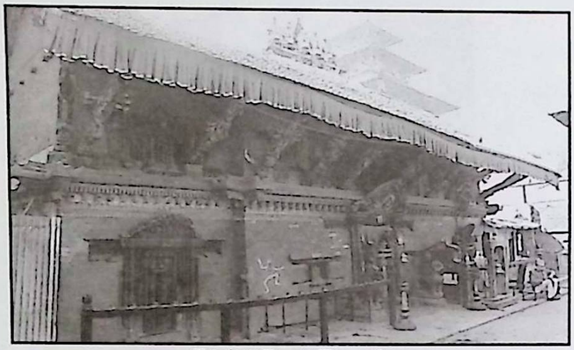

Tāriṇī Devī Temple

The Devanagari transliteration and the English translation under § 6.2

The Devanagari transliteration and the English translation under § 6.1

The Devanagari transliteration and the English translation under § 6.3

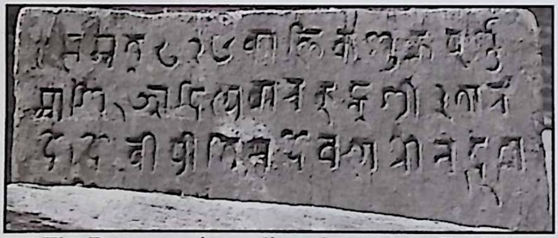

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.1

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.2

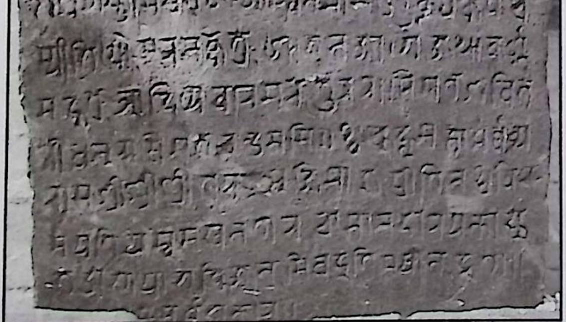

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.3

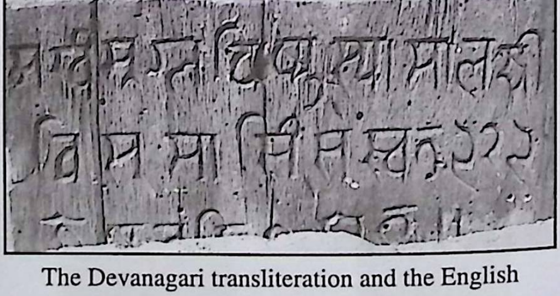

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.4

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.5

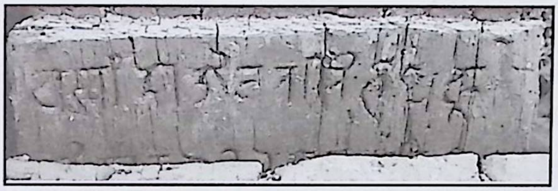

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.6

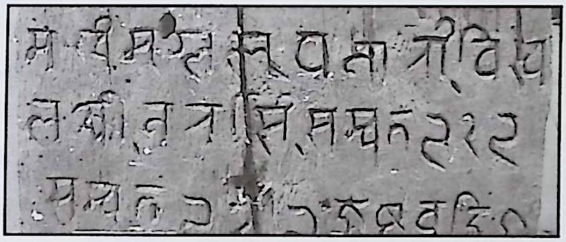

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.7

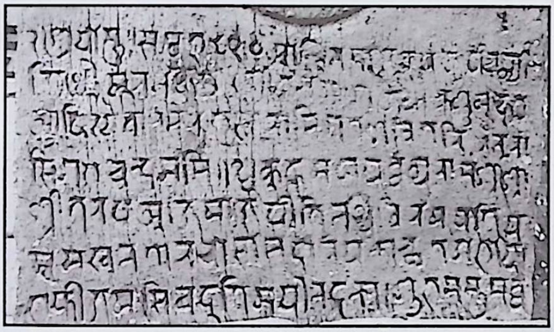

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.8

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.9

The Devanagari transliteration and the English translation under § 8.10

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कौसी तोषाखानाबाट प्राप्त लालमोहर

१. लालमोहर नं. ४३४
मा. फि. नं. DNA 14/13

विषयः भीमसेन वानियाले छाप गरी खाई राखेको नुवाकोटका अम्वलमा किटानी छाप १ का उठ्ती रूपैयाँ मध्ये टारी छाप जानी भोग गर ।

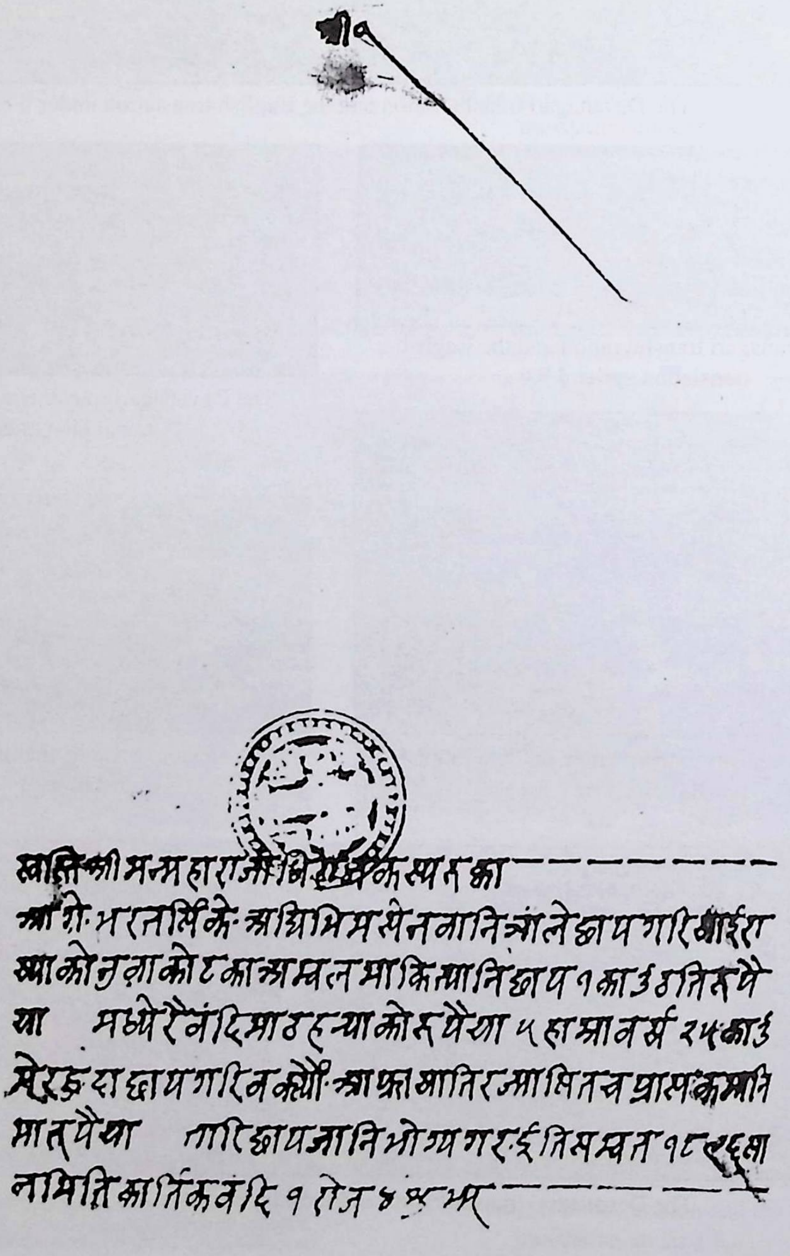

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधिराज कस्य रुक्का
आगे भरतसिंके आधि भिमसेन वानिञाले छाप गरि खाई रा
ष्याको नुवाकोटका अम्वलमा किटानि छाप १ का उठति रुपै
या मध्ये रैवंदि माठ हल्याको रुपैञा ५ हा आनसर्व २५ काउ
मेरहदा छाप गरिनक्यौं आफ्ना मातिर आषित च प्रासकमाने
मातपैया टारि छाप जानि भोग्य गरइ इति सम्वत १८ रद्दश
नामिति कार्तिक वदि १ रोज ४ शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

२. लालमोहर नं. ४३५
मा. फि. नं. DNA 14/14

विषयः भवानन्दले छाप गरी खाइराखेको फर्पिङ्ग रोपनी ७३ का उठ्ती रूपैया ठहरेको रोपनीमा टारी छाप जानी भोग गर ।

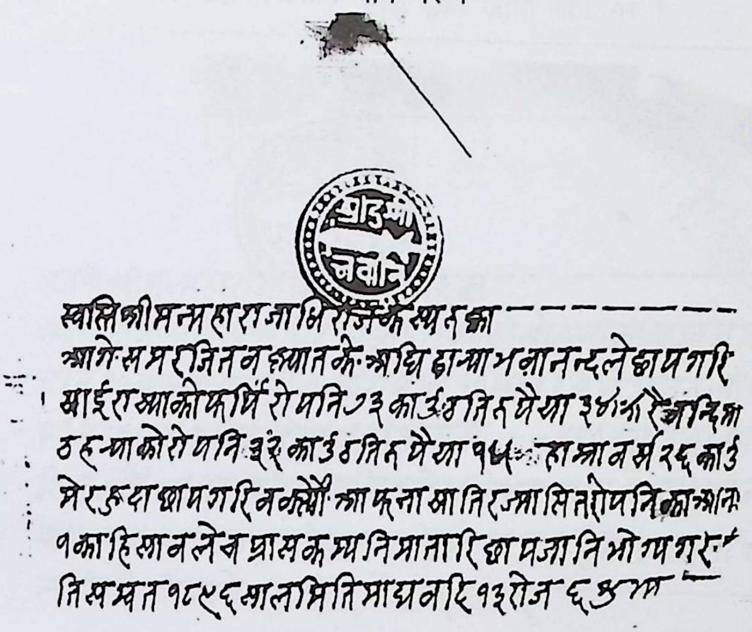

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का
आगे समरजित नग्यातके आधि छाप्या भवानन्दले छाप गरि
खाइराख्याको फर्पिं रोपनि ७३ का उठति रुपैया ३४।= रैआन्दि भा
ठह्न्याको रोपनि ३२ का उठति रुपैया १५= हाम्रा नर्म २६ का उ
भेरहुदा छाप गरि बक्स्यौं आफना आति रजमासित रोपनि का आना
१ का हिसाबले च प्रासकच्छ्यनि भानारि छाप जानि भोग्य गर इ
ति सम्वत १८९६ साल मिति माघ वदि १३ रोज ६ शुभम्

३. लालमोहर नं. ४३६
मा. फि. नं. DNA 14/15

विषयः टुक्रन्यापायनी फुलवारी छाप गरिवक्सेको ।

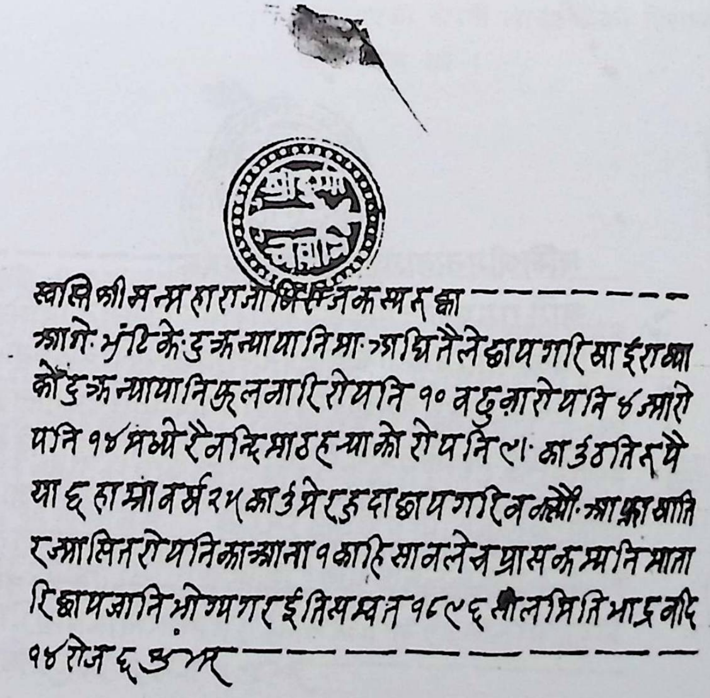

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का
आगे भंटि के टुक्रन्यापायनि भा आधि नैले छाप गरि खाइराख्या
को टुक्रन्यापायनि फुलवारि रोपनि १० व दुवारो पनि ४ आरो
पनि १४ मध्ये रैआन्दि भा ठह्न्याको रोपनि ८। का उठति रुपै
या ६ हाम्रा नर्म २५ का उभेरहुदा छाप गरि बक्स्यौं आफना आति
रजमासित रोपनि का आना १ का हिसाबले च प्रासकच्छ्यनि भाना
रि छाप जानि भोग्य गर इति सम्वत १८९६ साल मिति भाद्र वदि
१४ रोज ६ शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

४. लालमोहर नं. ४३७
मा. फि. नं. DNA 14/16

विषयः देवपुर लगायत छाप गरी वक्सेको हो ९५ सालमा रैवन्दी हुँदा माफिक अघि आफ्नो छाप गरी चर्चे वमोजिम भोग गर ।

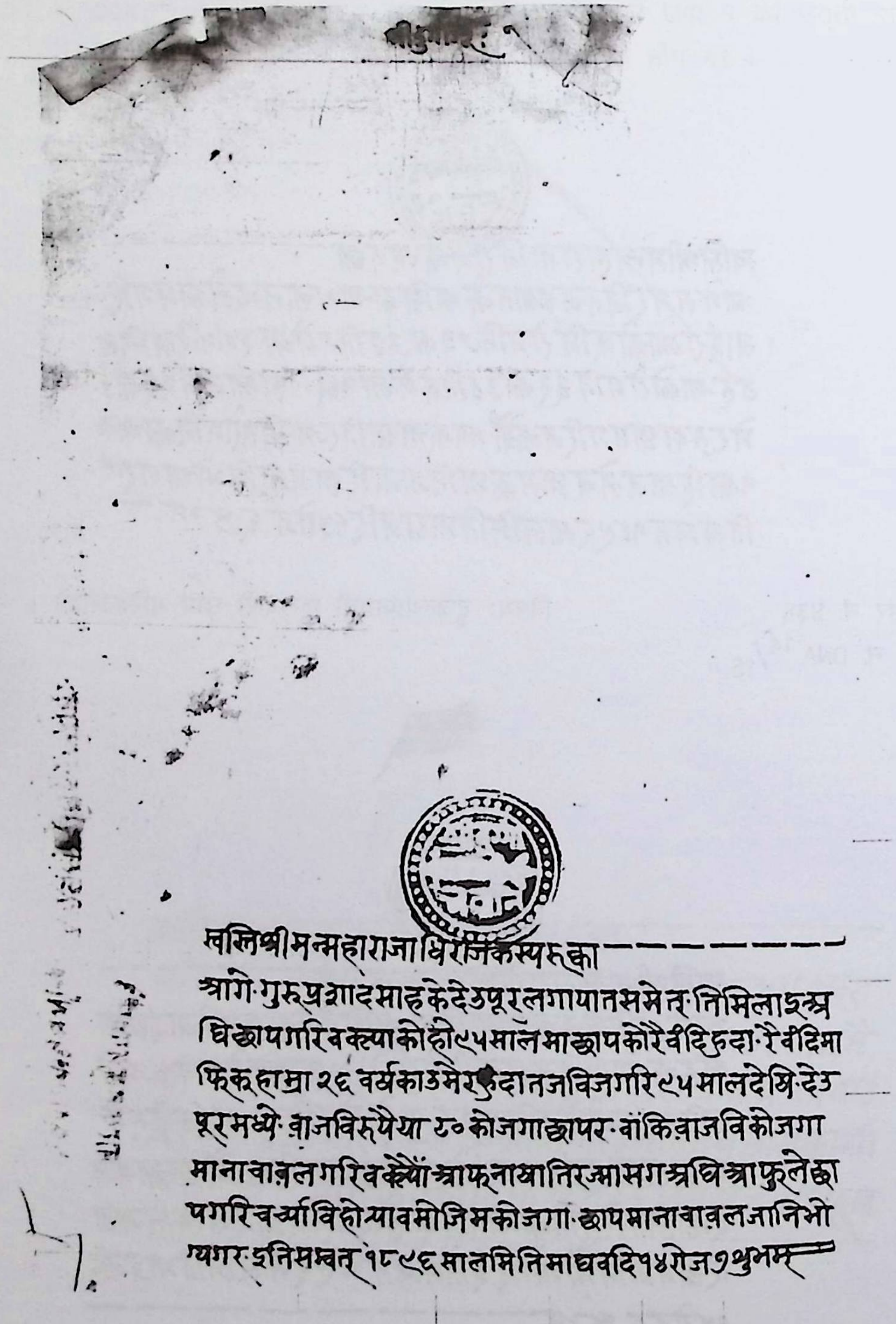

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का
आगे· गुरुप्रशादसाहके देउपूर लगायात समेत· तिमिलाइ अ
घि छाप गरि वक्स्याको हो ९५ सालमा छाप कोरैवंदि हुंदा· रैवंदिमा
फिक हाम्रा २६ वर्षका उमेर हुंदा तजविज गरि ९५ सालदेखि· देउ
पूर मध्ये· ब्राजविरुपैया ८० को जगा छापर· बांकि ब्राजविको जगा
मानाचावल गरि वक्स्यौं आफ्ना थातिरज्मा सग अघि आफुले छा
प गरि चर्च्याविहो त्याबमोजिमको जगा· छाप मानाचावल जानि भो
ग्य गर· इति सम्वत् १८९६ साल मिति माघ वदि १४ रोज ७ शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५. लालमोहर नं. ४३८
मा. फि. नं. DNA 14/17

विषयः खोकनाका अम्वल मध्ये रोपनी १० वढुवा रोपनी एक समेत रैवन्दिमा रहया वमोजिम छाप गरी वक्स्यो टारी छाप जानी भोग गर ।

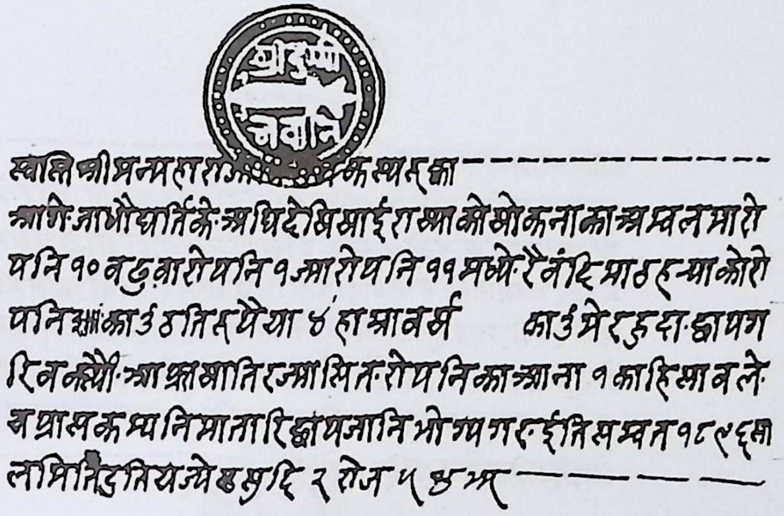

स्वस्ति श्री मन्महाराजा ... म्
आगे आधो धार्तिके अधिदेखि आइ राख्याको षोकनाका अम्वल मा रो
पनि १० वढुवा रोपनि १ आ रोपनि ११ मध्ये रैवंदि मा ठहर्‍याको रो
पनि आंका ३ ठतिस्पैया ४ हा श्रावणं का३ मेर्‌ इदा छापग
रिवक्स्यौं आक्रा माति र्ज्मा सितन रोपनिका आना १ का हिसावले
व प्रास्क मध्यनिमा नारि छापजानि भोग्य गर्‌ इति सम्वत १८९६ सा
ल मिति द्वितिय ज्येष्ठ सुदि २ रोज ५ शुभम्

६. लालमोहर नं. ४३९
मा. फि. नं. DNA 14/18

विषयः वलभद्र र हिमाल सिंह वस्नेतको छाप कट्टी समेत जम्मा रोपनी ८० अघि खाइ आएको मध्ये रेवन्दी ठहर्‍याएको रोपनी आना १ को हिसावले टारी छाप जानी भोग गर ।

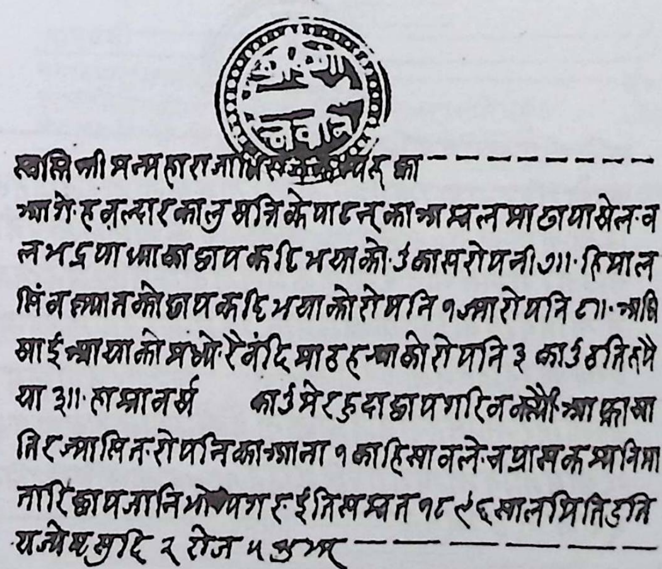

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधि ... म्
आगे हवल्दार काजि मनिके पाल्पन्ज्ञा अम्वल मा ठयाखेल व
लभद्र थापाका छाप कट्टि भयाको ३ का स रोपनी ७॥ हिमाल
सिंव स्न्यातको छाप कट्टि भयाको रोपनि १ आ रोपनि ८॥ अघि
खाइ आयाको मध्ये रैवंदि मा ठहर्‍याको रोपनि ३ का३ ठतितपै
या ३॥ हाश्रावणं का३ मेर्‌ इदा छाप गरिवक्स्यौं आक्रामा
तिर्ज्मा सितन रोपनिका आना १ का हिसावले व प्रास्क मध्यनिमा
नारि छापजानि भोग्य गर्‌ इति सम्वत १८९६ साल मिति द्विति
य ज्येष्ठ सुदि २ रोज ५ शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

७. लालमोहर नं. ४४०
मा. फि. नं. DNA $^{14}/_{19}$

विषयः नरेन्द्र दर्जीका नाउमा घर धर्मस्थलीको उकासमध्ये ठहर्‍याएको ४ उटी रूपैयामा टारी छाप जानी भोग गर ।

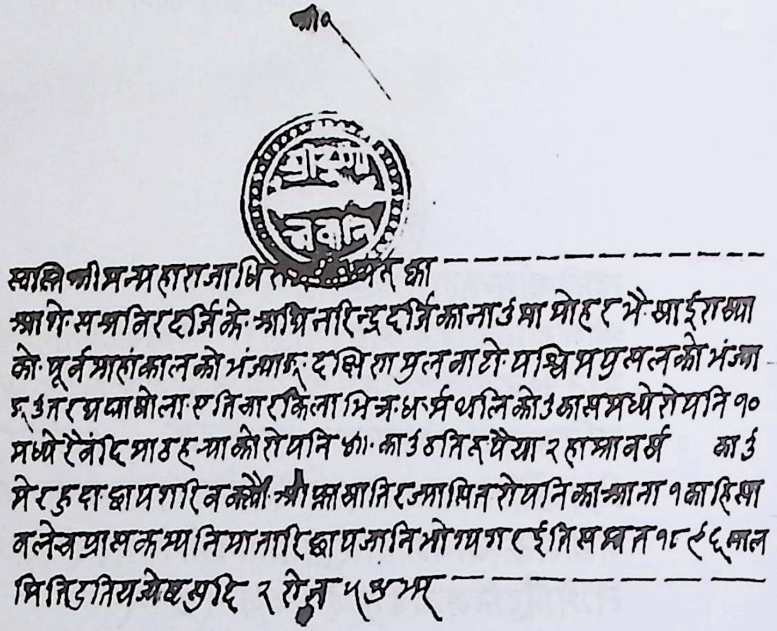

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराज ... का

आगे समानिर दर्जिके आधि नरिन्द्र दर्जिका नाउमा मोहर भै आईराख्या
को पूर्व माहांकालको भंज्याङ दक्षिण मुलबाटो पश्चिम मुलको भंज्या
ङ उत्तर घ्याम्पोला इतिमा रकिला भित्र धर्मथलिको उकासमध्ये रोपनि १०
मध्ये रैबंदि माठह्याको रोपनि ६ा। काउठति रुपैया २ हाम्रा नर्म काउ
मेरहुदा छाप गरिबक्सौं आफ्ना आतिरज्मा सित रोपनि का आना १ का हिसा
बलेच प्रामसकम्यानिमा तारि छाप जानि भोग गर इति सम्वत १८९६ साल
मिति द्वितीय ज्येष्ठ शुदि २ रोज ५ शुभम्

८. लालमोहर नं. ४४१
मा. फि. नं. DNA $^{14}/_{20}$

विषयः वित्या लामाका नाउँमा मोहर भएको चाँगुका आम्वलमा टारी छाप जानी भोग गर ।

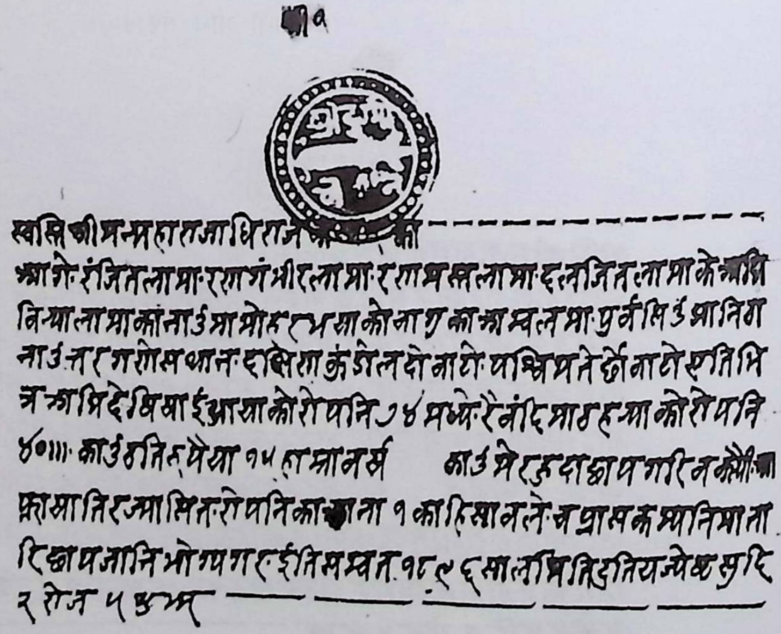

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराज ... को

आगे रंजितलामा रगंभीरलामा रामसलामा दलजितलामाके आगि
वित्यालामाका नाउमा मोहर भयाको नागुका आम्वलमा पुर्व सिउ प्रानिग
नाउ नर गशोस थान दक्षिण कुडेल देवाटो पश्चिम तेर्छो बाटो इति भि
त्र आभि देखि माई आयाको रोपनि ७४ मध्ये रैबंदि माठह्याको रोपनि
४०।।। काउठति रुपैया १५ हाम्रा नर्म काउ मेरहुदा छाप गरिबक्सौं आ
फ्ना आतिरज्मा सित रोपनि का आना १ का हिसाबले च प्रामसकम्यानिमा ता
रि छाप जानि भोग गर इति सम्वत १८९६ साल मिति द्वितिय ज्येष्ठ सुदि
२ रोज ५ शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

९. लालमोहर नं. ४४२
मा. फि. नं. DNA 14/21

विषयः हरिसिद्धि संखमुल सेराको खेत समेतको आम्दानीको कन्यावारी ।

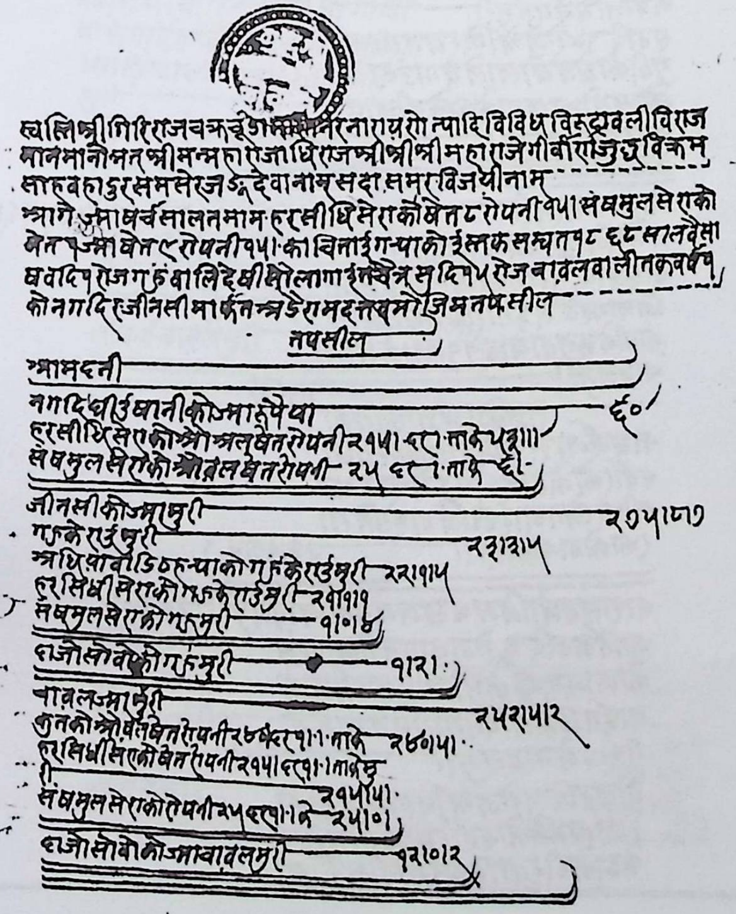

स्वस्ति श्री गिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादि विविध विरुदावली विराजमानमानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराजे गीर्वाणयुद्ध विक्रम साह बहादुर समसेरजङ्ग देवानाम सदा समरविजयीनाम
आगे जमा षर्च सालतमाम हरसीधि सेराको षेत ८ रोपनी १५। संषमुल सेराको षेत १ जम्मा षेत ९ रोपनी १५। का बिताइ गऱ्याको ईस्तक सम्वत १८ ६८ साल वैसाष वदि ५ रोज ... लिदषी ... लागा ... सुदि ५ रोज ... बावलवाली तक वर्ष १ को नगदि जीनसी मा ... आमदनी बमोजिम तपसील

तपसील

आमदनी

नगदि घीउ घानीको जमा रुपैया — ६०

हरसीधि सेराको औलषेत रोपनी २१५। ... — ... ।।।

संषमुल सेराको औलषेत रोपनी २५ ... — ... ।

जीनसीको जमा मुरी — २७५।७।७

गऱ्हूके राउ मुरी — २३।३।५

आधिया बाडि ... को गऱ्हूके राउ मुरी — २२।१।५

हरसिधी सेराको गऱ्हूके राउ मुरी — २१।१।१

संषमुल सेराको गऱ्हू मुरी — १।०।४

हजोसोको गऱ्हू मुरी — १।२।

चावल जमा मुरी — २५२।५।२

... को औलषेत रोपनी २८ ... — २४०।५।

हरसिधी सेराको षेत रोपनी २१५। ... — २१५।५।

संषमुल सेराको रोपनी २५ ... — २५।०।

हजोसोको जमा चावल मुरी — १२।०।२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मिनजालिक

नगदिजम्मा रुपैया
६१ साले फाल्गुन सुदि ५ रोज श्री ५ महाराजाको छाप्या
सीको दर्बार मा राजगर्नु हुन्दा के टाकेटीको सीधा खर्च बाहिन्या
मानी लगेको कासिधा लाई गयाको हमीमा ज्यू डे रू नारायेन
पाध्या बमोजिम दसखुनरुपैया ——— ४७।।।३।
मैसील बदि ७ रोज दाखिल कडेल बोक्छ कपर्दारीफोठ
बमोजिम कब्जरुपैया ——— ८।।।३।

जिनसीजम्मा मुरी ——— ८४४।।८।६
गहूं रकरर्उ मुरी ——— २२।१३।२
दाखिल कोठ भंडार जिमा ज्यूडे रू नारायेन पा
ध्याबमोजिम रसीद मुरी ——— ७।१३।२
जेष्ठ बदि १ रोज कराउ मुरी ——— १।१३।
सुदि १७ रोज गंके मुरी ——— १।८।४
आषाढ बदि ८ रोज गंके मुरी ——— १।१।६
बमोजिम बाला गहुँ मुरी ——— १८।०।
आषाढ बदि १३ रोज ज्यू डे रामदत्त
केवाली बर्द गहुँ मुरी ——— ३।०।
सुदि १४ रोज श्री गोरखनाथका
गुठीको खेत बोलाले थगाउंदा न
सकसाठीम्र ख्खा के हमोमीलाप
नाथ जोगीगहुँ मुरी ——— १५।०।

चावलजम्मा मुरी ——— २२५।१६।४
बमोजिम कब्ज चावल मुरी ——— २५।१६।४
पोष बदि ५ रोज दाखिल कोठ भंडार
जिमा ज्यू डे रू नारायेन पाध्याज्यू
बागीके फलबा चावल १।११। केसरुवा
चावलमुरी ——— १।१८।७
——— रोजके दुर्भंडा कोरोजी
नापर्नलाई र रामिबोसीका सीधा
दर्बारको के टाके टी गे रमैनाटको
सीधो खैनगाउँ दाखिल होति सा
रकाकोठ चावलमुरी ——— २३।१७।५

बाणबमोजिम दसखनपुनी चावलमुरी ——— २०।०।
कार्तिक बदि ८ रोज बागमतिका पुल
को काम्साज्या केमीयोसिका सीधा के
मार्फत डिट्ठाल खिनारायेन थामसु
ब्बा २।०।१ केचावलमुरी ——— १।०।
पोष बदि ५ रोज श्री ५ महाराजाको
छाप्यासिको दर्बार मा राजगर्नुहुन्दा
केटाकेटी रख्या हिन्या मानीसका सी

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चावलआमुरी ———— २२५।१६।४
वमोजिमकेवजचावलमुरी ———— २५।१६।४
[illegible]वदि ५ रोज दाषिलकोछ भंडार
जिम्मा [illegible] नारायनपाध्या[illegible]
[illegible]वाचावल १।११। केसरको
चावलमुरी ———— १।१८।७
———— रोज [illegible] को रोजी
[illegible] [illegible] सीधा
[illegible] [illegible] दिनको
सीधो [illegible] दाखिल होतिसा
[illegible] चावलमुरी ———— २३।१७।५

चावल [illegible] वमोजिम दसचनपुनी चावलमुरी ———— २०।०।
कार्तिक वदि ६ रोज वागमतिका पुल
कोकाममा [illegible] केमीचो सिका सीधाके
[illegible] डिठालछिमा नारायेन [illegible]
[illegible] केचावलमुरी ———— १।०।
पोषवदि ५ रोज श्रीप [illegible] वाको
[illegible] दर्थी [illegible] राज [illegible]
[illegible] मानीसका सी
धाके [illegible] [illegible]
[illegible] रुपैया ४०० [illegible] चावल
मुरी ———— १२।०।
[illegible] वदि ५ रोज [illegible] रुपैया
१५० [illegible] माके चावलमुरी ———— ६५।०।
माघसुदि १३ रोज [illegible] पाकुनी पा
[illegible] दिनको सामेल
[illegible] चावलमुरी ———— २६।०।
[illegible] सुदि १५ रोज [illegible] केवा
[illegible] चावलमुरी ———— १०।०।

बाकी ————
नगद रुपैया ————
जिनसिमुरी ————
[illegible]मुरी ———— १०।३
चावलमुरी ———— २६।८।[illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१०. लालमोहर नं. ४४३
मा. फि. नं. DNA 14/22

विषयः हाम्रा मुलुकका चार जात गैरेक वुवाज्यूवाट अपुताली संवन्धी थिति वन्देज वाँधी तामापत्र गरिवक्सेको ।

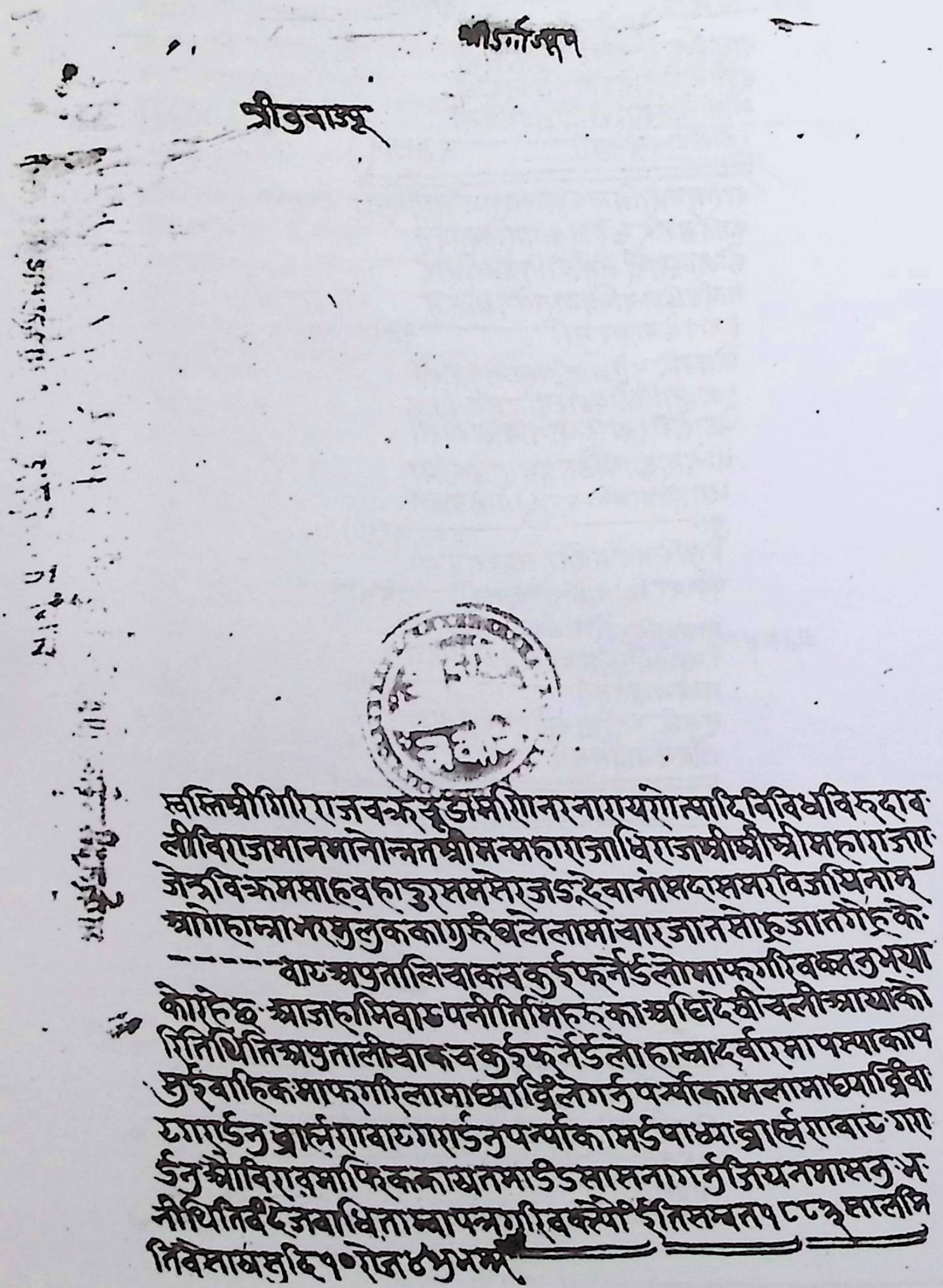
श्रीदुर्गाज्यू

श्रीवुवाज्यू

स्वस्तिश्रीगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादिविविधविरुदाव-
लीविराजमानमानोन्नतश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीमहाराजरा-
जेन्द्रविक्रमसाहवहादुरसमसेरजङ्गदेवानांसदासमरविजयिनाम्
आगेहाम्रामुलुककागुरुंघलेलामाचारजातसाकुजातगैह्रके-
------ वाटअपुतालिवाकवकुइफर्नेईडलोमाफगालिवक्सनुभया
कोरहेछ आजहामिवाटपनितिमिहरूकाअघिदेखीचलीआयाको
रितिथितिअपुतालीवाकवकुइफर्नेईडलोहाम्रादर्वारमापस्याकाप
उइखाहिकमाफगालिलामाथ्याविर्तिलेगर्नुपर्लाकामलामाथ्याविर्तिवा
रुगाईनुब्राह्मणवाटगाईनुपर्लाकामईपाध्याब्राह्मणवाट गा
ईनुभनिवारुमाफिककायतमाईडसासनागर्नुजियनमासनुभ
नीथितिवंदेजवाधितामापत्रगरिवक्स्यौं इतिसम्वत१८८६सालमि
तिवैसाषसुदि१०रोज४शुभम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राष्ट्रिय अभिलेखालयको मूललगतको पानाबाट

उप्रान्त घण्टाघर लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरुको दस्तुर माफिक्को सूचीपत्र बनीनरहेको हुनाले ऐ. पुस्तकालयका हाकिमहरु बदली हुँदा लगत अकर्ण बमोजीम बुझबुझारथ चलि आएकोमा सो लगतमा कुनै पुस्तक अङ्कपत्र ग्रन्थहरु नजाँचिएको ताडपत्रको वाध भन्नेमात्र लेखिई त्यसमा रहेको ग्रन्थहरु केही नखुलेको कुनै फरकपरेको कुनै हराएको छ भन्ने र अघि यह(त्ता)एका हरप्रसादशास्त्रीले त्यस पुस्तकालयमा रहेका पुस्तक हेरी धेरैजसो पुस्तकको ग्रन्थ ग्रन्थकारको नाम ग्रन्थको विषयपुस्तकको नाप किसिम समेत खोली लेखी छपाएको क्याटलगसँग पनि त्यहाँ नरहेका कुनै कुनै पुस्तक नभिड्ने भएको छ भन्ने र साविक हाकिम पण्डित विद्यानाथले ७१ सालमा चढाएको रिपोर्टमा पनी कुनै ग्रन्थमा एकथोकको अर्को थोक नाम परेको कुनै लगतमा घटी बढी भएको इत्यादि लेखी जाहेर गरेमा पनी प्राय: गोस्वारा(का) जाहेर गरेको भई पूरा कुरा त्यसबाट पनी नखुल्ने बुझबुझारथ हुँदापनी केही घटी बढी हुन गएको छ भन्ने कुरा श्री ३ महाराज दाज्यैज्यूका हजुरमा जाहेर भएको हुनाले सो लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरुको नाम ग्रन्थ पत्र नाप किसिमसमेत खोली पुराना लगत किताबहरु र पण्डित हरप्रसाद शास्त्रीले छपाएको क्याटलागसँग समेत भिडे नभिडेको सबैकुरा दुरुस्त खुल्ने गरी जो चाहिने मानिस खटाई दस्तुर माफिकको लगत किताप खडा गराउनु अघिको लगतमा रुजु नभएको कुरा टिपी जाहेर गर्नु भन्ने श्री ३ महाराजदाज्यैज्यूबाट हुकुम बक्सेको हुनाले लेखिए बमोजिम लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरुको लगत किताप तयार गराई जाहेर गर्ने काम गर भन्ने विषयको डाइरेक्टर अफ पब्लिक इन्स्ट्रक्सनर श्री कुमारीचोक नेपाल फाँट पुस्तकखानाका हालवाला हाकिम साविकवाला हाकिमका नाउमा समेत ७९ साल भाद्र ३ गते रोज ३ मा श्री कम्याण्डर इन चीफबाट १ छापे पुर्जी गरी बक्सेको हुनाले सो बमोजिम श्री डाइरेक्टर मान्यवर गुरुराज हेमराज पण्डितज्यू (नि) - भाइ. इ. बाट खटाइ बक्सेका हेडपण्डित सोमनाथ उपाध्याय पण्डित हरिनाथ उपाध्याय श्री कुमारीचोक नेपाल फाँटबाट खटी आएका सुवेदार गुलाफ सिङ खड्का क्षेत्री र साविकवाला हाकिम पं. विद्यानाथ नआएका हुनाले पुस्तकखानाका हालवाला हाकिम पण्डित दिपकेश्वर उपाध्याय र श्री डाइरेक्टरबाट थप मद्दत खटाइबक्सेका पण्डित (भवानाथ) पण्डित बुद्धिनाथ र पैल्हातर्फको साफी लेख्ने पण्डित खिलनाथ दोस्रा तेस्रा तर्फको साफी लेख्ने पण्डित नेमिनाथ इत्यादि समेत भइ ७९ साल आश्विन १७ गते देखि काम सुरु गरी एकछाप्का आर्डर बमोजीम पुस्तकखानाका पुस्तकहरु भरसक हेरी जाँची बुझी यो लगती सूचीपत्र तयार भएको छ ।

यो सूचीपत्रको छापा फार्मका खाना खानामा यस किसिमसँग लेखिएको छ :-

(१) पुस्तकको वाधको नम्बर दिंदा विषय विषय मिलाई वाध खडा गरि नम्बर चढाउनुपर्ने हो तापनी त्यसो गरेमा साविकमा एकावाधमा रहेको ग्रन्थ अर्को वाधमा रहने गरी धेरै चाल्नु पर्ने, सो बमोजिम साविकमा यस वाधमा रहेको पुस्तक यस्वाधमा सर्‍यो भनि जनाउनु पनि पर्ने विषय विषय मिलाई अकारादिक्रमले ग्रन्थनामको सूचीपत्र वेगलै तयार गरिएको पनि हुनाले र साविकदेखि यही किसिमसँग रहिआएको हुनाले, साविकदेखि जुन जुन पुस्तक जुन जुन नम्बर गरी चढी आएको छ सोही सोही नम्बर पहिला तर्फकोमा पं दोस्रा तर्फकोमा दो तेस्रा तर्फको ते समेत जनाई नम्बरको खानामा चढाएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(२) ग्रन्थको खानामा ग्रन्थको नाउ चढाउँदा साविक देखि चलीरहेको ग्रन्थको नाउँ कुनैमा मिल्ने कुनैमा पुस्तक उही भएपनी भूलले अर्कै नाउँ चढीरहेको कुनैमा नाउँको अक्षार लेख्तापछि विग्रदै गई अर्कै ग्रन्थको नाउ जस्तो गरी चढेको कुनैमा ग्रन्थको नाउ पत्ता लागन नसकी पुस्तकको आदिका वाक्य - अन्त्यको वाक्य किनारामा लेखेको पीठमा लेखेको नामहरु लिएर नाम चढीरहेको कुनैमा व्याकरण, बौद्ध इत्यादि विषयको मात्र नाम लिएर चढीरहेको कुनैमा ग्रन्थपत्र नजाचेको मानी चढीरहेको कुनैमा एक नाउँ चढेको पुस्तकभित्र अरु अरु नाउँको पुस्तक समेत मिलीरहेको देखिएको, कुनैमा साविकमा चढेको पुस्तक र हाल पुस्तकालयमा देखिएको पुस्तक अर्कै भई फरक भएको पनी देखिएको हुँदा साविक बमोजिमै चढाउँदा यथार्थ नहुने हुनाले हाल पुस्तक खानामा देखिएका पुस्तक जाँचदा जस जस ग्रन्थको जे जे नाम यथार्थ ठहरिएको र सोही चढाएको छ, साविकमा चढेको नाम र हाल चढाएको नाम फरक हुन आएकोमा साविकमा यो नाम चढेको भन्ने र फरक परेको कलममा सो फरक परेको समेत कैफियत कारन समेत जनाएको छ, खर्च भई बाँकि लागि हाल जाँचदा पुस्तक खानामा रुजु हुन नआएका साविक लगतमा चढीरहेको पुस्तकको नाम साविकै बमोजीम यसमा पनी चढाई सो कलम रुजु नभएको बेहोरा कैफियतमा जनाएको छ ।

(३) ग्रन्थकारको खानामा हाल चढाएका ग्रन्थको ग्रन्थकार थाहा भए जतिमा सो ग्रन्थकारको नाम, विषयको खानामा सो ग्रन्थ जुन विषयको हो सो विषय पूर्ण खण्डितको खानामा सो पुस्तक सो ग्रन्थ पूर्ण भएको वा अपूर्ण भएको वा आदि मध्यमा खण्डित भएको अध्याय परिच्छेदहरु भएकोमा पनी अध्याय परिच्छेदसँगको समेत कुरा, पत्रभेदको खानामा नेपाली कागत मध्यदेशीय कागत ताडपत्रहरु जेमा सो पुस्तक लेखिएको हो सो जनाएको छ :

(४) साविकमा जतिसुकै पत्रको पुस्तक भएपनी पत्रको गोयगिन्तिको अङ्कमात्र चढने गरेको हुँदा त्यसबाट खण्डित पुस्तकमा यति पत्रको पुस्तकको यतिपत्र खण्डित भई पत्रगोय यति हुन आएको भन्ने नखुल्ने हुनाले गोय पत्र जतिसुकै भएपनी सबभन्दा पहिलो पत्रमा यति पत्राङ्क भएको सबभन्दा पछिल्लोपत्रमा यति पत्रङ्क भएको भन्ने देखिने गरी आदिपत्राङ्क र अन्त्यपत्राङ्क लेखि त्यसको बीचमा ड्यास दिई यति अङ्क भएको पत्रदेखि यति अङ्क भएको पत्रसंम भएको भन्न पत्राङ्कको खानामा र, सो बमोजिम पत्राङ्क भएकोमा पनि खण्डित भै पत्राङ्कहरु टूट वा दोहरा भै वा साविकदेखि त्यसैको सूत्रीपत्र फुटकरपत्रहरु समेत मिलि हुन आएको साविकको झैं पत्रको गोय गिन्तिको जम्मा अङ्क यावत्पत्रसङ्ख्याको खानामा जनाएको छ पत्राङ्क नभएको पुस्तक भएमा पत्राङ्कको खानामा खालीरहेको छ, साविकमा चढीरहेको पत्रगोय गिन्ति हाल घटीबढी भै नमिलेको र पत्रखण्डित भएकोमा यो यो पत्र खण्डित भएको भन्ने बेहोरा कैफियतको खानमा जनाएको छ ।

(५) आकारको खानामा सो पुस्तकको ज्यादा जसो पत्रको लमाइ चौडाइको इञ्चको नाप लिई बीचमा × चिन्ह दिई लमाइ चौडाइको इञ्ची नापको अङ्क जनाएको छ सो जनाउँदा १।२ लायनसम्मको घटीबढी हिसाब गरेको छैन, विशेष गरेर जीर्ण पुस्तकमा किनारा टुक्रागै ठीक नाप ननिस्कने हुँदा त्यस्तामा अन्दाजी किसिम पनी चढाएको छ, कोही पुस्तक सारै जीर्णभई नाप ननिस्कने भएकोमा खाली राखेको छ,

(६) सो पुस्तकका धेरैजसो पत्रमा जति पङ्क्ति गरी लेखेको छ सो पङ्क्तिको संङ्ख्या, २।३ किसिमको सङ्ख्या लिई धेरैपत्रमा लेखेको देखिएकोमा दोहरा तेहरा अङ्कपनि पङ्क्तिको खानामा, सो पुस्तकको संख्या मोटामोटी हिसाबगर्दा देखिएको अन्दाजी अनुष्टुप्श्लोक संख्याको अङ्क ग्रन्थ संख्याको खानामा, जनाई सो पुस्तक देवनागरी नेवारी भुजिमो गुप्त मैथिली बङ्गाली आदि जुन किसिमको अक्षारले लेखिएको छ सो अक्षारको जात र, एकै पुस्तकभित्र पनि केही भाग एक जातको अक्षारले केही भाग अर्कै जातको अक्षारले लेखिएको देखिएमा सो दोहरा तेहरा अक्षारको जात पनी अक्षारको खानामा जनाएको छ, साविकमा चढेको अक्षारको किसिम फरक पर्न आएमा सो फरक परेको बेहोरा र दुइ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तीन थरी अक्षर भएकोमा पनी पत्र यो अक्षरको भन्ने बेहोरा कैफि्तको खानामा जनाएको छ ।

(७) लेख समयको खानामा सो पुस्तक यो बखतमा लेखेका भन्ने संवत्‌हरु पुस्तकको अन्त्यमा देखिएको जतिमा सो संवत्‌को अङ्कहरु जनाई पुस्तकावस्थाको खानामा सो पुस्तक जीर्ण पुरानो नयाँ शुद्ध अशुद्ध छापा जुन किसिमको छ सो कुरा विशेष जनाउनुपर्ने देखिएकोमा जनाएको छ,

(८) विशेष कैफियतको खानामा खण्डित पुस्तकमा खण्डित पत्र, धेरै पत्र एकै ठाउँमा खण्डित भएकोमा आदिको अङ्क अन्त्यको अङ्कको बीचमा ड्यास दिई ×-× यस्तो गरी यो अङ्कको पत्रदेखि यो अङ्कको पत्रसम्म खण्डित भन्ने, कीरा मुसा पानी आगो आदिले नोक्सानी भएको पुस्तकमा सो नोक्सानीको कुरा पुस्तकको अन्त्यमा राजाहरुको नाउँ लेखेकोमा सो नामहरु, विशेष विशेष ग्रन्थमा आदि वाक्य पुष्पिका वाक्यहरु साविकको लगत अकर्णहरु र पं. हरप्रसाद शास्त्रीजीले छपाएको क्याटलग कितापसँग पनी भिडाउँदा ग्रन्थपत्र अक्षरहरु नभिडेकोमा भूल हुन गएको फरक पर्न गएको देखिएकोमा यो अघि चढाउँदा भूल हुनगएको यो फरक पर्न गएको भन्ने साविक लगतको पुस्तक रुजु नभएको वाकि लागेको बदलिएको देखिएको, कोही पुस्तक साविकमा नचढेको देखिएकोमा यो साविकमा चढेको रहेनछ भन्ने पुरानो पुस्तकमा नयाँ लेखी थप गरेकोमा यति नयाँ यति पुरानो भन्ने इत्यादि विशेष देखिएको कुराहरु जनाइएको छ ।

यो सूचीपत्रमा जनिएका साङ्केतिक शब्द र अक्षारको विवरण :-

सा.ल. = साविक लगत, अर्थात् १९६७ सालको एकछापे बमोजिम १९६८ सालमा मु. विष्णुप्रसादले पुस्तकखानाका पुस्तकको तायदाती खडा गरी बुझाएको कुमारीचोक नेपालफाँटमा रहेको लगत

हा.ल. = हाललगत अर्थात् १९७६ सालमा पण्डित विद्यानाथले खडागरेको पुस्तकखानामा रहेको लगत

पु.ढ. = पुरानो ढड्डा अर्थात् १९०९ सालमा पण्डित रामानन्दले पं. इच्छारामलाई बुझाउँदा खडा गरेको तायदाती लगतको ढड्डा

हरक्या. शाक्या. = हरप्रसाद शास्त्रीजीले तयार गरी छपाएको यस पुस्तकालयका पुस्तकको क्याटलग छापा किताप १-२ भाग

टङ्कअकर्ण = ले. टङ्कबहादुरले मु. विष्णुप्रसादलाई ५१ सालमा गरिदिएको अकर्ण

विष्णु अकर्ण = मु- विष्णुप्रसादका छोरा कृष्णप्रसादले पण्डित विद्यानाथलाई ७२ सालमा गरिदिएको अकर्ण

टङ्करिपोट = ले. टङ्कबहादुरले ४७ सालमा जाहेर गरेको पं. विद्यानाथले ७१ सालको आफ्नो रिपोटमा गाभि जाहेर गरेको रिपोट

विद्यानाथरिपोर्ट = पं. विद्यानाथले ७१ सालमा आफूले जाहेर गरेको रिपोर्ट

दे.अ.ना.अ.	-	देवनागरीअक्षर
ने.का.	-	नेपाली कागत
मु.का	-	मुसाले काटेको
शु.प्रा.	-	शुद्ध प्रायः
ने.अ.	-	नेवारी अक्षार
म.का.	-	मधिसे कागत
पा.पा.	-	पानीले खाएको
वि.जि.कि	-	विनाजिल्दको किताप
भु.ज.	-	भुजवल (भुजिमो) अक्षार
ता.ड.	-	ताडपत्र
की.का.	-	कीराले काटेको
मै.अ.	-	मैथिलाक्षार
सं.	-	संवत्
ने.भा.स.	-	नेवारभाषासहित
बङ्ग.अ.	-	बङ्गाली अक्षार
शा.	-	शाकसंवत्
गो.भा.	-	गोरखालीभाषा
प्रा.दे.अ.	-	प्राचीनदेवनागरीअक्षार
ने.सं.	-	नेवारीसंवत्
ने.भा.	-	नेवारेभाषा
प्रा.ने.अ.	-	प्राचीननेवारीअक्षार
ल.सं.	-	लक्ष्मणसंवत्
म.भा.	-	मधेसीभाषा

प्रथम लगतको भूमिकाबाट साभार

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ को वार्षिक गतिविधि

विगतका मानवको बौद्धिक विरासतका प्रतीक अभिलेख आजको पुस्ताका लागि लिपिबद्ध ज्ञानराशि हुन् । यी अभिलेखहरु राष्ट्रको इतिहास, धर्म, संस्कृतिको आधिकारिक स्रोत हुन् । दैनिक प्रशासन सञ्चालनको क्रममा सिर्जना भएका सरकारी कागजातहरु, हस्तलिखित ग्रन्थहरु तथा रेकर्डहरुको प्राप्ति, सङ्कलन, संरक्षण गरी सुरक्षित तरिकाले राख्ने, अनुसन्धानकर्ताहरुलाई अध्ययन अनुसन्धानका लागि परामर्श एवं सुविधा उपलब्ध गराउने, अध्ययनकर्ताको माग अनुसार तिनको प्रतिलिपि उपलब्ध गराउने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउने र प्रकाशन गर्ने गराउने उद्देश्यले स्थापित कार्यालय हो राष्ट्रिय अभिलेखालय । उल्लिखत उद्देश्यहरु पूरा गर्ने सन्दर्भमा यसले वार्षिक रुपमा विभिन्न कार्यहरु गर्दै आएको छ । त्यस्ता कार्यहरु एवं यसका अन्य गतिविधिहरु सर्वसाधारण एवं जिज्ञासुहरुको जानकारीको लागि राष्ट्रिय अभिलेखालयले यसै पत्रिका मार्फत् वार्षिक रुपमा प्रकाशित गर्दै आएको छ । यसै क्रममा यस कार्यालयबाट आ. व. २०७०/०७१ मा भए गरेका कार्यहरु एवं यसका गतिविधिहरु यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

अभिलेखालयले यस आर्थिक वर्षमा ५० थान पुस्तकहरु खरिद गरेर र १० थान उपहारबाट प्राप्त पुस्तकहरु पुस्तकालयको सङ्कलनमा वृद्धि गरेको छ । त्यस्तै २६ थान हस्तलिखित ग्रन्थहरु खरिद गरी हस्तलिखित ग्रन्थको संग्रहमा पनि वृद्धि गरेको छ ।

संरक्षणतर्फ अभिलेखालयलाई प्राप्त हुने कागजातहरुको निरोधात्मक र उपचारात्मक विधि अपनाई संरक्षण गरेर मात्र भण्डारण कक्षमा लैजाने र पहिलेदेखि नै संकलनमा रहेका कागजातहरुलाई पनि समय समयमा तिनीहरुको अवस्था हेरी आवश्यक संरक्षण विधि अपनाउने गरिएको छ । यस आर्थिक वर्षमा १५० थान काठका गाताहरु बनाई ताडपत्रका ग्रन्थहरुमा राखिएको छ । सम्पूर्ण हस्तलिखित ग्रन्थको रुजु गरी गाता र तौलको विवरण थप गरी नयाँ सूची तयार गर्ने कार्य पनि यसै वर्ष सम्पन्न गरिएको छ ।

कागजात संकलनतर्फ यस वर्ष श्री लिलासिंह खनालको नेतृत्वमा दोलखा जिल्ला, श्री राजु रिमालको अध्यक्षतामा काभ्रेपलाञ्चोक र सिन्धुली जिल्ला र श्री मनिता न्यौपानेको नेतृत्वमा खोटाङ्ग जिल्लाका विभिन्न ऐतिहासिक र धार्मिक स्थलहरुको भ्रमण गरी शिलालेखहरु उतारहरु सङ्कलन गरिएको छ ।

भौतिक सुधार अन्तर्गत अभिलेख शाखामा पार्टिशन गरी कार्यकक्ष तयार गरियो भने माइक्रोफिल्म शाखाको लागि आवश्यक सामग्रीहरु खरिद गरियो । साथै कार्यलयको लागि केही फर्निचर खरिद गरियो ।

सेवा प्रवाहतर्फ यस वर्ष करिव ७५ जना सेवाग्राहीलाई पुराना पञ्चाङ्गहरुको अध्ययन सम्बन्धी सेवा र २३१ जना सेवाग्राहीलाई मिति रुपान्तरणको सेवा उपलब्ध गराइयो । त्यस्तै ६ जनाले २०३६ सालको मतदाता नामावली, १० जनाले गोरखापत्रको र ४८ जनाले कुमारी चोकका जग्गा सम्बन्धी कागजातको प्रतिलिपि प्राप्त गर्नुभयो । त्यसैगरी यस वर्ष ४३ जना स्वदेशी नागरिकहरुले १३४ थान लिखित गन्थको र ११ जना विदेशी नागरिकहरुले २७ थान हस्तलिखित ग्रन्थका माइक्रोफिल्महरु अध्ययन गर्नुभयो भने १५९६ प्रत्रहरुको रिडरप्रिन्ट र २१३४ पत्रहरुको डिजिटाइज्ड प्रति पनि अध्ययनकर्ताहरुको माग अनुसार उपलब्ध गराइयो ।

यसरी राष्ट्रिय अभिलेखालयले सदा झैं यस वर्ष पनि आफ्नो संग्रहको विस्तार, संग्रहमा रहेका अभिलेखहरुको संरक्षण र ती अभिलेखहरुमा सेवाग्राहीको पहुँच स्थापित गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दियो ।

"अभिलेख" पत्रिकाका निम्ति अनुसन्धान मूलक मौलिक लेख-रचनाको माग गरिन्छ, तर लेख-रचना विशेषत: हस्तलिखित ग्रन्थ, अभिलेख, लिपिविज्ञान आदि विषयसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ । लेख रचना अप्रकाशित र प्रामाणिक हुनुपर्छ । लेख रचनासँग सम्बन्धित चित्रहरु पनि समावेश गर्न सकिने छ ।

- राष्ट्रिय अभिलेखालय

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका संवाहक अभिलेखात्मक सामग्री मानवीय ज्ञानसम्पदा हुन् । यसको जगेर्ना गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । अभिलेखको संरक्षण गरी राष्ट्रको गौरव जोगाई राखौं ।

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं
फोन : ४२६४३५३
Website : www.nationalarchives.gov.np

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu